VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 1 FEBRUARI 2021 PRIS: 89:-

Nej, vi vill inte hem till byn

Wilhelm Behrman gör ett återbesök i 70-talet

TEMA

EN ANNAN VÄRLD
Finns det några utopister kvar eller har dystopikerna helt tagit över?

FRIZON

FREDRIK SVENAEUS
om att vargen lever inom oss alla.

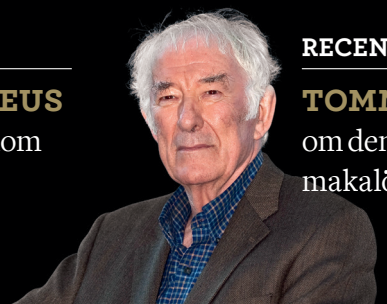

RECENSIONER

TOMMY OLOFSSON
om den oefterhärmlige och makalöse Seamus Heaney.

TIDSAM 2804-01
7 388280 408901 01
RETURVECKA 11

Lär dig skriva och påverka.

Sök en unik och coronaanpassad utbildning
för nästa generations borgerliga ledarskribenter.

Deadline 21 feb | skola@snb.se | skribentskolan.se

SNB:S SKRIBENTSKOLA

Se den Emmy-nominerade dramaserien Krönikan på Axess TV.
Premiär 10 februari kl 20.00 – nytt avsnitt varje onsdag.
1949 reser Ida till Köpenhamn för att studera, men börjar jobba på radiofabriken *Bella*. Där träffar hon direktörssonen Erik. De är fulla av hopp och framtidstro i efterkrigstidens Danmark, men samtidigt också i konflikt med sina familjer och varandra.

Tryckt statistik blir snabbt inaktuell - hitta de senaste siffrorna på Ekonomifakta.se

LEDARE

Dåliga idéer med nio liv

PJ Anders Linder

Den nya pandemilagen ger regeringen mycket stora befogenheter: att förbjuda politiska möten, gudstjänster och föreställningar med publik; att stänga restauranger och butiker; att införa vistelseförbud i offentliga miljöer. Om alla möjligheter utnyttjas fullt ut blir resultatet mycket likt det undantagstillstånd som saknas i grundlagen.

Riksdagen ska få ta ställning till regeringens åtgärder inom en vecka, fast ingripandena blir förstås lika stora även om lagstiftarna nickar bifall. Ändå röstades den framhastade och av JO hårt kritiserade lagen igenom i stort sett utan diskussion om de potentiella inskränkningarna av våra medborgerliga fri- och rättigheter. Oppositionen klagade mest över att lagen dröjt. Ingen vill framstå som mjuk i kampen mot smittan.

Men måste verkligen de styrande få all denna makt? Finns det behov av de åtgärder och förbud som lagen öppnar för? Begränsas smittspridningen på ett meningsfullt sätt om man hindrar människor att samlas till gudstjänst med god fysisk distansering? Hur mycket kan sjukdomsläget förvärras om folk promenerar tillsammans i en park? Kan man åstadkomma något substantiellt med näringsförbud för dem som driver butik? Något som sett till helheten gör mer nytta än skada? Kanske det, men då vill man höra välgrundade argument. Skarpa åtgärder kan vara motiverade, men det måste finnas en rimlig proportionalitet mellan åtgärd och effekt. Regering och riksdag ska inte få långtgående befogenheter att inskränka människors frihet bara för att de vill ha den.

*

MÅNDAGEN DEN 13 september är det stortingsval i Norge. Statsminister Erna Solbergs Høyre är största parti i mätningarna, men ligger under valresultatet från 2017. Regeringens borgerliga småpartier svävar farligt nära nivån där de svenska Liberalerna numera dväljs. Arbeiderpartiet (Ap) rosar inte heller marknaden. Partiet ses som energifattigt och vilset och har sjunkit ner under Høyres nivå. Ap har varit störst i varje stortingsval sedan 1927, men nu kommer det mätningar där man inte ens tar hem andraplatsen.

Ty lika dåligt som det går för Ap, lika bra går det för Senterpartiet (Sp). Partiledaren Trygve Slagsvold Vedum har goda skäl för sitt ständiga leende. Han har hittat en framgångsformel, som går ut på att göra sig till talesman för den lilla människan och den nära gemenskapen i kamp mot en dryg och avlägsen överhet. Sp säger nej till EU och EES, nej till kommunsammanslagningar och nej till allt vad centralisering heter. Genom att kritisera storstadseliter i det arbetande folkets namn har han fått till stånd en väljarkonkurrens direkt med Ap, som inte har funnits förut.

Sp är skeptiskt mot omfattande invandring men profilerar sig inte i frågan. Man gillar offentlig välfärd och ser med skepsis på en hel del ideologisk miljöpolitik. Partiet säger exempelvis nej till dieselbilsförbud i Oslo. Man erbjuder helt enkelt en snällversion av den nya europeiska nationalkonservatismen, och jag gissar att partistrateger runt om i Europa är mycket nyfikna på hur gångbar den visar sig vara.

*

RIKARD WESTERBERGS FÄRSKA doktorsavhandling *Socialists at the Gate* (SSOE, 2020) har blåst nytt liv i frågan om näringslivet och opinionsbildningen. Kampen mot löntagarfonderna runt 1980 blev så framgångsrik, menar Westerberg, att det mest grundläggande hotet mot den fria företagsamheten inte längre existerar. I en artikel inför sin disputation skriver han: ”För dagens organiserade näringsliv är frågan vad målet med opinionsbildningen är, när socialismen för länge sedan är besegrad?”

Det enkla svaret är att man tyvärr aldrig kan utgå från att politikens dåliga idéer är slutgiltigt besegrade. Glömskan är en mäktig kraft. Fondstriden har 40 år på nacken och det är 30 år

”Uppgiften att hålla statsmakten i schack kommer aldrig att bli passé. Men detsamma gäller värdet av att staten fungerar och sköter sitt jobb.”

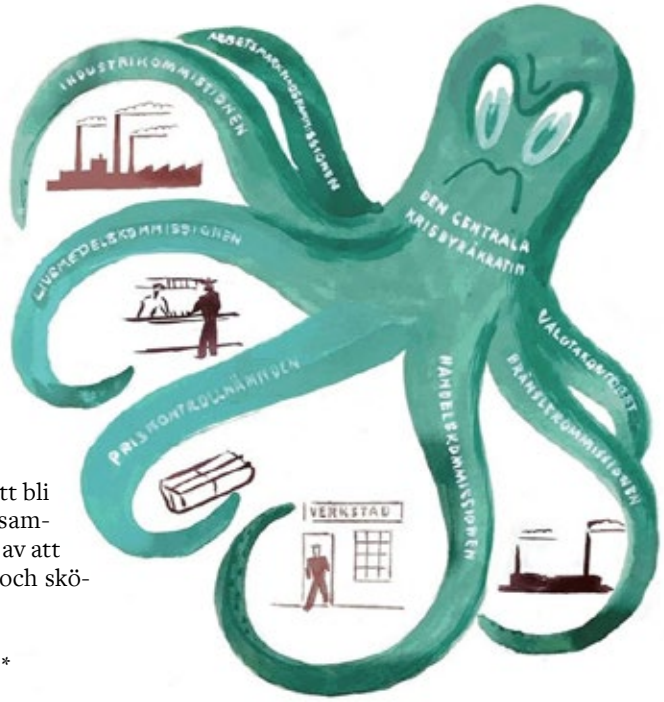

ILLUSTRATION FRÅN RIKARD WESTERBERGS AVHANDLING. URSPRUNGLIGEN UR KRÅNGEL ELLER TRIVSEL AV BYRÅN FÖR EKONOMISK INFORMATION.

sedan Sovjetväldet föll. De nya hoten kommer förstås i ny och annan skepnad, men det lär inte bli brist på uppgifter för dem som gillar marknadsekonomi, entreprenörskap och företagande.

För det första behövs kontinuerlig folkbildning om vad näringslivet ägnar sig åt och betyder. Det kommer ständigt nya årskullar som behöver få veta att det är i företagen – inte i regeringskansliet eller Riksbanken – som resurserna och välståndet skapas.

För det andra behöver det ständigt påpekas att hälsan hos det marknadsekonomiska maskineriet är beroende av den politiska miljön. Näringslivet kan skapa välstånd även när det regleras och beskattas, men om friheten och svängrummet blir alltför begränsade blir också prestationerna sämre. Ett gynnsamt företagsklimat är inte bara värdefullt för företagen, det är i högsta grad ett allmänintresse.

För det tredje måste man se till att staten är välskött. Under alla år av defensiva insatser mot dem som vill expandera det offentliga bortom det rimligas gräns har marknadsekonomins vänner emellanåt glömt bort hur viktig staten ändå är och hur även företagsamheten drabbas när den inte fungerar. Tyvärr är det illa beställt på många fronter.

Brottsligheten belastar företagen med tiotals miljarder i direkta kostnader varje år. Gängvåldet skapar en allmän otrygghet och osäkerhet som självfallet drabbar även den fria ekonomin.

Energipolitiken präglas av ideologiska drömmerier, vilket har lett till att vi drabbas av effektbrist samtidigt som elektrifiering är en av de mest angelägna framtidsfrågorna.

Universiteten beskrivs som undermedlet som ska lösa de flesta samhällsproblem. Men håller högskolan måttet? I somt med god marginal, i andra fall inte alls. Vittnesbörden tycks tyvärr bara bli fler om kvalitetsproblem i både undervisning och forskning.

Och så kan man fortsätta: krisberedskap, tillståndsprocesser, infrastruktur...

Uppgiften att hålla statsmakten i schack kommer aldrig att bli passé. Men detsamma gäller värdet av att staten fungerar och sköter sitt jobb.

*

TVÅ FÄRSKA BÖCKER om krig i Finland låter sig läsas med stor behållning. I *Morfars pistol* (Kaunitz-Olsson, 2020) redovisar Jakob Lind sitt 20-åriga arbete med att ta reda på vad hans morfar egentligen hade för sig som frivillig i 1918 års inbördeskrig. Den har bladvändarkvaliteter som en äventyrsroman och Lind skriver rakt, väl och ärligt om vad han hittar trots att det inte är särdeles smickrande för hans förfader. Sorgligt ofta är nationers födelse en komplicerad och plågsam historia och vårt östra grannland utgör inget undantag.

I den postumt utgivna *1808 – Kriget som sprängde riket* (Brixham Books, 2020) skildrar HG Wessberg en hundra år äldre verklighet: det ryska anfallet på Finland och det splittrade Sveriges oförmåga att försvara sin östra halva. 1809 blev året då riket klövs, men det var 1808 som det egentliga avgörandet skedde. Klingspor retirerade undan en fiende som tidvis knappt existerade, Cronstedt gav upp Sveaborg utan strid, förstärkningarna från väster uteblev. I boken berättas om enskilda gestalter och platser – byanamn som Syrjäntaka och Hauho känns igen ifrån *Morfars pistol* – men händelserna sätts också in i sitt stora realpolitiska sammanhang.

HG, som gick bort 2018, var en vän, så jag överlåter det regelrätta recenserandet till andra. Men jag kan säga att hans röst talar ur texten och att jag lyssnar med andakt och nöje.

PJ Anders Linder

INNEHÅLL

AXESS magasin
VETENSKAP BILDNING TRADITION NR 1 2021

10 SAMHÄLLE

Krönikor Annika Borg överväger att återkristna Sverige **10**
Susanna Birgersson förordar goda vanor för själen **10**
Historia Wilhelm Behrman ser om *Hem till byn* **12**
Kultur Mats Bergstrand läser tillrättalagda dagböcker **18**
Tyskland Judka Strittmatter vågar inte skriva vad hon tycker **20**
Juridik Daniel Bergström skiljer på lag och moral **22**
I korthet Politisk styrning. Akademisk självcensur **24**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig omkring och skakar på huvudet **25**

26 FRIZON

Per Wästberg fruktar för Frankrikes demokrati **26**
Fredrik Svenaeus om vargen inom oss **32**

36 OPINION

Janerik Larsson granskar *New York Times* redaktionella haveri.

TEMA: EN ANNAN VÄRLD

40 För en pragmatisk utopi

Den ofelbara människan kommer aldrig att uppstå. Den insikten måste vara utgångspunkten i formandet av en framtida värld. **Av Torbjörn Elensky**

46 Betydelsen av ingenstans

I Thomas Mores utopi om det goda och rättvisa samhället erkänns att det som ligger bortom förnuftet ändå är verkligt. Tron på visionen gör det möjligt att tänka sig världen annorlunda. **Av Susanne Wigorts Yngvesson**

50 Bonjour tristesse

Michel Houellebecqs roman om ett islamistiskt maktövertagande är samstämmig med uppgivenheten i det franska samhället. Det dystopiska scenariot är föga troligt men skildringen av parallella världar utan kontakt är redan en realitet. **Av Karin Stensdotter**

54 Alla våra utopier

Människan tänker utopiskt. Vi föreställer oss alltid hur allt kunde ha varit bättre och fruktar att det kunde ha blivit mycket värre.
Av Nicklas Berild Lundblad

Svensk alkohol-politik är full av den sortens tragikomiska historier. Komiska eftersom det har ett visst under-hållningsvärde att se politiker göra om samma sak gång på gång.

Blanche Sande, sid 62

58 TRADITION

David Andersson om Jan Myrdal.

62 CIVILISATION

Historia Blanche Sande om svensk alkoholpolitik **62**
Litteratur Maxim Grigoriev läser Emmanuel Carrère **64**
Litteratur Martina Björk om Jesper Svenbro och Artemis **66**
Litteraturhistoria Carl Rudbeck läser John Berryman **68**
Litteraturhistoria Jakob Sjövall läser Miklós Bánffy **70**
Krönika Joel Halldorf påminner om demokratins dygder och seder **71**
I korthet Charlotta E Lindell om kyrkogårdar **71**

72 RECENSIONER

Lars Åke Augustsson uthärdar storm och vrede **73**
Cecilia Nikpay reningsbadar **77**
Tommy Olofsson erhåller vägledning **80**
Bengt G Nilsson omvärderar en fredsprocess **82**
Erik W Larsson ställer diagnos **84**
Anna Victoria Hallberg drömmer flickrumsdrömmar **86**
Håkan Arvidsson spanar åt höger **88**
Benny Carlson löper på band **91**
Tommy Gunnarsson månar om tillit **94**
Ylva Herholz synar filosofiska kort **96**

98 I VÅR TID

Bengt Ohlsson känner sig duktig.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd: PJ Anders Linder
Redaktörer: David Andersson, Jan Söderqvist och Mats Wiklund
Redaktionssekreterare: Katarina O'Nils Franke
Redaktionsråd: Katarina Barrling, Louise Belfrage, Adam Cwejman och Anna Victoria Hallberg
Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Layout: Petter Carnhagen och Maria Haack
Bildredaktör: Maria Haack
Ansvarig utgivare: Peter Elmlund
Nästa nummer: 9 mars 2021
Annonser: redaktionen@axess.se
Material: Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Material insänt till *Axess* kan lagras och publiceras elektroniskt.

Ekonomiansvarig: Inger Berg
Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr. 111 44 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-788 50 50
Omslagsbild: Från *Hem till byn*/TT
Vinjettbilder: Johan Patricny
Porträtteckningar: Johan Patricny
Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden: Helår 9 nummer: 689 kr
Kontakta Pressdata: tfn 08-799 63 31
e-post: axess@pressdata.se
Typsnitt: Freight (Display, Sans, Text & Big), Archer
ISSN: 1651-0941
Repro och tryck: Printpool/Mukusala

NORDIC SWAN ECOLABEL
Printed matter 3041 0876

SKRIBENTER

David Andersson
Redaktör i *Axess* och författare

Håkan Arvidsson
Historiker och författare

Lars Åke Augustsson
Författare

Wilhelm Behrman
Manusförfattare

Mats Bergstrand
Partner i Priority Group

Daniel Bergström
Hovrättsassessor

Nicklas Berild Lundblad
Fil dr i informatik

Susanna Birgersson
Fri skribent

Martina Björk
Fil dr i latin vid Lunds universitet

Åke Bonnier
Biskop i Skara stift och ordförande för Svenska Bibelsällskapet

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Benny Carlson
Professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet

Per Dahl
Skribent

Torbjörn Elensky
Författare

Maxim Grigoriev
Författare och skribent

Tommy Gunnarsson
Frilansskribent och humanekolog

Anders Göranzon
Generalsekreterare för Svenska Bibelsällskapet

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Joel Halldorf
Docent i kyrkohistoria vid Uppsala universitet och lärare på Teologiska högskolan i Stockholm

Ylva Herholz
Journalist och författare

Fredrik Johansson
Senior director på Hallvarsson & Halvarsson

Janerik Larsson
Rådgivare till Stiftelsen Fritt Näringsliv

Erik W Larsson
Läkare och frilansskribent

Charlotta E Lindell
Journalist

Cecilia Nikpay
Ekonom och frilansskribent

Bengt G Nilsson
Journalist och författare

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor emeritus i kreativt skrivande

Carl Rudbeck
Fil dr i litteraturvetenskap

Blanche Sande
Redaktör i nättidningen *Kompass*

Jakob Sjövall
Statsvetare och frilansskribent

Karin Stensdotter
Författare och arkitekt

Judka Strittmatter
Journalist och författare verksam i Berlin

Fredrik Svenaeus
Professor vid Centrum för praktisk kunskap vid Södertörns högskola

Susanne Wigorts Yngvesson
Professor i etik med systematisk teologi och mänskliga rättigheter vid Enskilda högskolan i Stockholm

Mats Wiklund
Redaktör i *Axess*

Per Wästberg
Författare och ledamot i Svenska Akademien

Nytt testamente

I DET SENASTE NUMRET av *Axess* skriver prästen och teologie doktorn Annika Borg om Svenska Bibelsällskapets beslut att översätta *Nya testamentet* till 2026. Vi välkomnar det engagemang som finns kring detta projekt. Eftersom krönikan även handlar om Svenska kyrkans senaste kyrkohandbok och om en eventuell revision av *Den svenska psalmboken* vill vi bemöta något av det Annika Borg skriver.

Först och främst vill vi framföra att Svenska Bibelsällskapet är en ekumenisk organisation. Utöver Svenska kyrkan återfinns i huvudmannarådet representanter för nio andra kristna samfund i Sverige. Dessutom återfinns representanter för Kungliga Vitterhetsakademien, Svenska Akademien, skolväsendet och Ekumeniska rådet i Finland. Det blir därför missvisande att koppla ihop Bibelsällskapets översättningsarbete med kyrkohandboksarbete och psalmboksrevision inom Svenska kyrkan.

ATT BIBEL 2000 var ”resultatet av många års gediget och koncentrerat språkligt, historiskt och litterärt översättnings- och tolkningsarbete” stämmer. Därför har vi i olika sammanhang understrukit att den översättning som kommer 2026 inte är tänkt att ersätta NT81. Svenska Bibelsällskapet har ingen möjlighet att hävda att en framtida översättning ska vara officiell. Det blir samfunden och andra bibelanvändare som får avgöra i vilken utsträckning den ska brukas.

Precis som skrivs i krönikan är det sant att det är Stiftelsen Svenska Bibelsällskapets bibelfond som anslår medel till projektet. Den har om möjligt en ännu bredare bas än Svenska Bibelsällskapet då även representanter för två förläggarföreningar finns med liksom en representant utsedd av regeringen. Bibelfonden kommer på intet sätt att tömmas i och med denna översättning. Endast en mindre del av tillgångarna används i detta projekt och de används i enlighet med det som är fondens uppdrag enligt det ramavtal som slöts mellan staten, Bibelsällskapet och förläggarna den 7 september 1995. Paragraf två lyder: ”Avtalet har till syfte […] att skapa goda förutsättningar för ett framtida översättningsarbete.”

ETT AV DE VIKTIGARE skälen, som inte Annika Borg alls berör, är att det är centralt att upprätthålla själva översättningshantverket. Därför har Bibelsällskapet redan tidigare fattat beslut om vissa provöversättningar. 2015 kom Galaterbrevet och delar av Lukasevangeliet i ny språkdräkt. I år kommer Markusevangeliet, Filipperbrevet och Första Johannesbrevet i en pilotöversättning. Det innebär att cirka 17 procent av *Nya testamentets* text redan kommit i ny översättning.

Vi välkomnar det engagemang som Annika Borg visar och inbjuder till fortsatt dialog. Under de närmaste åren kommer bibelöversättningen stå i fokus och det menar vi är positivt. Det är viktigt att vara medveten om att det alltid innebär val när en text ska översättas. Att stanna kvar vid en äldre bibelöversättning, är därmed också ett val.

Biskop Åke Bonnier, ordförande
för Svenska Bibelsällskapet
Anders Göranzon, generalsekreterare
för Svenska Bibelsällskapet

Svar: Man skulle kunna ha förväntat sig att Svenska Bibelsällskapet i sitt genmäle på min krönika i *Axess* nr 9/2020 tagit sig an och besvarat den fråga jag och andra forskare ställer oss: Varför görs redan en ny översättning av Nya testamentet?

Det är Bibelsällskapets svenskkyrkliga representanter som driver på för detta, så att sammanslutningen är ekumenisk äger ingen relevans i sammanhanget.

Märk väl, *representanter,* Svenska kyrkan var i remissrundan för några år sedan milt uttryckt sval angående Bibelsällskapets nyöversättningsförslag. Relevant är således processens brist på transparens och självpåtagna mandat, det mönstret känns igen från när den nya kyrkohandboken togs fram och den kommande förändringen av den svenska psalmboken. ”Inklusivt språk” och ”hen” har varit och är honnörsorden, detta gäller även den nya framhastade översättningen, enligt källor med insyn samt generalsekreterare Anders Göranzon själv. Bort med bröder och in med syskon, så att säga.

NT-81 var resultatet av ett över tjugo års översättningsarbete med avsevärda resurser till sitt förfogande. Professor emeritus i exegetik och ledamoten av dåvarande bibelkommissionen Birger Olsson har i *Kyrkans tidning* (4/11 2020) konstaterat att Bibelsällskapets projekt är ”orealistiskt”. Så, varför ska då en översättning rafsas fram till år 2026, då 500-års jubileet av den första bibeln på svenska går av stapeln? Vilka riktlinjer har arbetet, vilka ska involveras i översättningsprojektet och utifrån vilka utgångspunkter ska det bedrivas? Det svenska språket har inte förändrats eller föråldrats nämnvärt sedan NT-81 togs fram. Om ett eller två föråldrade ord förekommer, är väl i så fall en varsam revision av vår officiella bibelöversättning ett framtida alternativ. Att Sverige har officiella bibelöversättningar som är resultatet av stora och ambitiösa översättningsprojekt är en tradition att värna och vara stolt över. Det är något att fira år 2026.

Annika Borg

Krönikor

Goda vanor för själen

Pröva att googla ”goda vanor”. På skärmen rullar det upp listor och tips för en hälsosam och produktiv tillvaro. Sömn! Hur du sover påverkar precis allt annat, från matsmältning till tankekapacitet. Sovrummet bör vara svalt och mörkt. Gå upp samma tid varje morgon, ju tidigare desto bättre. Vilket är en annan god vana för den som vill bli riktigt framgångsrik. Under timmen mellan fem och sex på morgonen känns det som att bara du är vaken, där får du ditt försprång. Träna! Varva vardagsmotion med styrketräning och svettiga konditionspass. Ät rätt och ät mindre. Ät regelbundet och varierat. Ät mer grönsaker och mindre socker. Tänk rätt! Tänk positiva tankar om dig själv och om andra. Visualisera dina mål. Gå långa promenader i naturen. Den helar och rehabiliterar. Håll ordning. Bädda sängen. Stressa inte. Kom aldrig för sent. Handla inte på kredit. Fasta, basta och vinterbada.

I TIDNINGARNAS livsstilssektioner ägnas mycket utrymme åt att motivera läsarna att

Återkristna Sverige?

SKA DET VERKLIGEN BARA vara korsen i dödsannonserna som påminner om kristendomen en julafton, suckade en närstående och kastade morgontidningen ifrån sig. Vid egen genombläddring kunde jag konstatera att den uppgivna klagan hade fog för sig. Inte ens en artikel om Johann Sebastian Bachs *Juloratorium* hade den goda smaken att nämna skälet till att mästerverket alls existerade. Ingenting i den rikstäckande tidningen minde längre om att det faktiskt var julafton och att Jesu födelse stod för dörren.

Inte heller hade public service i dessa pandemitider storsatsat på gudstjänster och psalmsångsprogram. En teologiskt och kyrkligt engagerad person i bekantskapskretsen använde detta faktum till att uttrycka det numera klassiska, men i sammanhanget möjligen inte så fromma, ”vad f-n får jag för pengarna?”. Sedan utstötte även vederbörande en suck.

Den traditionsenliga tv-sända julnattsmässan från Peterskyrkan i Rom pratades sönder av en ny kommentator med förkunnelseambitioner och förkärlek för sin egen röst. Botten var nådd när den förutnämnda drog igenom påvens program då liturgiska partier sjöngs och under psalmen *Stilla natt*. Det verkade som att gudstjänsten betraktades som en artefakt och inte som något levande vi tittare faktiskt deltog i med vår ande. Möjligen hade Vatikanen haft önskemål om reklam för påvens resor och engagemang, men knappast med avsikt att schemat skulle rabblas under psalmerna. Gud förbjude.

FÖRRESTEN, FÅR VI ENS säga god jul numera, eftersom istället god helg signalerar den heliga neutraliteten och inkluderingen? Om detta utkämpas tydligen ett kulturkrig. Religionsforskare och andra slår knut på sig själva alltmer för varje år som går för att problematisera att julen egentligen alls är kristen, utan i själva verket – och viktigast! – har andra religionshistoriska rötter. Med sådana vänner behöver vi inga fiender.

Historia
12 Tv-serien *Hem till byn* är ett tidsdokument om en svunnen tid. Den är ingenting att längta efter.

Kultur
18 Dagböcker var en gång en privatsak. Nu skrivs de för publicering.

Tyskland
20 Den tyska åsiktskorridoren är trång. Att skriva vad man tycker är riskabelt.

Juridik
22 Kravet på boskillnad mellan lag och moral från den nyutnämnda ledamoten i USA:s HD angår även svenska jurister.

I korthet
24 Politisk styrning. Akademisk självcensur.

Samtiden
25 Fredrik Johansson hittar samtiden i en tågbiljett.

skaffa sig goda vanor. Vi läser om människor som förändrat sitt liv. ”Siv trodde att det var för sent att börja träna, men…” och så får vi veta att Siv som alltid ätit lite för mycket sötsaker och tittat lite för mycket på tv, nu lever på broccoli och fisk och har hittat en ny gemenskap i pensionärsroddklubben. ”Så lärde sig Henke hantera stressen” berättar om hur yoga och meditation fått mellanchefen Henrik att vara närvarande i nuet. Är han på jobbet är han totalt koncentrerad på arbetsuppgifterna, är han med familjen på landet är han där hundra procent. Stressen är som bortblåst. Han hinner mycket mer nu. Förresten har han börjat löpträna regelbundet och ska snart åka till Madrid för att springa sitt fjärde maraton.

GODA VANOR är ryggraden i en harmonisk tillvaro, naturligtvis är det så. Jag kämpar själv med de flesta av ovan nämnda kategorier. Såhär en liten bit in på det nya året håller jag fortfarande igen på sötsaker och nyttjar flitigt den träningsmaskin jag fick i julklapp. Av erfarenhet vet jag att stillasittandet och godisätandet bara är en förkylning eller ett par vaknätter bort. Men som livsstilsreportagen alltid är noga med att inskärpa: Det är aldrig för sent och man kan alltid börja om.

Det sorgliga är att goda vanor nästan uteslutande tycks handla om kroppen och karriären, om hur vi blir smala, sunda, pigga och framgångsrika. Som om livet bara handlade om dessa två dimensioner. Förtjänar inte själen samma slags uppmärksamhet? Varför talas det inte mer om goda vanor för själen? Och om dåliga vanor.

Håll ordning. Bädda sängen. Stressa inte.

Av och till blossar det upp någon kortlivad debatt om porr eller gangsterrap. Då upplyses vi alltid om att det självklart inte är skadligt. ”När jag var barn hittade man minsann porrtidningar i skogen. Och ni minns väl debatten om videovåld? Haha.” Och så är debatten över för den gången.

SOM KRISTEN är man van att tänka på det inre livet som en parallell till det kroppsliga. Samma logik. Den som inte äter blir matt. Den som aldrig läser Bibeln eller ber eller går i kyrkan blir själv en kraftlös kristen och den andliga verkligheten förtonar. Är det inte på samma sätt för alla människor, kristna eller ej? Att det de fyller sitt inre med, präglar hur de ser på sig själva, sina medmänniskor och på omvärlden?

Jag tänker på skönhet. Varför står det inte på listorna och i reportagen att man aktivt bör söka efter skönhet, säg, 20 minuter om dagen? Lyssna på en stråkkvartett av Brahms eller en pianokonsert av Chopin – står det aldrig. Läs gärna några sidor lyrik innan du släcker ljuset på kvällen – står det inte heller. Skaffa dig en favoritkonstnär om du inte redan har en och titta ofta på konstverken? Nej. Allt handlar om grönsaksjuicer, *squats* och svala sovrum. Som om människan inte hade någon själ.

Av Susanna Birgersson

I pandemins spår får vi inte heller längre samlas till bön och psalmsång, trots att en del kyrkor och katedraler är så stora att man knappt hittar varandra om man är utspridda och under femtio personer. En del dysterkvistar – eller realister? – bland prästvännerna utslänger profetior om att detta är dödsstöten för gudstjänstlivet i Sverige. Gud förbjude.

VÅRA KYRKOBYGGNADER är dessutom unika i internationell jämförelse, då de underhållits och vårdats genom det helhetsansvar som staten tagit fram till millennieskiftet och därefter i form av den kyrkoantikvariska ersättningen. Kyrkorna faller inte ihop, medeltida målningar flagnar inte bort, utan vårdas av kunniga och engagerade händer. De svenska prästgårdsmiljöerna är även de exceptionella, flera av dem borde tas upp på Unescos världsarvslista.

I SAMBAND MED genomförandet av kyrkastat-reformen framfördes farhågor om att kulturvärden, som prästgårdsmiljöerna, riskerade att gå förlorade och att den kyrkoantikvariska ersättningen inte skulle vara till fyllest. Det ser vi nu, när prästgårdar allt oftare säljs och renoveras utan större insyn. Bit för bit slås prästgårdsmiljöerna sönder och vårt kulturarv löses upp.

Bilden är således ganska mörk. Men jag har en ljus lösning: Återkristna Sverige. Det är inte så skrämmande som det kan låta. För det är faktiskt upp till var och en av oss om kristendomen som tradition, kulturellt sammanhang och – bevars – tro ska överleva i Sverige. Här kan såväl den svala, som den ljumma eller varma på skalan bidra.

Kristendomen är faktiskt inte så tokig, om jag får säga det själv.

Kristendomen är faktiskt inte så tokig, om jag får säga det själv. En annan domare än vi själva och våra flöden i sociala medier, som mild och nådig håller i vågskålen, är väl inte så tokigt? Ett spädbarn som livets och evighetens mittpunkt, väcker inte det en allmänmänsklig vördnad? En Gud som är närvarande i det sårigа och trasiga i tillvaron och har känt det i sin egen kropp är förvisso ett mysterium, men behöver vi inte mysterierna? En förlåtelse som övergår människans förstånd, är inte det vad vi längtar efter? Tvåtusen år av själavårdstradition, utgör inte det en rikedom att ta del av och förvalta?

OM VI INTE VILL att kyrkobyggnaderna och Kyrkan ska förvandlas till fossiler från en förgången tid med ett innehåll ingen längre minns, så behövs kyrkobesökare och traditionsbärare. Det är allvar nu. Och glöm inte: det handlar om det milda oket och den lätta bördan.

Av Annika Borg

HISTORIA

I ett annat land

Tv-serien *Hem till byn* är ett unikt tidsdokument om en svunnen epok i svensk historia. Den är ingenting att längta tillbaka till, skriver **Wilhelm Behrman**. >>

FOTO: TT

I ett annat land

”JASSÅ? DET HAR DE RÅD MED?”

Smaka på den repliken, uttalad med så mycket bitterhet som det överhuvudtaget är möjligt. Där har ni i koncentrat den svenska teveserien *Hem till byn*, ett verk vars nutidshistoriska betydelse knappast kan överdrivas.

Tar man bort efterledet har vi den vanligaste repliken i hela serien, ett avsnoppande ”jasså?” som spottas fram som svar på i stort sett varje påstående eller reflektion.

Man brukar tala om tidskapslar, om verk som för oss tillbaka i tiden, återuppväcker glasklara minnen av en gången epok, och i den genren kan få teveserier mäta sig med denna. Om en person som inte var med vill skaffa sig en uppfattning om det tidiga 70-talets *Zeitgeist* finns det inget bättre sätt än att gå in på SVT Play och till tonerna av Jan Johanssons fäbodjazz låta sig förflyttas tillbaka till byn utan namn.

Hem till byn är TV 2:s skildring av läget i Sverige från 1971 till 1976, och man får nog konstatera att ensemblen – mestadels hämtad från Göteborgs stadsteater – levde upp till sitt rykte som aningen vänsterorienterad. Sedan återupptogs den ett par gånger långt senare, men vi återkommer till det. Huvudpersoner är människorna i en by i Alingsåstrakten och alla avsnitt har skrivits av Bengt Bratt och mestadels regisserats av Jackie Söderman.

MAN KAN SAMMANFATTA handlingen med att allt håller på att gå åt helvete. Småbönderna håller på att utplånas av den omänskliga Samhällsutvecklingen, styrd av den kallhamrade socialdemokratiska Staten, i cynisk armkrok med Kapitalet.

Och den beskrivningen är väl inte alldeles uppåt väggarna. Avfolkningen av den svenska landsbygden var en vemodig och rätt brutal historia. Alldeles nyss var vi ett land av bönder och det är självklart att en sådan hårdhänt samhällsomvandling var kantad av mänskliga tragedier. På så vis uppfyllde nog *Hem till byn* ett nationellt behov av sorgebearbetning. Det som drabbade byn angick en betydande del av Sveriges befolkning.

Lite knepigare är det att svälja resten av samhällsanalysen. Alternativet till den döende landsbygden är Göteborg och Stockholm, bottenlösa träsk av droger, prostitution, spel och dobbel – i form av bingo – och ensamhet.

Men kusligast av allt är arbetslösheten, detta dödliga samhällsgift. I *Hem till byns* Sverige är det meningslöst att försöka uppbringa ett anständigt jobb, det finns inga. Jo, på varven i Göteborg, men gissa hur det går för dem. Vad som inte framkommer är att lagom till den tredje säsongen, 1976, hade den svenska arbetslösheten sjunkit till 1,9 procent, ett kanske inte helt gastkramande tal så här i efterhand.

Landsbygdens vackra melankoli.
FOTO: ISABELLA STÅHL / ALAMY

Fast i träsket: bingokväll.
FOTO: ULF STRÅHLE / TT

EN FIN IRONI är att *Hem till byns* Sverigedystopi påminner så mycket om det Östeuropa bakom järnridån som man får gissa att delar av ensemblen längtansfullt drömde sig bort till. Det är också lite pikant att det är just detta skoningslösa, kvävande skymningsland som samma vänsters barnbarn idag hyllar som en förlorad guldålder av samhällelig gemenskap och solidaritet. Uppenbarligen sitter inte Ung vänster och bingotittar på *Hem till byn* på sina månadsmöten.

> *Man kan sammanfatta handlingen med att allt håller på att gå åt helvete.*

Men serien ger inte bara en unik bild av 70-talets Sverige, den ger framförallt en fascinerande inblick i vad som visades på teve i 70-talets Sverige. Miljoner svenskar slukade *Hem till byn*. Försök idag att sälja in en dramaserie om jordbrukets rationalisering, med Lantbruksstyrelsen som ondskefull antagonist.

SOM KONSTNÄRLIGT VERK pendlar det mellan sublimt och uselt, som det bara kan göra när man bryter helt ny mark. Ena ››

stunden ser vi långa, njutbara halvimproviserade dialoger mellan ypperliga aktörer, nästa scen är styltig, övertydlig skolteater. Tempot är obefintligt. Ett typiskt avsnitt kan skildra Willys och Lenas fruktlösa kamp för att få bygglov för ett större garage.

Jag vet inte om det säger någonting bra eller dåligt om den tidens tevepublik men den hade inte lätt för att bli uttråkad. Eller känna sig förolämpad. För i sann moraliserande 70-talsanda ger denna teveserie då och då uttryck för sin ringaktning för teve-tittandet som sådant. Den avskyvärda dumburken är klart medskyldig till upplösningen av all mänsklig gemenskap, folk borde gå i studiecirklar istället, får vi veta. När upphovsmännen vill skildra massornas tragiska tendens att vända bort blicken från ödesfrågorna låter de bönderna byta program från nyheterna till det glada folkdansprogrammet *Nygammalt*. Ja, man tar sannerligen vad man har för att försöka döva sin samtidsångest och ha lite trevligt.

FÖR MÄNNISKORNA I BYN finns det ett begränsat antal tänkbara livsöden. Man kan försöka gneta på med sitt småskaliga jordbruk, bli allt fattigare och till slut tvingas sälja för en spottstyver och flytta till stan. Man kan vara relativt rik och passivt se sitt livsverk långsamt ödeläggas. Och man kan slutligen vara en optimist och satsa stort, ta stora lån och gå under till följd av det. Det går förresten också bra att vara en vilsen själ och självmant söka sig till storstaden men snart komma tillbaka till byn med besvikelsen målad över de veka anletsdragen.

Allt är ofattbart dystert. Till och med dystrare än det verkliga Sverige 1971. Alla snäser åt varandra. ”Vad ska det vara bra för?”, ”Vad ska folk tro?”, ”Tror du vi har råd med sånt?” Och faktum är att det inte klingar alldeles falskt om man har varit barn i en tid när skolvaktmästarnas vanligaste fras var: ”Vad gör ni här? Ge er iväg!” Det är lätt att glömma men svenskarna har ändå blivit betydligt mindre sammanbitna det senaste halvseklet.

Utan Kjell Gustavssons foto vore serien antagligen ingenting. Det handlar om epokens stolta naturalistiska tradition, korniga närbilder på leriga traktorspår i november, miljonprogramsbalkonger som verkar byggda för att hoppa ifrån, varje mjölktetra och smutsgul nylonskjorta får en att stumt vråla av återupplevd fasa. Lukten av piptobak och armsvett vilar tung över linoleummattorna. Men där finns också sommarnattshimlar och granskogsdunkel som nästan hade kunnat vara Tarkovskij.

I SINA STÖRSTA STUNDER känns Hem till byn närmast dokumentär, som om de bara har ställt upp kameran rakt upp och ner för att fånga kulturyttringar som då fortfarande var levande men snart skulle försvinna eller förvandlas till museala ritualer. Syjuntan i bystugan, predikostunden i missionshuset, auktioner, danskvällar, mopedhänget utanför affären – autenticiteten är direkt smärtsam, varje överkammad flint blänker på rätt sätt, varje Puch Dakota knattrar med den rätta ödsligheten över västgötaslätten.

Efter ett tag inställer sig dock den frustrerade frågan: Men vad vill ni då? Bakom oss har vi lämnat det förhatliga klassamhället, nutiden är blott en ökenvandring mot morgondagens själlösa modernitet. Så vad är alternativet? Åter till naturen? Nej, nej, något så föraktligt som månskensbönder och grönavågare existerar inte i *Hem till byn*. Den stackars Göteborgsadjunkt som försöker bli en del av gemenskapen genom att köpa familjen Perssons bortslumpade bondgård är bara en löjlig inkräktare. Något sådant hopp erbjuds inte.

> *”Ett typiskt avsnitt kan skildra Willys och Lenas fruktlösa kamp för att få bygglov för ett större garage.”*

ÄNDÅ ÄR DET MYSIGT. Många rollfigurer är riktigt rara, ingen är ond – utom Lantbruksstyrelsen – det förekommer lite tafflig humor här och där och dramatiken är synnerligen måttlig, det är sällan som någon blir sjuk eller dör. Man behöver aldrig vara särskilt orolig. Och det kanske är det som är hemligheten som gjorde *Hem till byn* till den längsta serien i svensk tevehistoria. Den är bara ett trivselbittert kafferepssamtal om tillvarons oföränderliga jävlighet. En förbisedd genre i teveutbudet.

Man borde kanske ha satt punkt 1976. Men efter nästan femton års uppehåll kom det en ny säsong i början av 90-talet och faktum är att en majoritet av alla avsnitt är inspelade därefter. Serien lades inte ner slutgiltigt förrän 2006.

MEN NÅGONTING hade hänt under uppehållet. Tevedramatiken hade på gott och ont undergått en viss utveckling och sena *Hem till byn* känns ibland hopplöst föråldrad, ibland som ett tafatt försök att följa med sin tid, som började präglas av mer renodlade såpor som *Varuhuset* och *Rederiet*. Det blev bakvänt att berätta om 90- och 00-talen med 70-talsdramaturgi och det mesta av den ursprungliga charmen och närvarokänslan gick förlorad. Säkert bidrog också det faktum att man bytte fotograf. Så tittarsiffrorna dalade efterhand.

Eller också hade svenskarnas fantomsmärtor efter det förlorade bondesamhället börjat klinga av. Decennierna gick, snart en hel generation, färre och färre hade levande minnen av ladugårdsdoft, pärlspontsväggar och pinnsoffor. Det fanns helt enkelt inte lika många kvar som kunde längta hem till byn.

Det gick illa. FOTO: TT

Vilsen i miljonprogrammet.

FOTO: BENGT KJELLIN/TT

En tillrättalagd hemlig värld

Dagböcker var tidigare en privatsak. Nu skrivs de i avsikt att läsas av den stora allmänheten, skriver **Mats Bergstrand**.

ETT TECKEN I TIDEN är den för publicering tillkomna dagboken. En märklig konstruktion; det hemligaste av det hemliga, med hänglås förseglade och i nattygsbordets utdragslåda undanstoppade, förvandlat till av skribent och redaktör bearbetad massproduktion.

Vad är det som gör att formen är så tilltalande för författare som Åsa Linderborg, Ulf Lundell och nyligen avlidne Lars Norén? Och vad är det som gör att böckerna utövar en sådan dragningskraft på den läsande allmänheten? Det är ett slags bloggande i inbunden form, utan de sociala mediernas direkthet men med ambitionen att klä till synes omedelbara tankar i en evighetens förpackning.

Linderborg medger utan omsvep att *Året med 13 månader* är innehållsligt redigerad för att passa för bokutgivning, Lundell frågar sig i Vardagar om vi verkligen tror att vi kommer honom närmare genom denna läsning, och Norén lyfter det hela till metanivåernas metanivå genom att i *En dramatikers dagbok, 2015–2019* vid upprepade tillfällen låta dagsnoteringarna upptas av redaktörsmöten och omarbetningar av den bok vi håller i handen. Ändå finns där i samtliga fall ett sug och en spänning som gör att man vill vara kvar i denna tillrättalagt hemliga värld.

OM FÖRFATTARNAS bevekelsegrunder kan man endast spekulera. Det som tidigare var en närgången helhet i konstnärlig utsmyckning, som i *Mig äger ingen, Jack* (dock med dagboksinslag) eller *Natten är dagens mor*, har ersatts av flyende fragment. Det kan handla om de unga vuxnas behov av att summera en epok för att kunna titta framåt, mot de åldrandes, i Lundells och Noréns fall, vilja att leva i nuet när framtidsvisionerna smalnar av, och i Linderborgs fall om oförmågan att ge en helhetsbild av ett trauma som ligger så nära i tiden. Dagboksformatet blir det enda, eller bäst lämpade, till buds stående verktyget.

Men formen ger också möjligheter som den traditionella självbiografin saknar. Dagboksberättelsen är skärva på skärva, ingen helhet. Det som skrevs i ett visst skeende behöver inte signalera någon hos författaren allmänt giltig övertygelse, det gällde då, inte nödvändigtvis nu. Redan vid utgivning har ett säkerhetsavstånd skapats till det som sägs. Friheten att ta heder och ära av folk, som i Noréns fall exempelvis Ebba Witt-Brattström, Tommy Berggren, diverse upphöjda journalister på främst *DN* och *SR*, med flera, ges en annan läsart om de skenbart levereras i stunden. En tydlig parallell finns här till dagböckerna från Tage Erlander och Ulf Adelsohn, båda mycket fräschare och mer läsvärda än det mesta i den politiska självbiografiska genren i Sverige. Flyktigheten öppnar för större frispråkighet.

> *Men formen ger också möjligheter som den traditionella självbiografin saknar. Dagboksberättelsen är skärva på skärva, ingen helhet.*

POLITISKT HAR VI annars i Linderborg–Lundell–Norén haft att göra med en trio övertygade vänstermänniskor i den etablerade borgerlighetens tillvaro och attribut. Linderborg kallar sig själv kommunist och döljer etiketterna på de märkeskläder hon bär. Norén röstade på vänstern eller miljöpartiet och beställde exklusiva kavajer och byxor i en omfattning som gjorde att den ekonomiska assistenten slet sitt hår, och att Norén själv betecknade beteendet som ett missbruk. Lundell är trygg i sin socialdemokratiska hemvist, men problemen i dagböckerna kretsar mest kring en krånglande ny BMW och huruvida han ska fortsätta att avlöna sin senaste exfru för att hon förestår hans galleri i Simrishamn.

Upptagenheten vid medierna är en röd tråd. Ja, för Linderborg är det själva essensen. Hon vill ha en diskussion om hur alla

FOTO: CHRISTINE OLSSON / TT

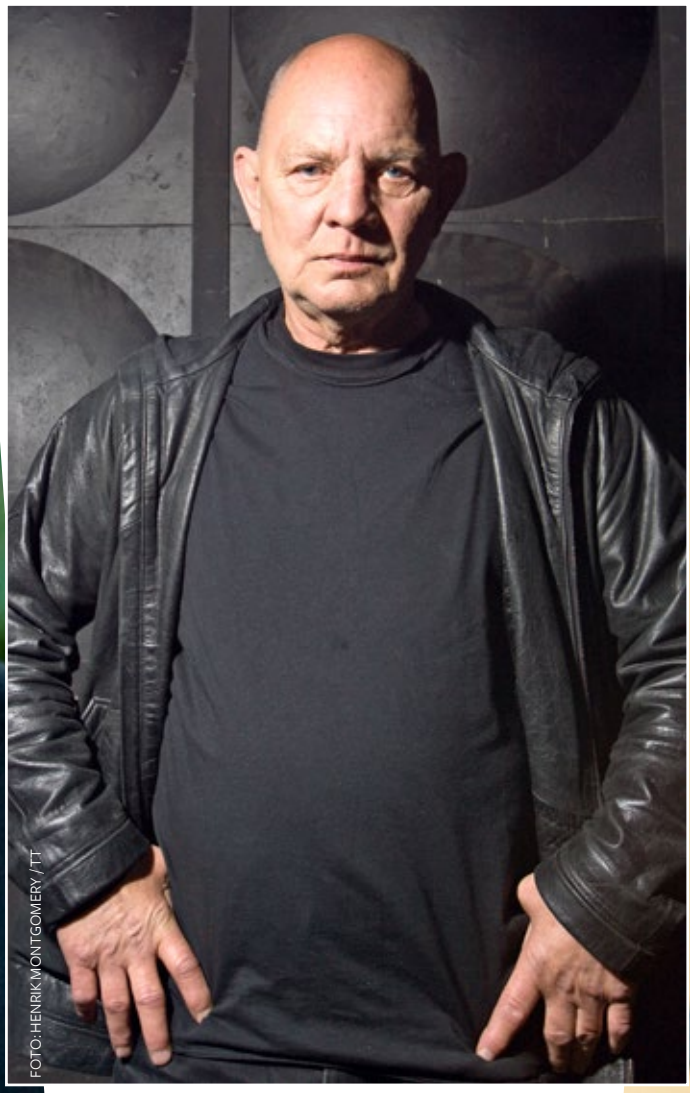
FOTO: HENRIK MONTGOMERY / TT

FOTO: KRISTER HANSSON / TT

Åsa Linderborg. Lars Norén. Ulf Lundell.

medier kunde gå så samstämmigt fel under metoo-rörelsen, hur alla normala medieetiska grundpelare rämnade. Det är viktiga frågor som fortfarande saknar en mer genomgripande belysning. Linderborg misslyckas därför att hon själv inte förmår reda ut sitt eget publicistiska haveri kring Benny Fredriksson. Hon minns inte att hon skrivit artikeln, säger hon. Men om man själv är den som förhåller sig mest kritisk till denna mediekantring och samtidigt är den som mest påtagligt bidragit till densamma – då minns man.

Skärvorna och de hårda omdömena till trots, det är ändå den självutlämnande dimensionen som blir det bestående minnet för dagboksläsaren. Och eftersom det är fragment som vi serveras omvandlar vi dem själva till en helhetsbild. I mitt fall tre spaningar:

ÅSA LINDERBORG GER OSS med sin dagbok implicit en tydlig bild av klassresans begränsningar och problematik. Linderborgs barndom dominerades av en fader som gjorde dygd av arbetarklassens nödvändighet men som bröts ned av det Lundell benämner ”kung alkohol”. Nu är hon en erkänd journalist och författare som rör sig i de finaste kretsar, som själv tillhör kulturparnassen, men som aldrig känner sig som en del av den. Hon har pengar, hon gillar kläder, men hon har alltid skuldkänslor när hon unnar sig något, som att det inte var menat för henne, att hon inte var värd denna lyx. Att klassamhället lever och fortplantas är hon därför själv ett talande bevis för.

> *Det är ett slags bloggande i inbunden form, utan de sociala mediernas direkthet men med ambitionen att klä till synes omedelbara tankar i en evighetens förpackning.*

ULF LUNDELL ÄR den bäst lämpade för genren av de tre, den som mest flyhänt går från högt till lågt, i en enda svepande ordsekvens, från existentiella frågor till banala observationer. Han lurar oss att tro att han skriver lika snabbt som han tänker, med ››

samma myller av olika lager av osorterade och sammanvävda tankar och ingivelser. Det slår mig när han berättar om att äldste sonen sagt upp bekantskapen med honom, inget arv, ingenting. ”Inte så djävla lätt att vara far, inte så djävla lätt att vara son heller, allra minst äldste.” Sedan snabbt över till ett undertecknande av deklarationer och inmundigande av en QP Cheese-meny. I *Vardagar 3* sedan en kort beskrivning av ett sällsynt besök av yngsta dottern: ”Jag tänkte innan: Ja, hon är ju nästan 20 nu, i februari. Nej, hon är 29.” Den som funderar över Lundells ensamhet behöver kanske inte gräva djupare än så.

LARS NORÉN BJUDER på samma driv som Lundell men med ett mycket mer pretentiöst anslag. Heidegger är den ständige följeslagaren. Så ofta förhåller han sig till honom att dagboksanteckningen ”Jag läste inte Heidegger igår” känns intressant. Den enda person som förekommer oftare än Heidegger i Noréns år 2020 utgivna dagbok är sladdbarnet S som precis börjat skolan. Dramatikern längtar till de stunder de ska träffas, beskriver våndan när de skiljs, hur han följer henne till skolan, shoppar kläder (!) åt henne, månar om att hon ska trivas hos honom, älskar henne helt enkelt. Så angelägen är han att inpränta denna kärlek i eftervärlden att det är svårt att inte se den äldre faderns egen känsla av svek.

Att bekämpa tillvarons tomhet har också varit en gemensam drivkraft för de tre författarna: Tomheten efter brustna relationer, nojan över åldersbaserade kroppsliga förändringar och ensamhetens grubblerier över vad allting varit värt. Linderborg oroar sig på kvinnligt maner över egna tillkortakommanden, medan herrarna mer uppehåller sig vid omvärldens.

KANSKE ÄR DET i slutänden beskrivningen av dessa lättrelaterade erfarenheter av vardagens banaliteter, parat med ältanden och reflexioner över livets gång, som gör läsningen så absorberande – att vi får sällskap i vår egen tomhet, att gläntandet på dörren in till flyktigheten och fantasilösheten i andras liv skapar en större acceptans för det egna.

Så blir de upphöjdas ensamhet allas vår tröst och depressionshämmare. Två män som flyr folkets kärlek för konstens skull och en kvinna som hänsynslöst oskadliggör sina offer i spalterna och sedan är helt oförstående inför det faktum att hon inte älskas för det. Extra märklig blir genren nu i Noréns fall, där det vi läser plötsligt är presens i förgången tid.

TYSKLAND

Vi reser nya murar

Jag flydde från Östtyskland till friheten i väst. I det återförenade Tyskland upplever jag nu samma rädsla för att hysa en avvikande åsikt, skriver **Judka Strittmatter**.

JAG VAR INTE I BERLIN när 30-årsjubileet av Tysklands återförening firades och var för första gången glad över att inte behöva ta del av alla festligheter och högtidstal. Jag hade ingen lust att höra alla hyllningar om folket som fått växa samman.

Samma känsla hade jag inför euforin på Brandenburger Tor. I tidningen läste jag senare att förbundspresident Frank-Walter Steinmeier hänvisat till att ”nya murar” av ”vrede och hat, förstumning och förfrämligande” hade ersatt de gamla. Jag höll inte med honom. Min glädje över återföreningen har solkats. Jag, som östtysk, har de senaste 30 åren vant mig vid att få mina levnadsvillkor i DDR beskrivna av västtyskar: segraren skriver som bekant historien. Men jag hade aldrig kunnat drömma om att DDR:s auktoritära tankeförbud och totalitarism skulle återvända.

Det är därför Steinmeiers ord framstår som en gåta för mig. Han menade att vi aldrig får tillåta att människor blir ”begränsade och angripna” eller att demokratin ”hånas”. Han hade rätt i sak, men vilka hotbilder syftade han på? Menade han de högerpopulistiska krafter som tränger in i samhällets mittfåra? Eller menade han de tilltagande attackerna från det ”vänsterborgerliga” lägret, vars agerande i allt högre utsträckning påminner om ett slags moralpolis som villigt klistrar en ”högerstämpel” på alla som inte ansluter sig till den röd-gröna agendan?

VAR DET KANSKE SÅ att socialdemokraten Steinmeier medvetet förblev vag på denna punkt? Förmodligen, då den råa kraften i det antidemokratiska tänkandet hos den västtyska tyckareliten först och främst uppfattas förekomma i Öst och inte lämpade sig att framföra dagen till ära.

Ibland förstår jag mig inte på Tyskland anno 2020. Som 22-åring flydde jag 1988 från DDR. Jag ville till friheten och jag ville bli journalist. Det var nämligen inom detta yrke man hittade de mest rättskaffens, ärligaste och framförallt rättvisesökande människorna, tänkte jag. Under några år upplevde jag också att det var precis så. Men sedan hände något i såväl det tyska samhället som i övriga Europa och resten av världen.

Jag anser mig vara vänster, eftersom jag vill stå på vad som brukar kallas ”de små människornas” sida: låginkomsttagarna, de ensamstående och alla de som får det allt svårare att klara sig i samtidens rovdriftskapitalism. Därför röstade jag länge på SPD. Idag fokuserar partiet dock hellre på en identitetspolitisk ansats – i alla lägen. Jag är självklart för att stärka rättigheterna för homosexuella, transpersoner och andra marginaliserade grupper. Men vem

Förbundspresident Frank-Walter Steinmeier. FOTO: SEAN GALLUP/GETTY IMAGES

Utan minnen av det delade Tyskland.

FOTO: SEAN GALLUP/GETTY IMAGES

representerar den ännu större gruppen som tillhör prekariatet, och som inte heller har någon talan? Och vad är det demokratiska med att en minoritet föredras framför majoriteten?

EFTERSOM REKRYTERINGEN av mitt skrå huvudsakligen kommer från en kulturell medelklass med en gemensam identitetspolitisk världsbild har den tyska åsiktsmångfalden blivit lidande. Det beror på att endast det som uppfattas härstamma från detta tankegods anses moraliskt rätt och riktigt. Man anser sig således ha ensam rätt att avgöra vad som är gott, humant och progressivt. Den grupp som tidigare ropat efter åsiktspluralism tål helt plötsligt inte avvikande tankar. Världens gråskalor har bytts ut mot svart eller vitt. De anti-auktoritära har upptäckt det auktoritära – och gjort det till sitt. Och den som vågar kritisera Greta Thunberg, okontrollerad invandring, politisk korrekthet eller genuspolitik kommer genast att anses höra till AfD. Punkt slut.

Även människor som jag, som i allmänhet delar samma grundsyn vad gäller klimatet, metoo-debatten eller hjälp till asylsökande, men som också vill problematisera dessa frågor, blir omedelbart utmålad som en demokratifiende. Listan över dem som redan hamnat i onåd är lång och omfattar politiker, komiker och författare. Och varje dag fortsätter skaran att växa.

> *Vad jag skriver i denna tidning skulle jag inte våga skriva i mitt eget land. Jag är frilansjournalist och rädslan för negativa följder är för stor.*

JAG HAR SJÄLV TYSTNAT. Vad jag skriver i denna tidning skulle jag inte våga skriva i mitt eget land. Jag är frilansjournalist och rädslan för negativa följder är för stor. Jag är ingen feg människa, men i denna fråga känner jag en stor vanmakt. Jag undviker till och med att ta diskussionen med en del vänner, eftersom de blir så upprörda när jag säger att jag inte håller med dem. Den här typen av spricka går genom familjer, äkta makar och vänkretsar. Vårt land är därmed lika delat som för 30 år sedan. Vem vill bli anklagad för att vara nazist?

Många människor delar min erfarenhet. Det beläggs också i seriösa undersökningar. Östtyskarna mumlar sinsemellan: ”Har vi inte upplevt detta förut?” Jo, det har vi. Men våra känslospröt för när diskursen blir trängre tas inte på allvar. Diktaturupplevelse – hallå? Nej, vi anses bara galna.

Är de nya murarna verkligen något att bli förvånad över, herr Förbundspresident?

Översättning: **Erik Thyselius och Katarina O’Nils Franke**

Briljant och konservativ.
FOTO: MANUEL BALCE CENETA/GETTY IMAGES

JURIDIK

Skilj på lag och moral

HD-ledamoten Amy Coney Barrett beskrivs som farlig och konservativ. Men hennes krav på boskillnad mellan lag och moral angår också svenska jurister och politiker, skriver **Daniel Bergström**.

DEN SISTA OKTOBER, några dagar före presidentvalet, bekräftade senaten utnämningen av Amy Coney Barrett till ny domare i USA:s högsta domstol. Coney Barrett fyllde den tomma stol som lämnades av den liberala hjältedomaren Ruth Bader Ginsburg, som avlidit i cancer bara en månad tidigare.

I svenska medier, troget följande den amerikanska vänsterns talepunkter, har Amy Coney Barrett reducerats till farlig ”konservativ” och abortmotståndare. Men hon är också, obestridligen, en briljant jurist som precis som sin läromästare, den tidigare HD-ledamoten, Antonin Scalia bekänner sig till den så kallade originalistiska lagtolkningsskolan. Olika metoder för att tolka den amerikanska konstitutionen må vara av som mest indirekt intresse för oss i Sverige, men Coney Barrett har också tänkt och skrivit klokt om förhållandet mellan lag och moral. Och det är en fråga som ingen kommer undan, inte ens jurister och politiker i den svenska folkdemokratin.

En av de där facktermerna som får en helt annan betydelse i den allmänna politiska debatten än vad den har i verkligheten är ”rättspositivism”. Det används mestadels som ett skällsord för uppfattningen att makt är rätt. Den verkliga innebörden är torrare (och mindre anspråksfull). Det är en idé som endast har bäring på frågan om *vad som utgör lagen*. Rättspositivismens svar på frågan är att lagen är vad lagstiftaren – suveränen – har bestämt, men något svar på frågan om vad som är moraliskt rätt och fel försöker den inte ens ställa upp.

KANSKE ÄR DET ordets allmänna air av radikalitet som gör att vi fortfarande förknippar det med modernitet. I själva verket var rättspositivismens guldålder 1800-talet, då kontinentala jurister gjorde det till en vetenskap att tolka varje kommatecken i

Code Civil respektive *Bürgerliches Gesetzbuch,* som om dessa lagböcker skulle ha levererats från himlen på berget Sinai. Rättspositivismens ständiga mottävlare är naturrätten, det vill säga idén att lagen på ett eller annat sätt hämtar sitt innehåll från objektiva källor utanför människans kontroll – till exempel (beroende på vilken skola av naturrätt man pratar om) Gud, naturen eller förnuftet.

Om något är naturrätten, trots att dess rötter kan härledas till Aristoteles, modernare än rättspositivismen. Som en reaktion på andra världskriget fick naturrättsliga idéer under andra halvan av 1900-talet en renässans vid amerikanska och europeiska juridiska fakulteter – föga förvånande framför allt tyska. Sverige är möjligen det främsta undantaget.

förenlig med Guds lag. Om en domare på grund av privat religiös och moralisk övertygelse känner att hon inte kan döma enligt lagen får hon helt enkelt förklara sig jävig och avstå från målet. Coney Barrett låter det vara underförstått att ibland är det enda moraliskt godtagbara att göra på det sättet. Vad domaren emellertid absolut inte ska göra i en sådan situation är att försöka böja lagen för att den ska passa moralen. Hon kan alltså inte räddas från sitt samvete genom att hänvisa till en långsökt lagtolkning; både lagen och samvetsbetänkligheterna får vara precis vad de är.

DEN HÄR SYNEN på förhållandet mellan lag och moral utvecklade Coney Barrett också då hon blev utfrågad av senatens justitieutskott i samband med att hon 2017 utnämndes till federal appelationsdomare (också av Donald Trump). Hennes svar mötte mycket liten förståelse från de demokratiska senatorerna Dianne Feinstein och Bernie Sanders, som bägge tyckte att hon blandade ihop sin katolska tro med lagen. I själva verket gjorde hon naturligtvis precis tvärtom, nämligen gjorde en strikt boskillnad däremellan.

Lagar stiftas inte för att vara orättvisa. Om detta skulle även en svensk statsindividualist kunna hålla med.

Men naturrätten dras med uppenbara problem, som ända sedan antiken har vållat huvudbry. Hur man ska fastställa den objektiva rättens innehåll är det mest uppenbara. Vidare: om den skrivna lagen och den objektiva lagen står i strid med varandra, vad gäller då för den stackars domare som står inför uppgiften att tillämpa lag?

AMY CONEY BARRETT, som är varmt troende katolik och därmed måste konfronteras med att hennes egna uppfattningar om den gudomliga lagens innehåll stöter sig med den amerikanska republikens lagar på en rad punkter, till exempel vad gäller abort och dödsstraff, besvarar frågan så här.

Lagen gäller så som den är skriven. Det finns inget utrymme för att ge den något annat innehåll med hänvisning till moraliska principer. Därmed inte sagt att lagen nödvändigtvis är moralisk, det vill säga

Men det var just detta som verkade irritera senatorerna: att hon så tydligt ställde moralen vid sidan av lagen. Med andra ord, att hon skilde på de två. För deras instinktiva uppfattning (för den var nog instinktiv, snarare än genomtänkt) – att den som djärves anlägga ett moraliskt raster på lagen begår en överträdelse – är också den allmänna svenska uppfattningen.

BLAND ANDRA etnologen Åke Daun och historikern Lars Trägårdh har skrivit om den unika svenska statsindividualismen (den senare i boken *Är svensken människa?*" från 2006 tillsammans med Henrik Berggren), en mentalitet som är grundad i tillvaron i bondesamhället där det var långt mellan gårdarna och det för överlevnadens skull var viktigt att undvika sociala konflikter. Som alla vet tar sig vår statsindividualism bland annat uttryck i en ovilja att låta sig styras av förväntningarna hos familj och lokalsamhälle, sådant som i andra kulturer utgör tillvarons själva grundstruktur. För att undvika detta lierar sig svensken med staten, som uppfattas som neutral och avlägsen. Detta gör att vi, enligt Daun och Trägårdh, dåligt tål åsiktsskillnader. Lika obekväma blir vi av att någon öppet har en moralisk värdering – det uppfattar vi som att man "sätter sig till doms", något av det fulaste man kan göra i Sverige.

DEN NATURLIGA utgångspunkten för all politisk diskussion är att lagen borde följa moralen, i bemärkelsen att lagen borde vara vad man kan kalla rättfärdig. Den som har mördat ska straffas men den som inte begått någon klandervärd handling bör inte straffas. Lagar stiftas inte för att vara orättvisa. Om detta skulle även en svensk statsindividualist kunna hålla med.

Men den svenska attityden skapar lätt en oönskad återverkan: eftersom lagen ska vara moralisk måste moralen också överlappa helt och hållet med lagen. I debatten om så kallad samvetsfrihet för barnmorskor, i anslutning till ett uppmärksammat mål i Arbetsdomstolen häromåret, sades det vid ett tillfälle att det inte fanns utrymme för samvetsbetänkligheter eftersom "den etiska frågan redan avgjorts av riksdagen". Ungefär så kan det låta.

På det sättet landar man i en position som rätt mycket liknar den allmänna nidbilden av "rättspositivism": rätt och fel bestäms genom votering.

Vaccinet mot denna sjuka är Amy Coney Barretts boskillnad mellan lag och moral. Man bör märka att det i själva verket är denna uppfattning som är rättspositivistisk. Faktum är att rättspositivism är kärnan i Coney Barretts och Antonin Scalias betraktade metod för grundlagstolkning, som betraktas som "konservativ".

DEN MORALISKA självständighet som den av Coney Barrett skisserade hållningen kräver blir naturligtvis lättare om man befinner sig i intellektuellt eller andligt främlingskap, så som kristna gör i det sekulariserade samhället. Och det blir svårare om man är en statsindividualistisk gruppmänniska.

Coney Barretts tankar är väl knappast revolutionerande, men det klarsynta framstår alltid som löjligt enkelt när det väl har sagts. Ur dem kan man i vilket fall vaska fram grunddragen i en kristen rättsfilosofi för vår tid, det vill säga en filosofi för den (åter) brännande frågan om hur religion och politik ska förhålla sig till varandra.

I grund och botten är det inte mer än Matteusevangeliets ord om att ge Gud vad som tillhör Gud, och kejsaren vad som tillhör honom, eller Martin Luthers idé om det andliga och det värdsliga regementet. Men vissa idéer tål att formuleras gång på gång.

Ska de? Bör de? Får de?

Det var regeringsskifte, och jag skulle få ihop en kolumn till *Barometerns* ledarsida. Fakta skulle vara korrekta, så jag ringde en av statsministerns pressekreterare och frågade om det var på Johannesevangeliets första kapitel som nya regeringsmedlemmar svor statsrådseden, eller på något annat bibelställe.

Ihärdig tystnad med viss förvirrad underton i telefonluren. Jag upprepade frågan, med betonande att det faktiskt var *Barometern-OT* som ringde i tjänsten. Blev hänvisad till pressekreterarens kollega. Denne kom på att jag nog borde ringa rättschefen vid justitie och fråga. ”Regeringen är ju som en vanlig landstingsstyrelse när den möts!”

Rättschefen verkade vara en äldre man, som inte längre blev förvirrad av knäppon. ”Kan bruket ha varit så före 1973?” frågade han försiktigtvis. Naturligtvis, tänkte uppringaren, skulle något ha förändrats?

Tvivlet och tanken att det bara var inbillning låg emellertid kvar som en bordunstämma i medvetandet. Ända till något år senare, då jag kom till sidan 352 i *Finlands svenska historia,* del 2 (red. N E Villstrand). Ett helsidesfoto med bildtexten ”En medlem av statsrådet skall avlägga tjänste- och domared (eller -försäkran). […] Utrikesminister Alexander Stubb i färd med att avlägga ed den 4 april 2008 med två fingrar på drottning Kristinas finska bibel, utgiven 1642.” I Sverige hade den politiska maktens inramning uppenbarligen förändrats 1973. Så icke i vårt grannland.

Bilden kommer i minnet, när jag nu tar del av den i mycket ganska förvirrade debatten om vad regeringsledamöter och myndighetschefer ska göra och får göra under en epidemi. Journalister sätter sökarljuset på en socialminister som tre gånger besökt en affär här i Kalmar, på generaldirektörer som rest till fjällen under julen, och i något fall till och med till Kanarieöarna och Malta. Ska de? Bör de? Får de? Måste de? Inläggen surrar som vinterflugor inomhus.

För några år sedan fanns en debatt om regeringens informella styrning av myndigheterna. Den behövdes, sades det. Hur står det då till med den formella styrningen? Har reglementen för generaldirektörers tjänstgöring fastställts på sistone? Har de fastlagda tjänsteställen? Finns i krisberedskapen fastlagda inställelsetider för dem? Den som frågar hade som kompanichef från order om mobilisering 72 timmar på sig att ha sitt förband fullt insatsdugligt. Ursäkt fanns inte.

Det har under 30 år ordats om hurusom Sverige numera hotas av allt annat än krig. Då borde väl också reglementen, inställelsetider och definitioner på ”kris” (t ex en epidemi?) ha moderniserats för statsmaktens ledning. Så verkar inte ha skett. Som en erfaren kommunikationskonsult konstaterade i radio i julas: ”Det anmärkningsvärda är ju att regeringen inte internt diskuterat vad ministrar får göra eller inte.”

Vi kan – utan värderingar – jämföra med statsmaktens handlingsförmåga i vårt östra grannland. Oklarheter lyser med sin frånvaro i mediernas bevakning där.

Det vore nog ganska nyttigt med en återformalisering av regeringsarbetet. En och annan ed när statsråd tillträder kan inte skada. Sveriges regering ska kanske inte vara ”som en vanlig landstingsstyrelse när den möts”.

Per Dahl

ATT TÄNKA FRITT ÄR STÖRST

Jag och de flesta av oss utgår nog ifrån att människor på det hela taget drivs av en vilja att göra gott. Det kanske inte blev som de tänkte, men syftet var gott.

Det är det enda förhållningssättet inför vad University of Cambridge höll på att ställa till med när det lade fram ”riktlinjer” för hur studenter och anställda skulle debattera och uttrycka åsikter. Lärare, studenter och besökare ålades att ”remain respectful of the views and identities of others”.

Ännu ett exempel på att vägen till helvetet är stensatt med goda avsikter. Lyckligtvis ryckte förnuftets vänner ut och – ännu mer glädjande – de visade sig vara många. En stor majoritet i Regent House, det organ som styr universitet, röstade ned förslaget. Ordet ”respectful” byttes ut mot ”tolerance”.

För den oskuldsfulle och oinvigde kanske det närmast verkar hårklyveri. Respekt och tolerans är väl ungefär samma sak? Var det så mycket att bråka om?

Nej, det är det inte. Ja, det var det.

University of Cambridge.
FOTO: DAVID CC/ALAMY

Låt oss bortse från det bedrövliga i att ett av världens förnämsta lärdomssäten med åttahundra års erfarenhet av trätor och motsättningar ser sig tvungen att ge direktiv för hur man ska lägga sin ord. Värre, betydligt värre, var okänsligheten inför den kanske helt avgörande förutsättningen för akademisk verksamhet: fri åsiktsbildning.

BBC citerar professor Ross Anderson: ”Vi har en skyldighet att tolerera kollegor även när de framför åsikter som vi tycker är idiotiska. När vi anser att de säger något anstötligt påpekar vi det artigt.” Och, tillägger Anderson, vi springer inte iväg till rektorsämbetet och begär att åsikterna censureras.

Nick Cohen på *Spectator* frågar om universitetet skulle porta en ateist för att han eller hon inte respekterar religion. Ska forskare behandla vaccinmotståndare med respekt av omsorg om deras känslor?

Vad som särskilt oroade många på Cambridge var känslan att om man inte sade ifrån nu fanns risken att de små stegens tyranni tids nog väntade om hörnet: av rädsla för repressalier börjar man hålla tyst, idka självcensur. Yttrandefrihet är och har alltid visat sig vara det mest verkningsfulla vapnet mot intolerans.

Mats Wiklund

SAMTIDEN

Resor i samtiden

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

Jan Myrdal och Lars Gustafssons brevväxlingsbok *Den onödiga samtiden* publicerades 1974. Boken består av några längre (Myrdal) och några något kortare (Gustafsson) texter, där författarna för ett inte bara lättillgängligt samtal. Titeln och utgångspunkten beskriver Myrdals uppfattning att mänskligheten stod vid ett vägskäl revolutionsåret 1848 och att den samtid som rådde 125 år senare var möjlig, men inte nödvändig. Krig, förtryck, svält och elände hade kunnat undvikas.

Myrdal är bitvis magnifik i sitt – till synes självklara och obehindrade – refererande till sådant som både Gustafsson (sannolikt) och läsaren (mindre sannolikt) antas ha full koll på. Genomgången av opportunism och taktiserande inom olika delar av det tyska kommunistpartiet med anledning av en debatt om marxistisk estetik är exempelvis – för att använda ett försiktigt uttryck – omfattande.

BOKEN KRITISERADES också för läsarförakt när den kom. Om man tar Myrdal på allvar kan man lätt få en känsla av att man ligger lite efter i läsningen. Talande är beskrivningen av hur han och hustrun tvingas köra mycket sakta mellan Göteborg och Mariefred, då bilen lastats med årgångarna 1869–1906 av *Revue des deux mondes*. Fjorton hyllmeter tidskrift som spontanköpts på ett antikvariat.

"Underbar läsning!" konstaterar Myrdal och prisar sin hustru för att hon inser nödvändigheten av denna typ av inköp. Här ligger det dåliga samvetet för några försummade december-ex av *Economist* onekligen i lä. Myrdal tvingas "springa igång bilen". Och är "blå i ansiktet" och "konstig inombords" ända till Alingsås.

Den onödiga samtiden är inte lättläst, men den är intressant. Inte för Myrdals långrandighet, utan kanske mest för att Lars Gustafsson uppenbart är på väg någonstans. Hans svarta beskrivning av kapitalismens utarmning av människor och demokrati är tidstypiskt pessimistisk och antyder en grön våg. Men det är också något lurt med socialismen konstaterar han. Hur kommer det sig att östtyska arbetare inte alls får njuta kollektiviseringen av mervärdet? Deras arbetstid är ju fortfarande lika lång som den som deras bröder i de kapitalistiska staterna slavar under. Hur kommer det sig – noga räknat – att socialismen där den applicerats aldrig tycks kunna leverera detta mervärde tillbaka till arbetarna?

Myrdal – som ju aldrig lät sig skrämmas av den typen av lättfångad empiri – maler delvis ner sin brevvän med oändliga utläggningar om hur mervärdeteorin visar hur Gustafssons iakttagelser om realsocialismen ingalunda underkänner den store Marx. Där Gustafsson har humor (beskrivningen av en fiktiv isländsk kommunistisk revolution – med matköer, förlängd arbetstid, svalnande folklig entusiasm och brist på teskedar – livar upp) och iakttagelseförmåga, har Myrdal doktrin.

Men samtiden – onödig eller ej – talar inte bara från boksidorna. Utan bokstavligen mellan dem.

NÄR JAG ÖPPNAR mitt exemplar – som jag e-handlat från ett antikvariat och med större hänsyn till bil, hustru och utrymme – faller en tågplatsbiljett ur boken. Stämplad den 25 juni 1974 med SJ:s resebyrå på Karlavägen i Stockholm som "säljställe". En sittplatsreservation för 06.42-tåget från Berlin Zoo till Nürnberg en knapp månad senare. Biljetten (som har tryck på svenska, tyska och franska) verkar vara utställd i Berlin och skickad till Stockholm. Eller tvärtom? Svårt att veta, men på baksidan finns två östtyska frimärken och SJ:s kontor står som adress. Eller är meningen att den använda biljetten ska postas tillbaka till Stockholm när den används? Har den inte använts?

> "Men på en punkt hade Myrdal rätt."

Detta lilla papper fångar kanske samtiden bättre än både Myrdal och Gustafsson. Vardagen – eller i alla fall resandet – i kalla krigets Europa. Tre platsbiljetter i andra klass (två vuxna och ett barn?), icke-rökare. Påstigning på ett östtyskt tåg i Västberlin och några timmars resa mot sydväst. Slutstation i den stad som mindre än tre decennier tidigare var symbol för nazistpartiet. Det är en samtid mitt i historien. En bok i boken.

Satt en tidigare bokägare och läste intellektualiserade utläggningar om de östtyska arbetarnas öden, med det thüringska landskapet passerandes utanför fönstret? Kanske med en lätt stickande doft av östtyskt rengöringsmedel i näsborrarna. På en resa avbruten av få eller inga stopp, utöver det när gränsvakterna stövlade på vid passagen till Västtyskland.

I BOKEN FÅR Lars Gustafsson sista ordet och använder det till att gillande citera en väninna som "aldrig kunnat förstå varför det skulle finnas något slags motsägelse mellan optimism och pessimism".

För Gustafssons handlar det nog om att beskriva en "schizofreni" som är kopplad till att han känner att Marx överbyggnad måste kompletteras med "en källare". Man anar betydande tvivel. I vår tid är behovet av att låta pessimismen och optimismen samsas sannolikt ännu större än vad den var 1973. Framtidsutsikterna är onekligen blandade. Men på en punkt hade Myrdal rätt. Det är vi som väljer om samtiden blir onödig eller inte.

FRIZON

Av Per Wästberg

1

När friheten blir en lyx

Den franska republikens grundpelare – yttrandefrihet och allas lika värde – hotas av radikaliserade franska muslimer. Emancipation och upplysning utmanas av religiös terror och fanatism.

Den 16 oktober 2020 halshöggs Samuel Paty av en ung tjetjen som fått asyl. Han var en omtyckt historielärare vid ett gymnasium utanför Paris, eleverna var till en del barn till muslimska invandrare. Paty undervisade om upplysningstiden och dess värden, om yttrandefriheten och regeln om laïcité – lagen från 1905 som tillåter alla, troende och icke troende, att leva i fred och respektera varandra. Man har rätt att kritisera varje tro, eftersom den är en uppsättning av idéer och därmed öppen för debatt och även satir. Men det är förbjudet att diskriminera en individ för hennes religiösa uppfattning.

Paty illustrerade sin lektion med en teckning i *Charlie Hebdo*, där Muhammed gråtande säger: ”Det är hårt att vara älskad av idioter.” Paty påpekade att den som kunde ta illa vid sig var fri att lämna klassen; han trodde eleverna var gamla nog att besluta själva. ”Bara den som själv är fri kan utbilda fria medborgare.” Det var Patys motto för skolans lärare. ”Vi ska fortsätta leva, ››

Per Wästberg är författare och ledamot i Svenska Akademien.

Ett offer för upplysningens fiender.
FOTO: FRANÇOIS MORI / TT

> När unga muslimer sätter islams påbud över landets lagar är det följden av att skolan inte lärt ut förmågan att skilja mellan tro och vetenskaplig sanning, opinion och kunskap.

skratta och tänka”, uppmuntrade han sina kolleger när de ville dra sig undan kontroverser. En tyst minut den 2 november föranledde 400 anmälningar om elever som vägrat iaktta den.

En kollega till Paty, Jean-Baptiste Jorda, visade sin klass en video från Pakistan där man brände Frankrikes flagga. Han ville exemplifiera intolerans, men klassen stod upp och applåderade. Att förneka Förintelsen bjöd den däremot inga problem. När Jorda rapporterade till lärarförbundet hur eleverna föraktade republikens värden och öppet hatade homosexuella, blev svaret att han inte borde ha utmanat dem. Han frågade: ”Vad gör man då? Vi är inga hjältar. Så vi tystnar.”

Islamofascismen har sedan ett par decennier hetsat till mord på lärare, ”Allahs fiender”, de som i franska förorter ställs inför ett medeltida barbari och ett allt mer utbrett bigotteri. Militanta rörelser är väl organiserade och finansierade och vet vad de vill: att ersätta republikens lagar med sina egna. Det är ingen slump att de först avrättade tecknare som vågat skratta åt det heliga och sedan en lärare. Ty skolan är instrumentet för emancipation och integration, den fostrar till kunskap, inte till den vidskepelse och determinism som frånkänner människan rätten att forma sitt öde.

Skolan är dock medskyldig. Alltför ofta ordnas debatter där lärarens ord bara är en åsikt bland andra och lätt röstas ned. Men skolans plikt är att utveckla textkritik, logik och faktainhämtning. När unga muslimer sätter islams påbud över landets lagar är det följden av att skolan inte lärt ut förmågan att skilja mellan tro och vetenskaplig sanning, opinion och kunskap.

Frankrike har tagit emot tusentals ungdomar vars övertygelse och tankevärld är motsatsen till humanismens och upplysningens. De har fått spela rollen av förtryckt minoritet, de har ursäktats med ekonomiska och psykologiska förklaringar från dem som varit rädda att verka chauvinistiska och blinda för den egna kulturens brister. Skolan har inte vågat att med kraft hävda traditionen från Montaignes sökande, Rabelais hädiska skrattsalvor, Voltaires uppror mot prästerskap och överhet. Följden är att miljoner inte känner sig som medborgare i republiken.

I skolor i Saint-Denis och andra förorter har läraren svårt att göra sig hörd när imamen och elevernas föräldrar förkunnar att jordisk lag är underordnad Guds. Enligt en rektor jag hörde intervjuas hade hans elever krävt en särskild sal att bedja i förutom att slippa ta en kvinna i hand. Han svarade att i det offentliga livet råder neutralitet och jämställdhet. Nästa dag hade en assistent vid skolan anlänt med höger hand ombunden för att slippa hälsa. Han avskedades.

För första gången sedan naziockupationen – varnar många intellektuella – är Frankrike inte längre fritt utan ett land där man väger sina ord av fruktan för islamisternas knivar och dödshoten på sociala medier. Fanatismens och terrorns ideologi riskerar att tränga in i skolorna, in i sinnena, där den blir kvar tack vare vänsterns urskuldande undanflykter. De som försvarar individens rätt till integritet och oberoende lynchas i sociala medier, bland dem kämpar som Kamel Daoud, Bernard-Henri Lévy, Alain Finkielkraut, Michel Houellebecq.

I Frankrike finns 130 salafistiska moskéer förutom koranskolorna. I flera kommuner är barnen inte registrerade för skolgång utan fostras hemma. Detta teologiska imperium som finansierats av Iran och Saudiarabien är under viss upplösning efter terrordåden 2020. (I Sverige har dessa parallella samhällen byggts upp med stöd av många miljoner i skattepengar som i praktiken avlönar människor som bekämpar demokrati och kvinnors rättigheter.)

Enligt opinionsinstitutet Montaigne är 30 procent av de franska muslimerna radikaliserade. De tar avstånd från väst, från Frankrikes humorister och hädare. De tolererar polygami, agande av kvinnor, homofobi, jihad, antisemitism. Homosexualitet är en perversion som i Koranen straffas med ”ett regn av stenar”.

Av muslimska skolelever förkastar 85 procent varje annan religiös tolkning än sin egen. Över 68 procent anser sharialagen stå över landets

Republikens credo.
FOTO: TT

lagar. Jorden är platt och kvinnor är födda underlägsna. Länge var tvångsäktenskap, könsstympning och hedersmord heller inga brott mot mänskliga rättigheter utan de uttryckte kulturell mångfald.

Men till skillnad från islam förankras den västerländska civilisationen i en judisk-kristen etik grundad på allas lika värde. Varje människa är unik.

Forskaren Bernard Rougier gav 2020 ut *Les territoires conquis de l'islamisme*. Där har en rad muslimska studenter diskret kartlagt hur ett "islamistiskt ekosystem" utvecklats i förorterna. Rougier som kan arabiska hade i Mellanöstern studerat hur salafism övergår i jihadism och i Paris skapat "islamiska territorier" via moskéer, koranskolor, idrottsföreningar, halalbutiker. Det ledde till att 1 500 franska medborgare anslöt sig till IS, att antisemitismen frodas och att bokstavstolkningen av de heliga texterna kräver en brytning med fransk kultur. Med flera år i Syrien och Egypten bakom sig betonar Rougier mindre den sociala utsattheten som orsak till radikaliseringen än islamismens metodiska erövring av "det normala islam" och dess bild av väst som dekadent och aggressivt. Dess grundidé är att fostra ungdomar till att underkasta sig en totalitär makt i alla livets skeden.

Mer än fem år efter terrorangreppet i januari 2015 mot satirtidningen *Charlie Hebdos* redaktion (12 döda) öppnades en juridisk process för att klargöra händelsens djupare rötter. Ty efter attentatet följde en våg av terror: 267 döda, varav två den 9 april 2020 av en flykting från Sudan som därefter föll på knä i bön.

Charlie Hebdo måste sälja 15 000 exemplar i veckan för att betala poliser och annan säkerhet på sin hemliga adress. Det känns obscent att friheten behöver polisskydd dygnet om. De mest utsatta journalisterna har rätt till fem poliser och bil med svärtade rutor – för att enligt författningen få uttala sin åsikt. Redan dessförinnan, 2012, påminde tidningen om profeten i ett nummer kallat *Charía Hebdo*. Följande natt brann redaktionen. De styrande höll för ögonen likt barn: det de inte ser finns inte.

Charlies Hebdos advokat, Richard Malka, frågar i *Le Point* (13/8 -20) vilka intellektuella som beväpnat bröderna Kouachi, Coulibaly eller Mohamed Merah, han som ››

> Militanta rörelser är väl organiserade och finansierade och vet vad de vill: att ersätta republikens lagar med sina egna.

> Religionen ensam står för sanningen och förklarar världen bättre än någon vetenskap. Fransk sekularism har inte nått dessa ungdomar som likaså fördömer homosexualitet och anser att kvinnans huvuduppgift är att ta hand om hem och barn.

dödade femåriga barn sedan han intalats att han var ett offer för mediernas rasism och judarnas moraliska uselhet. I begynnelsen, alltid, är ordet.

På vänsterhåll ursäktades mördarna med att de inte var mogna att förstå humor utan agerade utifrån sin förödmjukelse – som tyskarna efter Versaillesfördraget då Hitler lovade att ge dem stoltheten åter. För Malka, barn av invandrare, är det rasism när en muslim skonas från kritik av sin religion olikt en jude eller protestant.

En av Frankrikes mest uppburna författare, Virginie Despentes, förklarade fem dagar efter attentatet 2015 att hon inte var Charlie utan lojal med ”killarna som nyss köpt en kalasjnikov och beslutat att det enda som stod till buds var att dö stående hellre än leva på knäna”. Hon gjorde dådet legitimt. För henne var mördarna stackars offer som saknat fickpengar som barn.

Bland de många som lyft fram förmildrande omständigheter är den populäre ekonomen Thomas Piketty som skyller på kapitalismen och nyliberalismen. Men de franska och belgiska jihadisterna var inga socialfall. Deras spindel i nätet, Abdelhamid Abaaoud, fick utmärkt utbildning i en katolsk skola i Bryssel.

Terroristen vill lyckas med sin död såsom han aldrig lyckats med sitt liv. Han är sårad av allt, luften han andas förolämpar honom, vattnet han dricker bränner, människornas skratt på utekaféet känns som ett knivhugg. Allt hotar och kränker honom, kanske mest av allt kvinnor.

Bröderna Kouachi och deras kumpaner har segrat. Idag skulle ingen – från *Le Monde* och *Libération* till *Jyllands-Posten* och *Nerikes Allehanda* – publicera karikatyrer av Muhammed. Vilken film eller bok vågar kritisera islam? Det gör inte minst modiga kvinnor ur den muslimska kulturen som Fatiha Boudjahlat, Lydia Guirous och Zineb El Rhazoui. Den senare är en liberal muslim som i *Détruire le fascisme islamique* sörjer över terrorattentaten i islams namn. Varje religion bör granskas kritiskt och även skämtas med; det är fransk tradition. Men ingen muslimsk företrädare har vågat försvara henne. Hon har utsatts för så många dödshot att hon har ständig livvakt.

I medierna har självcensuren växt. På flera håll (även i Sverige) vill man förbjuda kritik av Gud och religioner. Man glömmer att yttrandefriheten är inskriven som ”människans dyrbaraste ägodel” i 1789 års deklaration. Den

Men skolan är medskyldig.
FOTO: ANTHONY BARRIE / ALAMY

friheten inbegriper det som sårar och chockerar och den skyddar oss mot fanatismen. Men en totalitär vind har blåst bort mycket av stämningen då fyra miljoner marscherade i Frankrike i solidaritet med *Charlie Hebdo*.

Tidningen återpublicerade i september 2020 sina teckningar av Muhammed och stöddes i ett upprop av bland andra Alain Finkielkraut, Elisabeth Badinter, Carlo Ginzburg, Ariane Mnouchkine. De ifrågasätter om Frankrike idag är friare än under Voltaire eller Zola. Med varje protest mot islamismen följer dödshot. Men de som arbetar på *Charlie Hebdos* redaktion är inte rädda att ge livet för den sanning de proklamerar högt och starkt.

Då jag var i Turkiet 2017 rensades 139 141 böcker ut ur landets bibliotek – författare från Spinoza till Camus – och makulerades i bokbålens anda. Samtidigt förbjöds i skolorna Darwins utvecklingsteori, inte godkänd av Koranen.

”Det som arabvärlden har mest behov av, det är yttrandefrihet.” Det var rubriken på den sista krönika Jamal Khashoggi skrev i *Washington Post* innan han styckades på Saudiarabiens konsulat i Istanbul. I en undersökning av Göteborgs universitet återfinns tjugo muslimska länder bland de trettiofem sämsta på frihetslistan. Av världens 1,9 miljarder muslimer lever 1,8 miljarder i länder där friheten är högst begränsad. Undantaget i arabvärlden är hittills Tunisien.

Judisk begravningsplats skändad.
FOTO: TT

> Enligt opinionsinstitutet Montaigne är 30 procent av de franska muslimerna radikaliserade. De tar avstånd från väst, från Frankrikes humorister och hädare.

Salafismen ingriper via nätet i vardagens minsta detaljer. Saudiarabien tar emot pilgrimer och slavarbetare utifrån men inga flyktingar. Uppföra en kyrka är förbjudet under dödsstraff, men runt världen bygger Saudiarabien moskéer och koranskolor och indoktrinerar imamer. Dess ”Fatwa Valley” är islams Vatikanen med en väldig industri som producerar teologer och politiska ledare, religiösa lagar, böcker och aggressiva medier. Vi som är mer eller mindre sekulära fattar inte makten hos dessa hjärntvättscentraler: religiösa tv-kanaler där ett prästerskap tvingar på världen sin unika vision.

Här några förbud: inga höga klackar, inget nagellack, inte dricka utomhus för kvinnor så att läpparna visas, inte ta en selfie, inte stiga in på en toalett med högra foten, inte visa fötterna (för kvinnor), inte plocka ögonbrynen, inte bära kläder som antyder kroppens konturer. En man får inte vara ensam med en kvinnlig kollega, om hon inte varit hans amma.

En bok som väckt uppmärksamhet i Frankrike är *Tentation radicale* av sociologerna Anne Muxel och Olivier Galland. De valde ut tjugotre gymnasier och undersökte under tre år 7 000 elever, kristna, judiska, ateister, men flertalet muslimer. Av de senare fann var tredje det normalt ”att delta i en våldshandling för att försvara sina idéer”. Nästan lika många iakttog inte den tysta minuten för offren för *Charlie Hebdo* och 45 procent ville inte helt fördöma *Charlie Hebdos* mördare. Genomgående tyckte de sig inte ha något gemensamt med det politiska, sociala och kulturella Frankrike och, i vidare mening, med seder och normer i samhället.

Radikalismen hos muslimska studenter bottnar enligt författarna i en religiös absolutism som inte är en följd av utanförskap. Religionen ensam anses stå för sanningen och förklara världen bättre än någon vetenskap. Fransk sekularism har inte nått dessa ungdomar som likaså fördömer homosexualitet och anser att kvinnans huvuduppgift är att ta hand om hem och barn.

Forskarnas slutsats: ”Familjens sociala nivå, optimismen eller pessimismen hos en gymnasist inför framtida anställning eller resultat i skolan har ingen verkan på graden av anslutning till radikala religiösa idéer.”

Mirelle Knoll berättade hur hon, åtta år gammal, gick till skolan i sin vackra klänning. Någon skrek ”Smutsiga jude!” Jude visste hon inte vad det var, men smutsig – hon som var så proper! Hennes mördare brände 2017 upp henne i hennes lägenhet i Paris med dess minnen och fotoalbum. Hon var gift med en överlevare från Auschwitz.

En av Frankrikes kvinnliga rabbiner, Delpine Horvilleur, har gett ut *Réflexions sur la question antisémite*. Hon trodde att hennes generation var skyddad, men på senare tid har allt fler gravplatser vandaliserats. Den 14 december 2018 ritades hakkors på en rad gravstenar vid Strasbourg. Den 19 februari 2020 sprejades åttio judiska gravar med hakkors. Simone Veil, tidigare statsråd och begravd i Pantheon 2017, också hon överlevare från Auschwitz, fick sitt porträtt övermålat med nazitecken.

Självcensuren i franska skolor har ökat efter mordet på Samuel Paty. Istället för att hedra honom med Muhammedkarikatyrer på anslagstavlor från förorten till Elyséepalatset iakttar många lärare diskret tystnad. För att ha motstått en sådan frivillig underkastelse betalade *Charlie Hebdo* ett högt pris och blev en symbol för det som auktoritära, religiöst fanatiska regimer förbjuder: friheten att ifrågasätta.

Karikatyren är i Frankrike de intellektuellas nationalspråk. Så övertygat och med sådana överdrifter leker man inte i något land med religioner, idéer, seder. Inga levande och döda skyddas mot pennornas stick. Maktens utstofferingar, masker och undanflykter naglas fast. Katoliker har funnit sig i att *Charlie Hebdo* skändat Jesus, protestanter att man gjort narr av Luther, judarna att man förlöjligat rabbinerna. Sådan humor kan vara livsfarlig men också den kortaste vägen från en människa till en annan. Fräckheten kan göra oss fria att tänka det vi inte vågat.

Charlie Hebdos chefredaktör Riss: ”Denna frihet, vital och oskiljaktig från vår demokrati, håller på att bli en lyxvara likt sportbilarna eller floden av diamanter på Place Vendôme… Att leva fritt har blivit en lyx.”

Vargen inom oss

Robert Eisler var en excentrisk och misslyckad akademiker under det tidiga 1900-talet. Idag har hans tes om människans inneboende rovdjursbeteende nått en ny publik.

Av Fredrik Svenaeus

I början av hösten hittade jag en märklig bok på Södertörns högskolebibliotek. Titeln var *Man into Wolf. An Anthropological Interpretation of Sadism, Masochism, and Lycanthropy* och den var utkommen 1951, författad av en doktor i ekonomisk teori och konsthistoria vid namn Robert Eisler. Vid närmare undersökning visade det sig att boken var ett av endast tre exemplar i hela den svenska bibliotekskatalogen och när jag öppnade pärmarna knakade det i ryggen på ett sätt som varslade om att det var länge sedan någon hade läst den. Boken var klassificerad under etnografi (M) men visade sig rymma minst lika mycket paleoantropologi (läran om utdöda människoarter och människoliknande fossil) som kulturantropologi och dessutom omfattande utvikningar med tonvikt på religionshistoria, psykiatri- och litteraturhistoria samt psykoanalytiska och sexologiska resonemang.

Huvudtexten är bara trettio sidor lång och återger ett föredrag som författaren hållit för den psykiatriska avdelningen av The Royal Society for Medicine 1948 i London. Men till föredraget är fogat 240 fotnoter som sträcker sig över nästan 200 sidor och inte mindre än fem appendix som omfattar ytterligare 25. I en kort introduktion till boken vittnar ordföranden för psykiatriska sällskapet, professor David Henderson, om det sätt på vilket föreläsaren trollbundit sin publik och hur han själv fascinerats av tesen för föredraget och det sätt på vilket Eisler rört sig på tvären mellan olika ämnesdiscipliner. Han tillägger också att den sistnämnde tyvärr gått ur tiden den 17 december 1949 och därför ”inte kommer att kunna glädjas över den publikation på vilken han lagt ned så mycket hårt arbete och eftertanke”.

Hårt arbete rör det sig tveklöst om, flera av fotnoterna och appendixen liknar uppslagsord i en encyklopedi och täcker minst sagt originella ämnen. Vad sägs till exempel om minibiografier över markis de Sade och Leopold von Sacher-Masoch (fotnot ett och två), ”Animal Masks of the Isawiyya” (fotnot 106), ”Bacchantes tearing and eating live animals (fotnot 107), ”Tribes bearing the name of wolf” (fotnot 111), ”Bibliography of the werewolf problem” (fotnot 115), ”Lychanthropy as a mental disease” (fotnot 117), ”The German werewolf organization and the mafia (fotnot 127), ”Leaf clothing” (fotnot 156), ”Vegetarianism” (fotnot 183), ”Mating practices: marriage by capture” (fotnot 186), eller appendix III: ”The flagellation of women in the Dionysian mysteries”, och V: ”Going berserk”?

Vilken är då tesen som föranleder dessa utvikningar och kartläggningar? Eisler vill förklara varför människor genom tiderna och fram till denna dag – kom ihåg att boken är skriven just efter andra världskriget – haft en benägenhet att tillfoga varandra skada och i många situationer utvinner njutning ur plågandet (sadism), och, ännu mer utmanande, ur erfarenheten av att plågas (masochism). Eislers djärva idé är att *Homo sapiens* någon gång under den senaste istiden, som inleddes för 100 000 år sedan och tog slut omkring 10 000 år f Kr, på grund av allt svårare levnadsförhållanden genomgick det som han kallar för ”en mutation”. Även om han använder sig av ett biologiskt begrepp rör det sig inte om någon genetisk mutation i vår mening – boken är skriven just innan den moderna genetiken etablerades på 1950-talet – utan om ett förändrat sätt att leva; grovt uttryckt en övergång från en vegetarisk ››

2

Fredrik Svenaeus är professor vid Centrum för praktisk kunskap vid Södertörns högskola.

Lykantropi.
FOTO: UNIVERSAL/TT

> Ligger det då någonting i den radikala och, så vitt jag vet, helt originella teorin om människans lykantropiska ursprung?

Robert Eisler: karismatisk men knepig.
FOTO: TT

och fredlig livsstil till ett rovdjursbeteende. Inspirerade av vargarnas sätt att jaga i flock utvecklar vissa människogrupper en kult där de iförda djurskinn utför angrepp mot andra grupper där männen dödas och kvinnorna våldtas och rövas bort. Under räderna förvandlas de anfallande till vargar – lykantropi betyder ordagrant att människa förvandlas till varg – som sliter sina offer i stycken och på ett liknande sätt börjar de nu också jaga andra djur för att festa på deras blod och kött.

Enligt Eisler var människan alltså från början en fredlig fruktätande varelse och han pekar på några enstaka grupper som fortfarande lever på ett sådant sätt i djupet av Asiens och Sydamerikas djungler. Trots att civilisationen har undertryckt varulvsinstinkterna i oss sedan några tusen år tillbaka är vi andra i grunden vargar och det förklarar en hel del i människans historia, inte bara myter om varulvar utan också kopplingen mellan smärta och njutning, nazisternas förbrytelser och våra svårigheter att finna oss tillrätta i det moderna samhället. Eisler nämner naturligtvis Jean-Jacques Rousseau men det starkaste inflytandet på hans tänkande verkar komma från ett annat håll: Carl Jungs teorier om överhistoriska arketyper. Inte på så sätt att Jung utvecklat några varulvsteorier men till så måtto att hans sätt att identifiera förmedvetna mönster för människans känslo- och tankeliv, som bland annat kan identifieras genom att studera myter, har inspirerat Eisler.

Ligger det då någonting i den radikala och, så vitt jag vet, helt originella teorin om människans lykantropiska ursprung? Det faktum att den inte verkar ha funnit någon genklang i sin samtid – boken är inte bara ovanlig på svenska bibliotek – behöver ju inte betyda att 2020 års forskare inte skulle se annorlunda på saken. Nu kommer vi tillbaka till varför jag hittade boken i Södertörns högskolebibliotek. Det var nämligen ingen slump utan berodde på att jag under sommaren lyssnat på en nyproducerad podd i tio avsnitt som spelats in av en religionsvetare vid Ohio University, Brian Collins: *A Very Square Peg. A Podcast Series about Polymath Robert Eisler* (New Books Network). Utgångspunkten är Collins eget fynd av ett exemplar av *Man into Wolf* i ett antikvariat i Ann Arbor för 12 år sedan och hur den fascination som föds i läsningen utvecklas till ett stort projekt: att förstå framväxten av Eislers teorier och kartlägga hans livsöde.

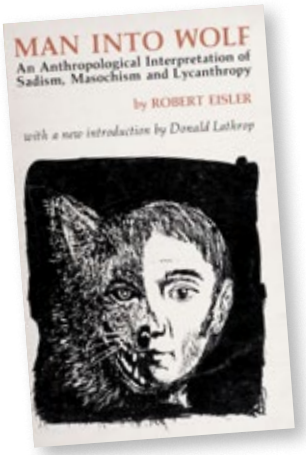

Eisler föds 1882 i Wien som den äldste av fyra syskon i en rik judisk familj. Hans håg står tidigt till vetenskapen och han studerar först ekonomi och sedan filosofi, religion och konsthistoria vid universitetet. Wien runt tiden för förra sekelskiftet var en smältdegel för nya idéer och perspektiv på den mänskliga naturen och kulturen. Eisler sysselsätter sig tidigt med sadism och masochismproblemen genom sina studier i värdeteori – en disciplin som är grundläggande för såväl ekonomisk vetenskap som estetik och moralfilosofi. Han beger sig sedan in i religionshistoriska projekt som innefattar studier i klassisk grekiska, hebreiska och andra mer eller mindre utdöda språk som är nödvändiga för att kunna läsa olika manuskript, papyrus och lertavlor.

Podden följer Eislers privatliv och mer eller mindre misslyckade akademiska karriär från tiden i Wien med forskningsresor runt Medelhavet, bland annat till Italien där han 1907 ertappas med att försöka stjäla ett medeltida manuskript från ett bibliotek i Udinese. Han lyckas klara sig från att dömas till fängelse genom inflytelserika vänner som vittnar om att han drabbats av något som liknar våra dagars utmattningssyndrom. Efter att ha lyssnat på samtliga avsnitt skulle jag säga att en troligare diagnos vore bipolaritet. Så småningom hamnar Eisler i Tyskland, mer eller mindre ruinerad av den hyperinflation som drabbar Österrike redan under första världskriget och som förvärras i början av 1920-talet. Trots att han publicerat flera böcker efter att ha avlagt doktorsexamen i såväl ekonomi och konsthistoria, bland annat den ambitiösa *Världskappan och himmelstältet. Religionshistoriska undersökningar av den antika världsbildens ursprung*, publicerad 1910, har Eisler svårt att få en lärartjänst på något universitet. Incidenten i Italien har gett honom dåligt rykte och på basis av vad Collins har grävt fram verkar han sannerligen inte ha varit en lätt människa att ha att göra med. De förläggare och tidskriftsredaktörer som ger ut hans böcker och redigerar hans artiklar sliter sitt hår över alla ändringar och utvidgningar som i sista stund skall tillfogas manus. Kontrakt bryts, det tjatas, vädjas och manipuleras.

1926 lyckas Eisler få ett jobb som föreståndare för ett internationellt kulturinstitut i Paris. På grund av en konflikt med finansiären tas dock snart alla resurser ifrån honom och han lever ensam i den pampiga våning som hyser institutet samtidigt som han ger föreläsningar vid Sorbonne i religionshistoria. Här träffar han Gershom Scholem och Walter Benjamin som fascineras av den lysande föreläsaren men blir mer och mer skeptiska vad gäller Eislers vetenskapliga

> Eisler sysselsätter sig tidigt med sadism och masochism-problemen genom sina studier i värdeteori – en disciplin som är grundläggande för såväl ekonomisk vetenskap som estetik och moralfilosofi.

kvalifikationer och personlighet. Är han en intellektuell solochvårare eller ett missförstått geni? I vilket fall som helst är han ett verkligt ”pain in the ass” vad gäller att pressa sina uppdragsgivare, vilket personalen vid Aby Warburg institutet i Hamburg får veta när de bjuder in Eisler för gästföredrag och tvingas stå för inte bara resa och lön utan också en frack att föreläsa i. En särskild avdelning är Eislers försök att stabilisera olika länders valutapolitik – hans första doktorstitel var i ekonomisk teori – genom att sälja in ett system för vad vi idag skulle kalla virtuell valuta. Galopperande inflation och deflation var stora problem under 1920- och 30-talet och Eisler blev inbjuden att föreläsa såväl för det brittiska parlamentets finanskommitté som för den amerikanska kongressens kommitté för guldreserven. Politikerna verkar dock ha varit skeptiska till hans teorier även om de var imponerades av hans föreläsningsstil.

Eislers mest lästa verk är *Jesus Messias och Johannes Döparen* från 1931 där han genom att förlita sig på olika översättningar och avskrifter av historikern Josefus Flavius, som levde under det första århundradet av vår tideräkning, försöker visa att Jesus i själva verket inte var någon messias utan en judisk upprorsledare. Argumentationen som bygger på förhållandet mellan olika varianter av Josefus *Judiska historia*, där olika ord har försvunnit eller ersatts med nya, gjorde så starkt intryck på Sigmund Freud att han tog upp boken i en sen artikel om jagets försvarsmekanismer. Till skillnad från Freud lyckades Eisler inte lämna Wien innan Hitlers trupper rullade in 1938 och han fängslades och fördes till interneringsläger i Dachau och sedan även Buchenwald tillsammans med andra judiska invånare. En av hans vänner lyckades ordna en tillfällig anställning vid universitetet i Oxford och med hjälp av detta anställningskontrakt kan Eisler och hans fru – de har inga barn – ta sig till England just innan kriget bryter ut.

När de kommer fram blir det problem med anställningen och paret Eisler får leva på ”Lilis” lön som kokerska. Rosalia, född von Pausinger, som Robert gifte sig med redan 1908 är av börden hertiginna, men som så många andra adliga familjer har hon och maken fått ställa om till ett enklare liv redan under 1920-talet. Eislers hälsa har blivit förstörd av lägervistelsen och han kämpar allt mer desperat för att få någon form av anställning och intellektuell anknytning i det nya landet genom att uppvakta universitet, institut och lärda sällskap med förfrågningar per brev. Det är en sådan uppvaktning som leder till föredraget *Man into Wolf* hos The Royal Society for Medicine 1948 och därmed är vi tillbaka där jag började.

Podden *A Very Square Peg* – ett uttryck som Eisler använder om sig själv i ett av de sista breven – är värd att lyssna på inte för att den gör dig övertygad om att författaren till inte mindre än 19 böcker i så skilda ämnen som estetisk teori, ekonomisk värdelära, antik kosmologi, kristen mystik och människans ursprung alltid träffade rätt med sina vilda hypoteser. Den är värd att lyssna på för att den tar dig med på en upptäcktsfärd genom första halvan av 1900-talets europeiska intellektuella historia. När du lyssnat färdigt står det klart att den sista människa du skulle ta med dig till en öde ö är Robert Eisler. Men karisman är inspirerande, och på färden mellan Wien och London korsas hans väg inte bara med redan nämnda Scholem, Benjamin och Warburg, utan också med lärdomsgiganter som Hugo von Hofmannsthal, Martin Buber, Ernst Cassirer och många andra spännande personer.

Välgjorda poddar håller på att utvecklas till ett vinnande alternativ till introducerande böcker för samtidens bildningskonsument. Genom att varva egna intryck och reflektioner med uppläsningar ur Eislers böcker och brev, inlästa av professionella skådespelare, och samtal med historiker och forskare i de ämnen som Eisler sysselsatte sig med lyckas Brian Collins skapa en entusiasmerande och lagom nördig stämning. Det finns en del saker att irritera sig på, som att Eislers och andra medverkandes röster har lästs in på amerikansk engelska med tysk brytning, vilket låter lite som krigsfilmsnazistiska, men det får man stå ut med. Det som får åtminstone den här lyssnaren intresserad är att Collins verkligen strävar efter att förstå Eislers verk och hypoteser, det är inte bara fråga om en skildring av ett spännande och sorgligt människoöde utan en lektion i filosofi, nationalekonomi, religionshistoria, mytforskning och socialantropologi.

Man into Wolf finner så småningom sin publik med ett ökande intresse för varulvar och seriemördare på 1960-talet. När evolutionsbiologin slår igenom på 1970-talet tillkommer en ny grupp av läsare som söker efter genetiska förklaringar för människans psykologi i den tid som ligger längre tillbaka än den kända kulturen. Eisler är på väg tillbaka. Pocketupplagan från 1978 är enligt Amazon minst lika dyr som originalet med hårdpärmar från 1951 men det finns nytryck från 2014 och 2018 som är överkomliga. Och jag lovar att snart lämna tillbaka mitt exemplar till biblioteket på Södertörns högskola.

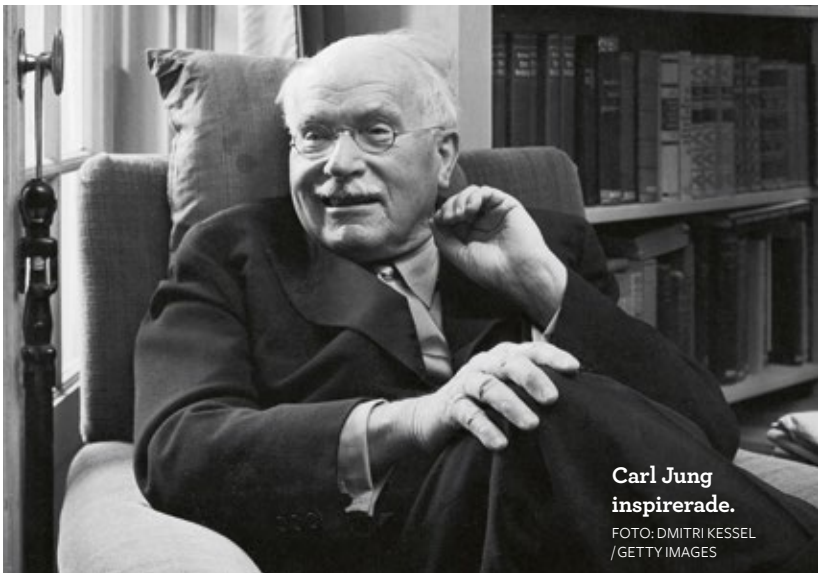

Carl Jung inspirerade.
FOTO: DMITRI KESSEL /GETTY IMAGES

Identitetspolitik har tagit kommandot över New York Times. *Tidningens historiska uppdrag, objektivitet, har övergivits.*

Ett haveri

Av Janerik Larsson

New York Times befinner sig i kris – men ekonomin har aldrig varit bättre.

Är det rentav inte bara New York Times som är i kris utan hela den tidningstradition som bygger på tanken att uppdraget är att redovisa fakta varefter läsaren själv får bilda sig sin egen uppfattning?

Här finns spänningen mellan börsbolaget *New York Times* huvudägare, familjen Sulzberger, och ägarna av de röstsvaga aktierna som köps på börsen. Sedan 2009 har den mexikanske miljardären Carlos Slim blivit en alltmer dominerande ägare av dessa aktie och är idag börsbolagets största ägare även om han bara tillsätter en tredjedel av styrelsen. I styrelsen dominerar ägarfamiljen som leds av ordföranden Arthur Ochs Sulzberger jr. Hans son A G Sultzberger är idag tidningens högsta chef.

Omvårdnaden av tidningens gamla motto ”All the News That’s Fit to Print” är idag i blåsväder inte minst internt.

Tidskriften *New York Magazine* har ägnat en 6 700 ord lång analys åt *New York Times* komplicerade inre liv: ”Inside the New York Times’ Heated Reckoning With Itself”.

BEGREPPET ”WOKE” står i centrum för krisen. Någon svensk översättning finns inte men den anglosaxiska termen som bara betyder ”håll dig vaken” förklarar inte den intensitet som präglar debatten i första hand i USA och i Storbritannien. Det handlar om krav på att inta radikala ståndpunkter i en lång rad frågor som kopplas till identitetspolitik och andra delar av postmodernismens begreppsvärld.

I juni 2020 publicerade *New York Times* på sin debattsida en artikel av en av de mest prominenta konservativa senatorerna, Tom Cotton från Arkansas. Han kommenterade de våldsamma upplopp, den förstörelse och de bränder av butiker och offentliga byggnader som ägde rum efter att poliser den 6 juni dödat George Floyd i Minneapolis. Minst 20 personer dog i samband med våldsamheterna.

En butiksägare hade ringt polisen efter att Floyd försökt betala med en förfalskad sedel. Polisernas brutala ingrepp spreds snabbt i tv och på sociala medier.

Cottons artikel pläderade under rubriken (som redaktionen satt) ”Send in the Troops” för att myndigheterna borde använda militärmakt för att få stopp på våldsamheterna.

DET CENTRALA BUDSKAPET i Cottons artikel är i sig föga anmärkningsvärt:

Vissa eliter har ursäktat denna orgie av våld i en anda av så kallad *radical chic* och påstår att den är en förklarlig reaktion på den dödliga misshandeln av George Floyd. Dessa ursäkter vilar på ett motbjudande resonemang som går ut på att mobb och plundrare agerar enligt samma moraliskt oantastliga principer som fredliga och laglydiga demonstranter. En majoritet som går ut för att demonstrera fredligt ska inte förväxlas med huliganligor.

Kravallerna har dock ingenting att göra med George Floyd, vars sörjande anhöriga har fördömt våld. Tvärtom är nihilistiska förbrytare enbart ute efter rov och den lustfyllda spänningen i att förstöra. Och kadrer av vänsterradikala som antifa har infiltrerat protestmarscherna för att utnyttja Floyds död för sina egna anarkistiska syften.

Den som idag går in på *New York Times* hemsida för att läsa artikeln finner att den

> Den avskedade James Bennet hade haft i uppdrag att bredda åsiktsutrymmet på tidningens debattsidor. Det blev hans fall.

FOTO: PATTI MCCONVILLE/ALAMY

föregås av en lång kommentar som är ett slags ursäkt:

”Denna artikel har kritiserats hårt av många läsare och ett flertal andra tidningar, och texten och den redaktionella genomgången har därför omprövats. Vi har konstaterat att artikeln inte överensstämmer med våra normer och aldrig borde ha publicerats.”

Reeves Wiedemans artikel i *New York Magazine* utgår från den i mina ögon pinsamma ”ursäkten”.

MOT BAKGRUND AV situationen i en rad amerikanska storstäder sommaren 2020 var Cottons debattinlägg varken extremt eller anmärkningsvärt. Liknande åsikter förekom på många andra håll i den offentliga debatten. Att en underbemannad poliskår i krislägen kompletteras av militär personal är inte ovanligt.

Ett historiskt sådant ögonblick ägde rum i samband med att rasdiskriminering-en i skolor i den amerikanska Södern slutade vara laglig efter ett beslut i USA:s högsta domstol i maj 1954. Guvernör Orval Faubus i Arkansas beordrade då nationalgardet att stoppa nio afroamerikanska ungdomar från att gå in i Little Rock Central High School. President Eisenhower tog i sin egenskap av överbefälhavare kommandot över nationalgardet och beordrade dessa soldater att istället skydda de nio.

Detta ägde alltså rum i den delstat Cotton nu företräder i kongressen.

Nationalgardet i olika delstater används regelbundet för att upprätthålla ordningen.

Chef för *New York Times* debattredaktion var då Cottons artikel publicerades James Bennet, som då ansågs vara en stark kandidat att efterträda tidningens chefredaktör, afroamerikanen Dean Baquet som förväntas gå i pension 2022.

Men som framgår av ursäkten som nu finns i anslutning till Cottons artikel på *New York Times* hemsida ansågs Bennet ha misskött sitt jobb och fick sparken.

DEN ARGUMENTATION som finns i ursäkten blir begriplig först när man läst Wiedemans artikel. Han förklarar att begreppet ”woke” är helt centralt.

Cottonartikeln utlöste nämligen en kraftig reaktion från en högljudd del av redaktionen som bland annat anförde det smått absurda argumentet att den utgjorde ett faromoment för afroamerikanska medarbetare.

Ett tjugotal anställda skrev på Twitter: ”Att publicera artikeln utsätter svarta medarbetare för fara.”

Stämningen blev sådan att en av tidningens framstående skribenter, Bari Weiss, sade upp sig och i ett mycket uppmärksammat avskedsbrev pekade på den intolerans som präglar woke-rörelsen på redaktionen.

Den avskedade James Bennet hade haft i uppdrag att bredda åsiktsutrymmet på tidningens debattsidor. Det blev hans fall.

Woke innebär intolerans mot oliktänkande och identitetspolitik har tagit kommandot över *New York Times* på ett sätt som strider mot det som varit tidningens grundläggande idé under mycket lång tid. Tidningen har på ledarplats alltid setts som liberal men neutral objektivitet på nyhetsplats har historiskt varit tidningens stolthet.

Den legendariske chefredaktören i *New New York Times* Abe Rosenthal har dessa ord på sin gravsten: *He kept the paper straight.*

I DAGENS MEDIEKLIMAT är detta inte längre affärsidén. Nu ska tidningen också på nyhetsplats tala om för läsarna vad de ska tycka. Det är det striden handlar om vilket den långa artikeln i *New York Magazine* belyser ur en rad perspektiv.

Ekonomiskt går det än så länge bra för *NYT*. 2016 hade tidningen tre miljoner prenumeranter och den siffran har mer än fördubblats. Hundratals nya medarbetare har anställts. De som har ekonomiskt ansvar för tidningen anser uppenbart att politiseringen är lönsam.

Det finns all anledning till oro för en medieutveckling där respekt för sanning och fakta åsidosätts för att istället låta politisk renlärighet styra både åsikts- och nyhetsjournalistiken.

Utvecklingen i amerikansk tv går åt samma håll. Debattklimatet och tonläget i sociala medier håller på att ta över i alla medier.

Kort efter presidentvalet 2016 höll Dean Baquet ett tal till sina medarbetare där han slog fast att *New York Times* inte skulle bli ett oppositionsorgan. Tidningen skulle granska president Trump noga men i sak korrekt så att tidningen kunde bibehålla vad han kallade dess ”journalistiska vapen”.

Men så blev det inte. Istället blev det alltfler kommenterande ”analyser” på nyhetsplats.

Tom Cotton-artikeln tydliggjorde en spänning på redaktionen. I synnerhet en hel del afroamerikanska medarbetare önskade en mera rak kritik på nyhetsplats mot vad de menade var Trumps rasism.

EN ANNAN ASPEKT var att kritiken mot tidningen traditionella linje också kom från yngre medarbetare som kommit till *New York Times* från sociala medie- och teknikföretag, miljöer där åsikter och inte fakta står i centrum.

Frågan som Wiedeman inte ställer i sin långa artikel är vilken effekt det han redovisar inifrån *New York Times* får på sikt.

Mediernas betydelse för demokratin handlar inte bara om åsiktsutbyte utan först och främst om fakta.

Förlusten av *New York Times* som en rakryggad faktainriktad tidning är i det perspektivet det stora bekymret.

Kommer den utvecklingen att fortsätta?

Hur kommer medborgarna att kunna orientera sig i en värld där redaktionerna är upptagna av det kulturkrig som just då engagerar dem?

Det är en problematik som inte enbart gäller anglosaxiska medier.

Janerik Larsson är rådgivare till Stiftelsen Fritt Näringsliv.

Dystopiker: George Orwell.
FOTO: ALAMY

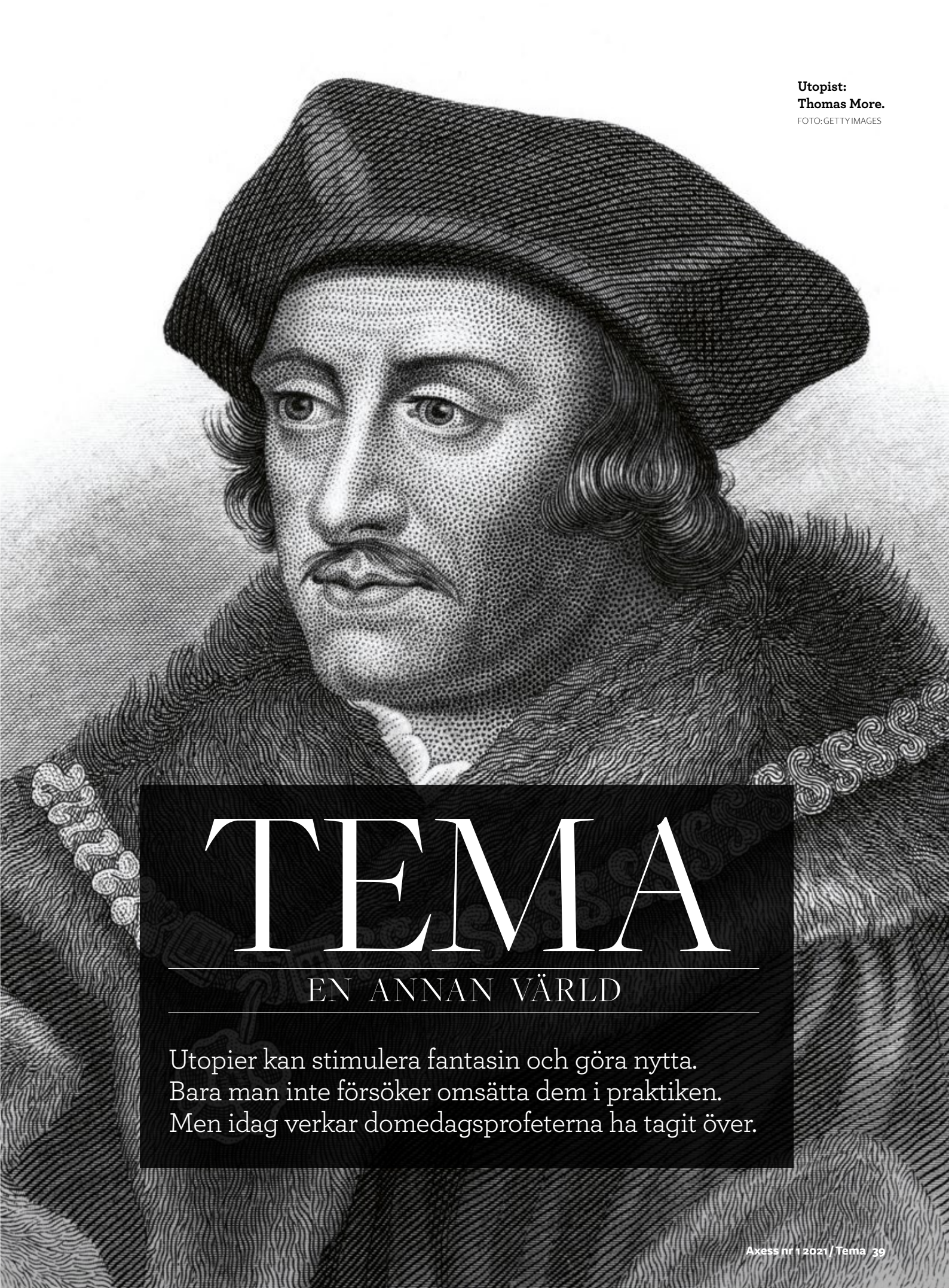

Utopist: Thomas More.
FOTO: GETTY IMAGES

TEMA

EN ANNAN VÄRLD

Utopier kan stimulera fantasin och göra nytta. Bara man inte försöker omsätta dem i praktiken. Men idag verkar domedagsprofeterna ha tagit över.

Machiavelli såg människans svaghet.

FOTO: ALAMY

För en pragmatisk utopi

Den ofelbara människan kommer aldrig att uppstå. Den insikten måste vara utgångspunkten i formandet av en framtida värld.

Av Torbjörn Elensky

En gång i tiden var Guldåldern en drömd epok som låg långt bak i historien, en mytisk tid då djur och människor kunde tala med varandra, fred rådde och överflöd av allt gott översvämmade. Gudarna själva vandrade ibland oss, liksom den judiske och sedermera kristne Gud gjorde i Paradiset, denna persiska trädgård som vi kördes ut ur för att ha ätit fel frukt. För antikens greker, liksom judarna, var det samtida livet ofullgånget, halvt, en tillvaro av nöd och kamp och smärta, som krävde lag och ordning för att alls fungera. Och givetvis filosofi. Platons idéer om det perfekta samhället efter modell av det likt paradiset förlorade Atlantis verkar inte ha fått något riktigt inflytande på hans samtida – trots att han själv, som så många intellektuella som närmat sig makten sedan honom, trodde sig kunna påverka tyrannen Dionysios i Syrakusa genom att viska direkt i hans öra; tyranner bryr sig inte om filosofer – utan först ett par årtusenden senare, när marken var förberedd för dem.

När den bakåtriktade, antika civilisationen under århundradena efter år 0 övergick till kristendomen vändes minnet av Paradiset och Guldåldern till en vision om den kommande framtiden. Ja, det hade gått förlorat, men tack vare Jesus Kristus kommer vi en dag att återfå det, och den gången kommer det att vara för evigt. Ett fulländat samhälle, under ledning av Messias själv, ska födas fram ur det elände, allt maktmissbruk och övervåld vi lever med i vår vardag. Så tänkte de, så trodde och längtade de.

Och givetvis påverkade detta även hur de uppförde sig. För att få del av denna framtida utopiska tillvaro måste man nämligen vara värdig. Man måste tro på Frälsaren, måste göra goda gärningar, befria sina slavar, ta hand om de fattiga, sjuka och gamla, göra världen till en bättre plats redan nu. För annars kommer man att dömas till den eviga elden istället för att tas med i den utlovade kommande tillvaron.

Efter att européerna marinerats 1 500 år i detta tänkande återkom Platon. Visserligen hade små grupper av mera hängivna kristna utopiker försökt bygga helt rena, perfekta samhällen redan under resans gång, som katharer och bogomiler, för att förbereda sig inför den yttersta dagen redan här på jorden. Men det är först då florentinarna och de andra italienarna lär sig läsa grekiska och återupptäcker Platons Atlantis som de börjar fundera på hur man, helt pragmatiskt, bygger perfekta städer, inför idealt styre och formar en kultur som gör livet gott. Vi känner bäst till Thomas Mores *Utopia*, men det finns flera italienska utopier från samma tid: Francesco Patrizis *La città felice* (1553), Ludovico Zuccolos idealstad Evandria (1625) och givetvis Tommaso Campanellas *Solstaten* (1602).

Med kristendomen vändes vår håg från drömmen om det förlorade paradiset till längtan efter det kommande himmelriket, och med renässansen och de följande århundradena förvandlades denna dröm om något mer eller mindre hinsides till verkliga projekt och planer för hur vi skulle kunna bygga det perfekta samhället här på jorden, begränsat till en enstaka stad eller furstendöme. Men redan i denna renässans framträdde också pragmatikerna, eller ja, cynikerna rentav, somliga skulle snarast kalla dem realister, främst i form av Niccolò Machiavelli.

Insikten om människans svaghet, hennes lystenhet på prestige, rikedom, makt, sex och andra nöjen formuleras under följande århundraden gång på gång, i dramatik, litteratur, filosofiska traktater och religiösa straffpredikningar, från Hobbes och Mandeville till Balzac. Samtidigt som den där kliande drömmen om att ändå försöka skapa ett perfekt samhälle, i en liten kommun, i en stad, ett land eller kanske allra helst i hela världen samtidigt, fortsätter att inspirera till experiment: i frivilliga små kollektivjordbruk, som det Carl Jonas Love Almquist ansluter till i Värmland 1824, liksom i påtvingade jättekolchoser i mellankrigstidens Sovjetunionen.

Det är något förtvivlande och utmattande med alla dessa utopier, som ständigt tycks dömda till undergång. Varför kan de inte fungera sådär rent och fint och tickande som klockverk eller datorer och bara smidigt existera i tidlös fulländning för evigt? Problemet är alltid människan. Den lilla, svaga individen, med alla sina fel och brister, förstör drömmen för abstraktionernas trollkarlar, ibland med ondska och destruktivitet, men egentligen ännu oftare helt enkelt med sin lättja, dumhet och sitt ostyriga känsloliv. Detta, som kan inge hopp för den som inte när utopiska drömmar om en evig välfärd, eller skadeglädje för cynikern som helt enkelt njuter av andras misslyckande och fåfänga drömmar, är också ett problem som alla den moderna tidens praktiskt inriktade visionärer försökt att få bukt med genom att skapa ”den nya människan”. Den som skulle födas i Sovjet, i Kina, i Kuba och som skulle vara osjälvisk, till och med självuppoffrande, godhjärtad, ärlig och, ja, kort sagt, ungefär som de första människorna i Paradiset eller under Guldåldern varit, tills någon åt ett äpple eller gjorde

››

Drömmen om det perfekta samhället: kolchos från tidigt 1930-tal. FOTO: TT

något annat förbjudet som ledde till att vi fördömdes till den här vanliga, grå vardagstillvaron med allt dess elände.

Karl Marx inspirerade rätt många av de senaste århundradenas utopiska experiment, men själv tog han avstånd från det utopiska tänkandet och använde ”utopiker” snarast som skällsord, då han kritiserade sina medsocialister som hade orealistiska visioner för framtidens samhälle. Själv hade han anspråk på att vara saklig, objektiv, praktiskt inriktad och att presentera vad som inte var någon utopi, utan helt enkelt en vetenskapligt korrekt förutsägelse om vilket samhälle som, enligt de historiens lagar som han själva menade sig ha upptäckt, med nödvändighet skulle utvecklas i framtiden. Ett klasslöst samhälle utan konflikter och motsättningar, där alla skulle arbeta gemensamt helt osjälviskt och så vidare. Kort sagt ännu en sekulariserad paradisversion, presenterad som historisk, och icke eskatologisk, nödvändighet, men efter samma mönster.

”Vi måste någonstans klara att samtidigt drömma som utopiker och arbeta som cyniker, eller åtminstone som pragmatiker.”

Ingen vill väl längre kalla sig själv utopist? Skrivs det ens den typen av visioner av framtida idealsamhällen idag? Jo det gör det faktiskt. Det finns fortfarande socialister som tänker sig att planekonomin i Sovjet misslyckades bara för att de inte hade tillräcklig datakraft, bildligt och bokstavligt, och att ett socialistiskt paradis med medborgarlön åt alla väntar runt knuten när äntligen vad de, med ett ord som uttrycker deras önskedröm, kallar senkapitalismen brakat samman.

Och nog strävas det mot utopiska ideal även i den liberala, eller kanske snarare nyliberala versionen av människan som rationell varelse som gör informerade val på en fri marknad, och som den dag då hela världen äntligen är en gränslös handelsplats per automatik kommer att resultera i överflöd och lycka för alla. Men de vill inte skapa en ny människa genom terror, tortyr, propaganda och fångläger. De vill helt enkelt befria hennes inre potential genom att befria henne till det yttre, i de allra mest extrema varianterna rentav genom att i princip avskaffa alla stater vilket, bortsett från det privata äganden som givetvis kommer att finnas kvar, på något sätt ändå gör visionen snarlik det kommunistiska klasslösa samhället, där staten likaså har smält bort.

Men låt mig inskärpa en liten sak här: utopins motsats är inte dystopin, utan cynismen. Den egna visionen är aldrig utopisk, det är den andres, motståndarens, det är den som har

Guldåldern enligt Lucas Cranachs den äldres *Das Goldene Zeitalter*. FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

orealistiska förväntningar, medan jag själv i min vision lutar mig mot historiens och ekonomins lagar, på rationell planering och förutseende av alla eventualiteter. Så vad är det för fel på att ha en utopisk målbild? Egentligen inget, så länge man inte börjar aktivt slakta eller passivt offra folk för att genomföra den. Den machiavelliska cynikern, som kallar sin egen inställning pragmatisk, kanske kan kritisera och delta i den dagliga förvaltningen av vilket samhälle som helst – inte sällan har just den sortens person kunnat bli en nyttig tjänsteman i modernismens utopiska projekt – men den har ingen riktning i sitt tänkande, den kan bara fungera i förhållande till något pågående projekt, inte som skapare av något eget. Den kan ha rätt i att det utopiska alltid är dömt att misslyckas, jag tror ju det också, på grund av människans svaghet i såväl kött som själ.

Ett genomautomatiserat och AI-planerat idealsamhälle med transhumanistiskt manipulerade odödliga övermänniskor kommer inte heller att fungera. Och om det alls kommer att göra det, i så fall bara för en liten superrik minoritet som måste isolera sig från resten, eller utrota den. Men drömmen är likväl viktig, som riktning, som målbild. Tragiken är bara att vi måste lära oss att drömma, och jobba mot drömmen, utan att tro på att den på allvar är möjlig.

”Det är något förtvivlande och utmattande med alla dessa utopier, som ständigt tycks dömda till undergång.”

Vi måste någonstans klara av att samtidigt drömma som utopiker och arbeta som cyniker, eller åtminstone som pragmatiker.

Mönster byggs upp av små element som upprepas, varieras, vänds i förhållande till varandra i återkommande systematik så att en helhet uppstår som är större än delarna. På samma sätt byggs våra samhällen i praktiken upp, inte av de storslagna planerna utan av de många små vanorna, reglerna, ständigt upprepade handgreppen i vardagen. Den som gör sitt lilla kan egentligen varken se eller påverka den större helheten, hur mönstret som helhet kommer att se ut. Men på motsvarande sätt har den som har en övergripande plan som inte räknar med alla de tusentals, miljonerna enskilda dagliga vanorna, sederna och inställningarna ingen chans att på allvar förändra något eller att styra samhället i den riktning den vill. 1900-talets utopiker förstod detta, och syftade därför inte minst till att påverka varje människa in i det minsta, in i vardagen och själva sängkammaren.

Totalitarismens reglerande av allt, kontrollen av varenda aspekt av tillvaron och framförallt dess strävan att splittra familjer, ta hand om barnen och vända dem mot föräldrarna, syftade till att bryta sönder alla de gamla sederna och bruken som gjorde det svårare att forma om samhället efter den egna planritningen.

Himmelska fridens torg den 4 juni 1989: individen mot utopin.

FOTO: JEFF WIDENER/TT

EN ANNAN VÄRLD

För att skapa ett nytt mönster måste det gamla först förstöras. Samhället blir inte en tabula rasa utan att varje enskild individ i det först blir det. Det har krävt terror, hot, övergrepp, massmord och straffarbete. Men människors gemenskaper och små vardagliga vanor är synnerligen sega, så snart trycket lättar tenderar de att vilja återta sin egen mer eller mindre spontana form igen.

Det är inte för inte bilderna av motstånd mot de utopiska samhällena, som alltid är massamhällen, återkommande framställer individen i sin ensamhet: mannen framför stridsvagnen på Himmelska fridens torg i Peking, han som ensam inte lyfter armen för att heila på fotot från Hitler-Tysklands massmöte, poeten som ensam fortsätter att bära vittnesmål mot tyranniet, trots tortyr, deportation och straffarbete i Sibirien. Vi ska inte låta oss luras av dessa bilder, dock, för de flesta av dessa ensamma gick under, de är försvunna, glömda, dödade och inte ens deras exempel lever. Vem av oss här skulle offra sitt liv för att kanske bli ett framtida exempel för mänskligheten? Det är det nog ingen som kan säga i förväg. Men jag vågar påstå att något de alla, glömda som ihågkomna, som inte böjt sig för tyranni genom historien, är att de haft en egen tro på något, ett annat samhälle, kärleken, Gud eller kanske bara människans rätt till sin egen värdighet.

Det är inte ett rationellt val att göra motstånd in i döden. Inte sett ur den enskildes ensamma synpunkt. Den som tror att den själv är en individ vars högsta mål i livet är en personlig lycka vars högsta form är njutningen kommer inte att finna det mödan värt att offra sig för något gemensamt bästa, särskilt inte som den individen nästan säkert kommer att misslyckas. De allra flesta av det småskaliga motståndets hjältar glöms nämligen bort efter att makten sorterat ut dem ur sin stora plan.

”Ingen vill väl längre kalla sig själv utopist? Skrivs det ens den typen av visioner av framtida idealsamhällen idag? Jo det gör det faktiskt.”

Några som verkar ha klarat det liv i fång- och till och med utrotningsläger, som 1900-talets utopiker byggde för sina fiender, var religiösa personer, personer med en tro på något hinsides, på en högre plikt. Det gällde både ortodoxa judar och exempelvis Jehovas Vittnen. Detsamma gäller de olika motstånden, de samlades kring religion, tron på fosterlandets helighet, eller ja, faktiskt på kommunismen. De bondgubbar, hemmafruar, tjänstemän, pojkar och flickor som blev partisaner var inte laissez-faire-liberaler utan snarare kommunister, inte sällan i lite oklar blandning med patriotism, precis som de som gav sig ut för att befria sina hemländer från kolonialismen under årtiondena efter andra världskriget.

För rätt längesen nu läste jag en artikel som inte ger mig ro, utan som jag fortsätter att idissla utan att ännu ha kunnat svälja. Den handlade om planeringen för den kommande koloniseringen av planeten Mars. Och dess tes var att vi inte är tillräckligt religiösa för att kunna klara av detta projekt i vår egen tid. En individualist, som prioriterar sin egen njutning och inte har möjligheten att tänka utopiskt, skulle inte finna det mödan värt att göra de uppoffringar som den typen av arbete kräver. Det är bara den som kan tänka i generationer som är kapabel att verkligen genomföra ett sådant projekt, där dess insats är både essentiell för helheten och helt utan annan belöning än vetskapen att ha gjort ett gott arbete för den enskilde. Den grad av tro på något större och viktigare än den själv som skulle krävas motsvarar den tro som fick de första martyrerna att offra sitt liv för Kristus, eller den unga partisanen för friheten. En skeptiker kommer inte att bli den första bosättaren på Mars.

En utveckling i samtiden som verkligen väckt utopikerna, genom att de kan hota med den totala dystopin, på samma sätt som de kristna både lockade med himmelriket och hotade med helvetet, är klimatförändringen. Även om klimatomställningen är ett faktum och något som kan komma att kräva lojalt arbete av oss alla, beroende på hur och hur snabbt den går till, finns det framförallt, mera kortsiktigt, ett verkligt hot om statliga och överstatliga övergrepp mot de individer som inte inordnar sig i den stora planen.

Att leva i en klimatomställning är inte något vi kan välja bort, sådär som vi kan välja om vi ska åka med till Mars eller inte, utan det kommer att påverka oss alla vare sig vi vill eller inte. Totalitära visionärer vädrar morgonluft, de verkar än en gång drömma om att få krossa individen med inskränkningar och regler som ska tvinga den att bli en del av den enda gemensamma rörelsen mot framtiden, vetenskapligt ofelbart förutsagd. Att ett barn blivit både symbol för och agitator i denna rörelse är talande.

Barnet är sanningssägaren, den fria, den som gör uppror mot traditioner, föräldrar och makthavare. Det är Jesus som 12-åring i templet och den renläriga kommunisten som anger sina föräldrar för att partiet är viktigare än familjen. Det är en gestalt som är central i flera religioner och andra läror, som har en styrka som inte alls vuxna vetenskapsmän själva någonsin kan få. Och, vill jag noggrant inskärpa, rörelsens struktur och riktning måste gå att få diskutera och kritisera *även* om man anser att det överhängande hotet är verkligt och det faktiskt måste göras något på allvar för att påverka utvecklingen.

Vi behöver både de som varnar, predikar, drömmer de stora drömmarna och gör de vidlyftiga planerna, och de enskilda kritikerna, såväl motståndets hängivna martyrer som cynikerna som inte låter sig förföras av fagra ord. Tillsammans kanske vi kan utveckla en pragmatisk utopism för en bättre, men långtifrån perfekt värld. En pragmatopia där det tas hänsyn till varje liten del och dess frihet samtidigt som vi arbetar mot något större.

Den pågående pandemin är något av en generalrepetition inför vad som komma kan, ett exempel på de krav som framtiden kan komma att ställa på oss som individer i förhållande till samhället och staten, och från statens sida gentemot oss var och en som enskilda människor och medborgare med våra intressen, relationer och tro. Vi måste studera pandemin och dess följder noga, för den visar oss hur resten av århundradet kommer att formas. Och oavsett allt annat måste den framtidens utgångspunkt vara människan och insikten att hon inte kommer att förändras. Inte i sådan omfattning att det går att planera utifrån en tänkt idealfigur åtminstone.

Alla de institutioner vi bygger kommer att förvittra, ordningen i sig kommer att utvecklas till en ny oordning, korruption letar sig alltid in, maktmissbruk av olika slag förekommer alltid. Lättja, lust, avund, och alla de andra egenskaperna kommer inte heller att försvinna. Men tillsammans kan vi klara det, skeptiker och utopiker hand i hand.

Torbjörn Elensky är författare.

Thomas More föreställde sig en annan värld.

FOTO: ALAMY

Betydelsen av ingenstans

I Thomas Mores utopi om det goda och rättvisa samhället erkänns att det som ligger bortom förnuftet ändå är verkligt. Tron på visionen gör det möjligt att tänka sig världen annorlunda.

Av Susanne Wigorts Yngvesson

Att hänge sig åt utopin är möjligen farligare än att låta tankar och sinne gräva ner sig i dystopin. Men utan dystopin har utopin föga funktion. Det är i situationer på väg mot hopplöshet som utopin får sin politiska och existentiella kraft. Mekanismerna är kända sedan tusentals år av exempelvis det judiska folkets profeter och kristna martyrer – och även långt senare av politiska och troende visionärer som Martin Luther King och Dorothy Day. Dystopi och utopi hör samman men dystoper och krösamajor har orättvist betraktats som realister, medan utopisterna har beskrivits som naiva och drömmare. När Thomas More gestaltar sin vision om det rättvisa och goda samhället i *Utopia* är det ett Ingenstans, men ett Ingenstans som ändå är igenkännbart och som bär en dröm med verklig politisk kraft. En sådan som förmår förvandla världen som vi känner den.

Den rikt begåvade juristen, teologen och språkvetaren Thomas More (1478–1535) lär ha varit en omtyckt och uppskattad humanist. Åtminstone fram till de sista åren när konflikterna med Henrik VIII fördrev honom från hovet och från vissa intellektuella kretsar. Hans samvete och lojaliteten med påven kostade honom livet. Den man som haft kungens öra under ett drygt decennium dömdes för högförräderi och avslutade sina dagar på Towern och sin sista stund på stupstocken den 6 juli 1535. Det avhuggna huvudet monterades på en påle på London Bridge där det långsamt ruttnade i dagar till allmän beskådan, innan Mores dotter Margret Roper fick tillstånd att ta ner det. Huvudet vilar i familjegraven i Canterbury, åtskilt från resten av kroppen som begravdes i Towern efter halshuggningen. På tröskeln till andra världskriget, fyrahundra år senare, helgonförklarades han 1935 av påven Pius XI.

När More gav ut *Utopia* 1516 var han 38 år och gift för andra gången efter att ha blivit änkling med fyra barn 1511. Hans andra fru Alice delade engagemanget för kunskap och tillsammans såg de till att alla barn fick en gedigen och klassisk utbildning, flickor såväl som pojkar. Det sägs att Thomas och Alice Mores tilltro till utbildning även för flickor inspirerade flera familjer i Europa att följa deras exempel. Inte minst Erasmus av Rotterdam, som More var nära vän med sedan 1499. Vänskapen stimulerade dem båda till att skriva och debattera. Det är därför inte osannolikt att *Utopia* inspirerades av konversationer och djup vänskap med Erasmus, en av den tidens mest erkända intellektuella. När *Utopia* publicerades var More etablerad som jurist och diplomat med rykte om sig att vara ”omutlig och rakryggad”. Kort tid efter utgivningen, ett eller möjligen två år, blev han en av de närmaste rådgivarna till Henrik VIII, en roll som han hade till en kort tid före sin död då han förlorade sin position och blev *persona non grata*.

En gemensam fiende till Thomas More och Erasmus var Martin Luther, en av de stora reformatorerna under tiden som More var en av Henrik VIII:s närmaste rådgivare. Relationen mellan Luther och Erasmus hade i och för sig börjat med vänskap och brevväxling efter rättegången mot Luther i Worms 1521, då Luther dömdes för sina skrifter och exkommunicerades av påven. År 1523 publicerade dock Erasmus De libero arbitrio (Om den fria viljan) där han försvarade den fria viljan i förhållande till frågan om frälsningen. Han argumenterade för att människan har skapats med förnuft och en fri vilja som gör att hon själv kan påverka möjligheten till frälsning, att säga ja eller nej. För Luther var det en omöjlig tanke. År 1525 skrev han ett ilsket svar till Erasmus i skriften *De servo arbitrio* (*Om den trälbundna viljan*). Det finns ingenting, menade Luther, som människan kan göra för att rädda sig själv till det eviga livet. Allt beror på Gud och människan är slav under synden. Frälsningen är en nådens gåva och det är alltså inte fråga om förnuft eller fri vilja. Den hätska tonen mellan dem gjorde fortsatt vänskap omöjlig.

Även om Erasmus var vän med Luther under några år, var More skeptisk redan 1517, det avgörande året när Luther gick till storms mot påven och kyrkans avlatshandel. Mores avoghet ››

Utopia.

handlade inte minst om reformrörelsernas politiska konsekvenser, eftersom den omstörtande kritiken mot påven och kyrkan hotade enheten inte endast för kyrkan utan för hela samhället. More var ingen konfliktsökare – konflikterna sökte sig till honom – utan förvaltandet av makt innebar att genom goda lagar etablera harmoni, rättvisa och förnuftighet, det vill säga många av de egenskaper och dygder som genomsyrar Utopia. Att läsa Mores mest kända verk mot bakgrund av hans misstro mot de protestantiska rörelserna ger föreställningen om Utopia, landet Ingenstans, en politisk udd gentemot hans samtids stora frågor. Att protestanternas reformation och budskap senare skulle passa Henrik VIII väl, i konflikten med påven, visste varken More eller Luther något om vid publiceringen, men samhällsreformer, nya rättvisare lagar och sanningssökande låg i tiden även när *Utopia* gavs ut. Det förflöt 19 år mellan Mores arbete med det som kom att bli hans mest kända verk och hans sista stund under bödelns svärd. Även hans sista ord lär enligt ryktet ha yttrats i dygdens anda när han till bödeln sa: ”Ta dig samman karl, och räds ej din syssla; min nacke är mycket kort; akta dig därför så att du inte slår snett och förlorar din ära.”

”More var inte en mystiker. Han var en pragmatisk realpolitiker med teoretisk öppenhet mot det gudomliga, mot Utopia*, mot en kritisk granskning av makten.”*

När Thomas More författar *Utopia* är det enligt berättelsen inte i egenskap av sig själv. Han är endast nedtecknare av det som berättaren Rafael Hythlodaeus förmedlar till More. Det är samma litterära grepp som exempelvis Johannes använder i Uppenbarelseboken, att föra vidare något som nedtecknaren inte själv har upplevt men som behöver komma fler till del. Lyssnaren låter sig användas som ett redskap för att en sanning eller en berättelse ska synliggöras som ett vittnesbörd. Genom att låta Rafael Hythlodaeus tala undandrar sig författaren Thomas More från anspråken som görs. Han är ju endast en budbärare.

I rollen som vittne respektive budbärare har ”den förträfflige Rafael Hythlodaeus” och ”den frejdade Thomas More, borgare och sheriff i den berömda staden London i Storbritannien” något gemensamt. De är båda sända av någon som inte nämns i texten. Rafael kan, om man så vill, tolkas som ärkeängeln, det vill säga som Guds budbärare och sanningssägare. Det berättas i Tobits bok, som hör till bibelns apokryfiska böcker och alltså likt *Utopia* inte har fullt legitim eller kanonisk ställning i sina respektive sammanhang, att Tobit och hans son Tobias möter Rafael utan att förstå att det är en ängel. Rafael har sänts för att bota Tobit från hans blindhet ”så att han åter skulle få se Guds ljus”. Först i slutet av berättelsen avslöjar Rafael vem han är och männen blir skräckslagna av insikten, men ängeln ber dem att inte vara rädda. Innan Rafael försvinner säger han: ”Skriv ner allt detta som har skett med er.” Så långt är pseudonymens parallell rimlig men för att skruva ned anspråken eller skapa ett satiriskt raster gentemot alltför högtflygande anspråk med *Utopia*, är Rafaels efternamn Hythlodaeus vilket betyder struntpratare.

Paradoxernas lek skapar en tvetydighet om sanningsanspråk som går utöver det som människan genom förnuftet kan begripa, samtidigt som erkännandet av det som ligger bortom förnuftet ändå erkänns som verkligt. En inre logik i Mores uppbyggnad av *Utopia* visar riktningen. Både första och andra boken i *Utopia* inleds med specifika och detaljerade ”fakta” om statsskick och geografi och avslutas med förväntan om det utopiska samhället. Det omöjliga erkänns. Tron på visionen blir en del av den pågående verkligheten för berättelsens eget samtal och för läsaren utanför.

En av de saker som förvånar med *Utopia* är detaljrikedomen. More fyller det visionära ramverket med beskrivningar av småsaker, såsom regler för tärningsspel, frieri och jakt. Det ger texten en dimension av realism, inte olik skolastikens retorik och dispyter om Guds och verklighetens natur. More var själv utbildad i en skolastisk tradition (men var kritisk till deras uppfattning om allmänbegreppen), vilket påverkade hans uppfattningar om samhället, lagarna och teologin. Det långtgående jämlikhetsidealet och utopernas egendomsgemenskap är dock snarare inspirerade av Bibelns evangelietexter och Apostlagärningarnas beskrivningar av hur kärleken (*apape*) präglade de kristnas gemenskap. Lukas berättar: ”Alla de många som kommit till tro var ett hjärta och en själ, och ingen betraktade något av det han ägde som sitt; de hade allt gemensamt […] Ingen av dem led någon nöd […] och man delade ut åt var och en efter hans behov.” I liknande anda beskrivs trädgårdar och hus i *Utopia* som ingen låser eftersom ingenting finns att stjäla när ingen äger något: ”Vem som helst kommer in: ingenting är ju privat egendom. Vart tionde år byter man hem med lottens hjälp.”

Med anledning av detaljrikedomen har det gjorts paralleller mellan *Utopia* och Platons *Staten*. Som idéprogram finns det flera avgörande skillnader dem emellan, men greppet med att beskriva en konkret vision har de gemensamt. Ett liknande tillvägagångssätt har långt senare John Rawls i *En teori om rättvisa* (1971). Rawls hänvisar inte till Thomas More eller till begreppet utopi, men den förnuftiga förmåga som Rawls förutsätter för sin konkreta teori om samhällskontraktet utgår från en idé om ursprungspositionen, att tänka sig vara bakom en okunnighetens slöja och därifrån föreställa sig en rättvis värld. I den meningen liknar Rawls

utgångspunkt om föreställningsförmågan den som Platon och More använder för att imaginärt skapa visionen om en plats som ingen har sett eller erfarit. En gemensam nämnare för dem är också idén om rättvisa och ett rättvist samhälle, men de har olika svar på vad det innebär. Även Augustinus, vars texter More givetvis är kunnig om, låter en utomstående – Gud – visa sådant som Augustinus inte kan erfara på egen hand. I *Bekännelser* får han del av en uppenbarad sanning när Gud låter honom se sig själv och världen sådan den är och som han sedan vittnar om i texten. Filosofen Thomas Nagel kallar den sortens insikt eller kunskap för ”dubbel syn” i sin bok *Utsikten från ingenstans:*

> När vi ser oss själva utifrån ter sig en naturalistisk bild av hur vi fungerar oundviklig. Det står klart att våra omdömen härrör ur vissa dispositioner och erfarenheter vilka, såvitt vi vet, inte garanterar deras sanning och är förenliga med radikala misstag. Problemet är att vi inte helt kan uppta den skepticism som följer ur detta därför att vi inte kan stilla vår aptit på tro, och vi inte kan inta denna attityd gentemot våra egna omdömen samtidigt som vi omfattar dem.

Med Nagels argument har vi som kunskapssökande varelser förmåga att tro på utopin och även att vara skeptiska till den, men inte samtidigt. Vi förflyttar vårt perspektiv som i ett prisma där olika aspekter visar sig. Utsikten från ingenstans eller livet i landet Ingenstans kan inte omfattas helt och hållet av människans förnuft och erfarenheter, men kan antas som en given beskrivning av verkligheten som inte behöver bevisas (*a priori*). Hos More beskrivs förmågan att bejaka verkligheten bortom förnuftet som förnuftig:

> [Utoperna] anser att det bara finns ett enda högsta väsen som är okänt, evigt, oändligt, oförklarligt och icke gripbart för mänsklig fattningsförmåga, närvarande i hela världen inte genom utsträckning i rummet utan genom sin kraft. Detta väsen kallar de fader. Alltings uppkomst, tillväxt, utveckling, skiftningar och ändamål tillskriver de detta enda väsen, och de ägnar ingenting gudomlig dyrkan utom honom.

”En av de saker som förvånar med Utopia *är detaljrikedomen. More fyller det visionära ramverket med beskrivningar av småsaker, såsom regler för tärningsspel, frieri och jakt.”*

Denna filosofiska och teologiska markering kommer i slutet av berättelsen. Först beskrivs det världsliga: samhället, lagarna, politiken, religionen och etiken och först därefter grundläggs idéerna i ett bejakande av en metafysisk förutsättning som är oförklarlig. Ordningen är inte oväsentlig eftersom *Utopia* annars, även som det mest goda och lyckliga samhället, skulle kunna begränsas till en materialistisk och rationellt ändamålsenlig världsåskådning. Med erkännandet av något okänt inbjuder More/Rafael till en förnuftighetens skepticism som verkar mot all form av kunskap som slutgiltig och mot avgudadyrkan av människan själv. Det ideala tillståndet i *Utopia* välkomnar alltså ovisshet på ett andligt metafysiskt plan, men inte tydligt på det religiöst rituella, det etiska och det politiska planet.

More var inte en mystiker. Han var en pragmatisk realpolitiker med teoretisk öppenhet mot det gudomliga, mot Utopia, mot en kritisk granskning av makten. Visionen med utopin kan vara ett korrektiv till det befintliga inklusive honom själv. More var en jurist och diplomat som förvarade förnuftet. En humanist med ett patos för rättvisa och harmoni, men som lordkansler också en man som behandlade fiender till kungen eller kyrkan brutalt genom tortyr (vilket More själv förnekade), bålbränning, förföljelse och långa fängelsestraff. De skyldiga var inte minst reformerta och protestanter, trots att More själv i *Utopia* beskriver att villkoren för de lyckliga utoperna var religionsfrihet, utbildning för alla, fred och egendomsgemenskap. För många protestanter var det just dessa dygder och ideal som eftersträvades och som de kritiserade kyrkan och påven för att bryta mot med sin avlatshandel och hierarkiska kyrka. I realpolitiken är det svårt att tillämpa en förnuftig skepticism, kanske för att det är bortom människans kapacitet att samtidigt både ha en övertygelse och kritisera den ”utifrån”.

Personligen är jag tvivlande inför Mores utopi och detaljerade beskrivning av rättvisa. Att hålla med honom är heller inte nödvändigt för att bejaka vissa av hans idéer som eftersträvansvärda: religionsfrihet, utbildning, sex timmars arbetsdag, kvinnors jämlika status med män och även deras möjlighet att bli präster. Det finns andra principer jag inte delar såsom förbud mot ateism, vilket More motiverar med att den som saknar en Gud även saknar moral, och en mängd detaljregler för allt möjligt från vardag till fest. Utoperna är lyckliga för att de i frihet har gett upp sin frihet och följer de regler som har satts upp, en idé som knappt 200 år senare återkommer med upplysningsfilosofernas samhällskontrakt.

På grund av sin lydnad behöver de inte många lagar eftersom utbildning och moralisk fostran har gett dem förutsättningar att leva ärligt och dygdigt. I *Utopia* är det till och med en ”betydande orättvisa” med många lagar som är så ”dunkla att ingen förstår dem”.

För More är det goda, lyckliga och rättvisa samhället ytterst beroende av och skapat av Gud. En fråga till 2000-talets senmoderna människa är om Gudsvillkoret är nödvändigt för vår förmåga att se oss själva utifrån, från landet Ingenstans, och från det perspektivet kritiskt granska våra egna villkor. Jag tror att More har rätt i det, men för den senmoderna människan handlar det mindre om den kristne Guden än Gud som Någon som övergår människans förstånd.

Alla politiska visioner borde räkna med en sådan dimension för att inte identifiera makt, sanning och frihet med sin egen ståndpunkt. Styrkan i Mores *Utopia*, som jag ser det, är inte idealen och beskrivningen av landet Ingenstans. Styrkan hittas i hans syn på kunskap och i utopin som kritik. Genom att framställa en vision med realistiska inslag kunde More bidra till att förändra människors föreställning om det bestående.

Alla de etiska och politiska uttryck som More beskriver är inte till fullo realiserbara. Det är heller inte den huvudsakliga poängen. Poängen är att den som finner visionen eftersträvansvärd har möjlighet att föreställa sig världen som annorlunda. Därmed har förändringen mot en mer rättvis och frihetlig värld redan börjat.

Susanne Wigorts Yngvesson är professor i etik med systematisk teologi och mänskliga rättigheter vid Enskilda högskolan i Stockholm.

Bonjour tristesse

Michel Houellebecqs roman om ett islamistiskt maktövertagande är samstämmig med uppgivenheten i det franska samhället. Det dystopiska scenariot är föga troligt men skildringen av parallella världar utan kontakt är redan en realitet.

Av Karin Stensdotter

Fransmännen är rädda för världen, för fattigdomen, för de andra, för globaliseringen, för islam, för kapitalismen, för den globala uppvärmningen, för naturkatastrofer och ännu mer för rädslan själv som sprider sig bland dem med blixtens hastighet."

Så skriver den franske författaren Pascal Bruckner i en text publicerad i januari 2014 i vilken han sen ägnar sig åt *Frenchbashing* ur alla upptänkliga synvinklar. Här ingår självhat, tillbakablickande på historiska förlorade höjdpunkter, konstaterandet att Frankrike för första gången i sin historia blivit ett utvandrarland.

Det är en ganska vanlig sorts text i västvärlden, vi ser ju liknande även i Sverige, men jag vågar ändå påstå att de franska texterna är bland de allra deppigaste i genren. Och de är dessutom många. Att de förmodligen speglar reella sinnesstämningar bland fransmännen visas tydligt av de många protester, demonstrationer och det – åtminstone med svenska mått mätt – stora inslaget av våld i de här sammanhangen. Stora och regelbundna opinionsundersökningar visar exakt samma sak.

Att Bruckner i slutet av sin text försöker visa att det här är fel och dumt, hjälper inte riktigt. Det negativa är så massivt.

Och det är i den här stämningen Michel Houellebecqs roman *Underkastelse* (*Soumission*), Flammarion 2015, är skriven. I berättelsen finns två parallella spår där det ena är det yttre både våldsamma och kusliga förloppet och det andra huvudpersonens inre och egentligen inte mindre otäcka utveckling.

Scenen är Frankrike under presidentvalet år 2022 där François Hollande avslutar sin andra mandatperiod. Den politiska konflikten domineras nu i ännu större omfattning av frågan om kultur och identitet. Marine Le Pens parti, Nationella Fronten, har skjutit fram sina positioner och hon själv förväntas vinna valets första omgång stort. Utöver de gamla etablerade partierna finns nu också ett nytt muslimskt parti som företräds av Mohammed Ben Abbes, en karismatisk karl som ser ut som en tunisisk specerihandlare men som i själva verket har gått igenom alla de elitskolor som frambringat hela toppskiktet i den franska politiken.

Vi följer skeendet genom bokens berättare och huvudperson, François, en litteraturhistoriker i fyrtioårsåldern som har en tjänst på Sorbonne III där han undervisar på grundkursen.

Den politiska och kulturella konflikten har även sin motsvarighet på gatan, där sen flera år tillbaka strider mellan grupper av etniska fransmän, så kallade identitärer, och unga muslimer från förorten har blossat upp av och till. I samband med valet tar sig dessa strider även in i centrala Paris där inbördeskrigsliknande scener utspelar sig mitt framför ögonen på François och hans kolleger.

Men den socialistiska regeringen med premiärminister Valls i spetsen kommenterar inte dessa händelser och medierna rapporterar i stort sett inget om dem. Orsaken är att "det skulle gynna nationalisterna".

François får av en ung kollega med en bakgrund hos identitärerna rådet att fly Paris under valet, vilket han också gör, och på vägen ser han spåren av fler blodiga sammandrabbningar, vilket antyder att konflikten nu utspelar sig på platser i hela landet. Radio och teve är under denna period helt nedstängda.

I valets första omgång får nationalisternas Marine Le Pen flest röster, och näst flest får Ben Abbes. Nu utbryter förmodligen någon sorts panik i kulisserna hos etablissemanget. Den slutar med att alla de etablerade partierna ställer sig bakom Ben Abbes i andra omgången. Att socialisterna som redan hade en sorts pakt med honom skulle göra så var väntat, däremot inte att även den republikanska högern och Bayrous centerparti tillkom. Arrangemanget kan förmodligen sammanfattas med det skräckslagna mantrat: Vad som helst är bättre än "fascisterna". Och på så vis ska vi komma att se hur landet istället för att förmodligen hamna i ett styrelseskick som brukar kallas illiberal demokrati, går rakt in i något som måste benämnas som en islamistisk diktatur.

Efter ytterligare oroligheter där den andra valomgången måste göras om under beskydd av militären vinner mycket riktigt Ben Abbes och blir Frankrikes nya president. Och sen går det undan med "reformarbetet".

Ben Abbes inrikespolitiska vision är ett i stort sett förindustriellt samhälle där hantverk, jordbruk och små strukturer premieras. Utbildningsväsendet nedmonteras till ett minimum. Skolan blir muslimsk och flickor slutar alltid vid tolv års ålder, medan pojkar oftast utbildas i enklare yrken. De universitet som blir kvar blir islamiska, vilket även gäller Sorbonne III, François' arbetsplats, som hädanefter finansieras av Gulfstaterna.

Kvinnorna slutar att arbeta, bidragen höjs och arbetslösheten sjunker dramatiskt. De positiva effekterna syns även på ››

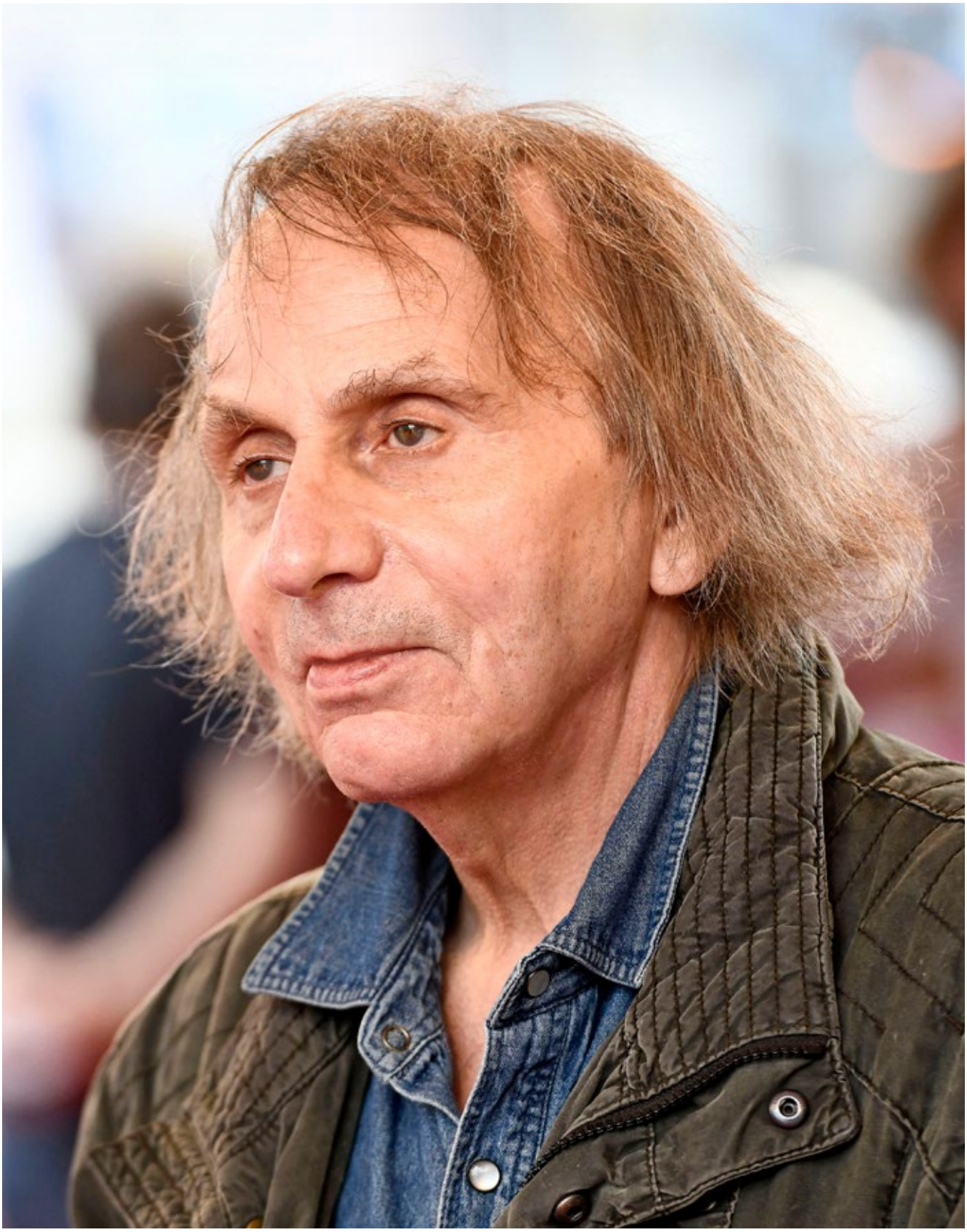

Fransk dystopiker: Michel Houellebecq.

FOTO: CLEMENS NIEHAUS/TT

Inte inställd på underkastelse. FOTO: TT

fastighetsmarknaden där priserna fortsätter att stiga, också här framförallt med hjälp av pengar från oljestaterna.

Ben Abbes har lyckats tämja eller åtminstone lugna katolikerna som får behålla sina skolor, tanken är att de så småningom ska konvertera till islam – traditionell religion som traditionell religion – och även påven uttalar sig positivt om ”subsidariteten”, den småskaliga och traditionella samhällsstrukturen där familjen intar en central plats.

Utrikespolitiskt är Ben Abbes ambitioner om möjligt ännu mer omfattande. EU ska utvidgas eller snarare omformas till att omfatta Medelhavsregionen, och därmed bli islamskt. Turkiet är i stort sett redan med och förhandlingar med de nordafrikanska staterna är mer eller mindre långt gångna. I denna nya federation ska så småningom Ben Abbes bli folkvald president i något som geografiskt mest liknar romarriket geografiskt, fast islamistiskt.

”EU ska utvidgas eller snarare omformas till att omfatta Medelhavsregionen, och därmed bli islamiskt.”

En fråga man som läsare vid någon tidpunkt ställer sig vid läsningen är om scenariot verkligen är realistiskt. Den kusliga upptakten förefaller inte helt otänkbar, men sedan drar händelserna iväg åt håll som i förhållande till verkligheten ter sig mer och mer långsökta. Visst, en fransk president kan bli vald trots att han bara har en femtedel av väljarna bakom sig. Det politiska och mediala etablissemanget har i alla tonarter uttryckt sin avsky för ”fascisterna”. Och att judarna flyr Frankrike för Israel är ju redan ett faktum.

Men att fransyskorna, varav ungefär 80 procent yrkesarbetar, skulle gå med på att lämna sina jobb för kokkonst, sex och möjligen att uppfostra kommande släkten (även om just François inte är så intresserad av den delen) framstår för mig som fullkomligt otänkbart. De skulle protestera. Och med tanke på att den politik som genomförs av Ben Abbes förmodligen även skulle få enorma konsekvenser för hela utbildnings- och forskarvärlden, så skulle de inte vara helt ensamma om det. Om man dessutom betänker att i stort sett inga politiska reformer kan genomföras i Frankrike utan att det leder till enorma protester, inte ens om det finns en folklig majoritet för dem, ter sig detta scenario just orealistiskt. Eliterna må stillatigande se på, men ”gatan” skulle reagera.

Utrikespolitiskt är det ännu svårare att få ihop det. Ben Abbes siktar på kontroll över ett område som geografiskt liknar romarriket. Man kan även likna det vid det område som blev islamiskt under århundradet efter Muhammeds död, där araberna stoppades i väst av Karl Martell vid Poitiers. Men orsaken till att dessa välden blev så stora var inte bara erövringskrig utan även att romare respektive araber hade ett politiskt attraktivt erbjudande. De kom med fred, kunskaper och en samhällsordning som genererade välstånd. Den tidens eliter såg en poäng med att låta sig integreras i respektive sfär.

Det är svårt att se hur Ben Abbes program skulle innehålla ett liknande erbjudande.

Men det våld och det kaos som präglar berättelsens första parti glider, så snart Ben Abbes kommit till makten, över i en snabb men totalt friktionsfri samhällsförändring.

Parallellt med det yttre förloppet skildrar Houellebecq sin huvudpersons försök att orientera sig och finna sig till rätta i de förändringar samhället genomgår, något som verkar gå förvånansvärt bra. Man skulle på svenska kunna säga att han ”gillar läget”.

I inledningen av romanen beskriver François sin situation. Han är duktig på sitt jobb, han har skrivit en briljant avhandling om sekelskiftesförfattaren Karl Huysmans som ger honom en hyfsad status inom akademien. Huysmans är även den ende ”samtalspartner” eller vän François behåller genom så gott som hela berättelsen.

På det personliga planet är det knepigare. François verkar inte ha några vänner eller ännu mindre nära vänner. Han rör sig i en värld av bekanta och kolleger vars främsta funktion tycks vara att förse honom med information och svar på de frågor omvärlden väcker.

Vad gäller kvinnor har han generellt korta förhållanden med unga studentskor som varar ett knappt läsår. Men just den här gången har han fäst sig djupare vid en av dem, Myriam, en söt, begåvad och trevlig tjej som utöver att hon suger av honom gudomligt även råkar vara judinna, vilket ska visa sig göra deras förhållande omöjligt. Då Ben Abbes närmar sig makten utvandrar brådstörtat Myriam och hennes familj till Israel och François gör inget för att försöka hålla henne kvar, även om det kanske hade varit möjligt. Han konstaterar också att för honom finns inget Israel att fly till.

I den kris François genomgår till följd av Myriams uppbrott söker han inspirerad av Huysmans konvertion till katolicismen något liknande, kanske frälsning, kanske en tillhörighet. Han åker till Rocamadour, en pilgrimsort i Centralmassivet där han tillbringar många timmar och dagar framför en arkaisk medeltidsstaty av en svart madonna. Han uppsöker även det kloster Huysmans stod nära. Men effekten uteblir. Inte heller här tar han kontakt med någon annan människa. Han verkar snarare förvänta sig att nåden eller frälsningen ska uppenbara sig på närmast magisk väg.

Efter Myriams avfärd försöker han fortfarande finna glädje eller tillfredsställelse i sexualiteten. Han har hårt sex med prostituerade men också här uteblir effekten. Överhuvudtaget ställer hans kropp till mer besvär än motsatsen.

Men inte nog med det. François har visserligen inte haft någon kontakt med sina föräldrar de senaste tio åren, men nu dör de båda inom loppet av några månader. När han kommer hem från Rocamadour väntar ett brev som talar om att hans mamma är död och redan begravd på kommunens bekostnad. Hans pappa däremot visar sig, till hans stora förvåning, ha startat ett nytt liv med en ny kvinna, nytt hus och nya intressen innan han dog, men François hann aldrig träffa honom i detta nya liv, något han i och för sig tycks ha saknat.

Ändå är förmodligen det värsta som händer honom att han förlorar det arbete (och den status det medförde) han ägnat hela sitt vuxna liv åt, tjänsten på Sorbonne III, till följd av det islamistiska maktövertagandet.

I en intervju av journalisterna Marin de Viry och Valérie Toranian ursprungligen publicerad i *Revue des deux mondes* 2015 beskriver Michel Houellebecq processen som han låter sin huvudperson genomgå, hur denne blir fråntagen allt. Den utsaga Houellebecq har lekt med, vänt och vridit på, är Descartes filosofiska sats *Jag tänker, alltså finns jag,* som Houellebecq finner ”bisarrt optimistisk”. Om François förlorar allt som gjorde honom till just François, finns han fortfarande då? Houellebecq tror inte det. Och om han ”inte finns”, varför skulle han då tänka? En människa som är på det här sättet ”utplånad” – behöver hon egentligen någon tankens frihet? Klarar hon av att hantera den? Verkar det inte både rimligare och enklare att helt enkelt acceptera det som erbjuds? Att ”gilla läget”.

”Om François förlorar allt som gjorde honom till just François, finns han fortfarande då? Houellebecq tror inte det.”

På så sätt uppstår medlöparen François, mannen som istället för att göra motstånd mot en islamistisk (visserligen ”mjuk” men dock) diktatur, anpassar sig. I slutet av berättelsen, när den nye islamistiske rektorn för Sorbonne III erbjuder François dennes gamla tjänst, under förutsättning att han konverterar till islam, är han egentligen redan övertygad. Han ser framför sig ett liv med en bra lön, minst två fruar, en lite äldre som lagar riktigt god mat, och en mycket ung och söt som han kan ha kravlöst sex med. Han tänker på sin pappa som fick en ny chans. Att revoltera hade med andra ord kostat alldeles för mycket. För redan inledningsvis lär vi ju känna en man som är så gott som helt reducerad till att tillfredsställa sina mest basala behov. François gillar god mat och sex. Han tror att han söker efter en djupare mening med sitt liv men han vet uppenbarligen inte hur han ska göra för att nå fram till denna mening, att det kräver interaktion och förmodligen djupare kontakt och utbyten med andra människor.

Descartes: ”bisarrt optimistisk”. FOTO: ALAMY

François tillhör en av samhällets eliter, akademin, och han väljer uppenbarligen att inte se hur den nya regimen är på väg att utplåna även akademins fortsatta existens på sikt då människor, från och med Ben Abbes maktövertagande, endast undantagsvis ska gå igenom högre studier. Återväxten kommer att bli noll.

Och lika illa, om inte värre, är det med de andra eliterna i det franska samhället. Det samlade politiska fältet, utom Nationella Fronten, ställer sig bakom Ben Abbes i rädsla för ”fascismen” eller, inte omöjligt, för att rädda det som räddas kan, för att bli kvar (en kort stund till) vid köttgrytorna. Medierna rapporterar papegojaktigt om det som händer, men opponerar sig inte. Den enda rännil av kritik Houellebecq skisserar är från ”vänster”, från filosofen Onfray och politikern Melanchon.

I stort sett ingen tänker, eller tänker ”ett steg till”, alla styrande är reducerade till att söka tillfredsställa sina mest primära behov.

Och det är alltså här som Houellebecq låter sin hårdaste kritik landa – mot våra västerländska eliters gemensamma enfaldighet. Mot deras självvalda blindhet inför ett av många möjliga hot. De tänker inte (längre), vilket i förlängningen leder till att de inte längre *är*. Åtminstone inte de som genom seklen alltsedan Descartes ägnat sig åt att odla fram, fritt tänkande och debatterande, interagerande individer, formande ett samhälle i vid mening. En gemenskap. Och med sig i detta fall drar de hela den franska befolkningen som även den görs urarva då den inte längre får utbildning och kunskap om sitt rättmätiga intellektuella arv.

Om François är representativ, om alla eller åtminstone de flesta är och reagerar som han, finns inte heller något som kan kallas ett samhälle eller en gemenskap. Det gemensamma arvet, kulturen, existerar inte längre, istället finns olika grupper som alla har sina egna värderingar och dessa grupper existerar parallellt men utan några som helst utbyten. Parallella världar utan kontakt.

Och hit har vi förmodligen redan i stor utsträckning kommit, åtminstone i Frankrike.

Nittonhundratalets stora dystopier, jag tänker framförallt på Orwells och Huxleys, tog avstamp i en kollektiv rädsla, den för kommunismen, den totalitära och allseende staten, genomförd i Sovjetunionen.

Michel Houellebecqs *Soumission* utgår ifrån en annan gemensam västerländsk skräck (som kommit och gått genom seklen), den för en muslimsk invasion. Men till skillnad från hur det var då, när världskrigen knappt var över och hotet kom ifrån en yttre fiende med militärmakt, visar Houellebecq att fienden idag bor inom oss. François, som betyder ”fransman” (ungefär som namnet Sven i Sverige), är alltså i någon mening Frankrike, eller om man så vill, den västerländske mannen.

Och det är han som gör dystopin möjlig att förverkliga.

Karin Stensdotter är författare och arkitekt.

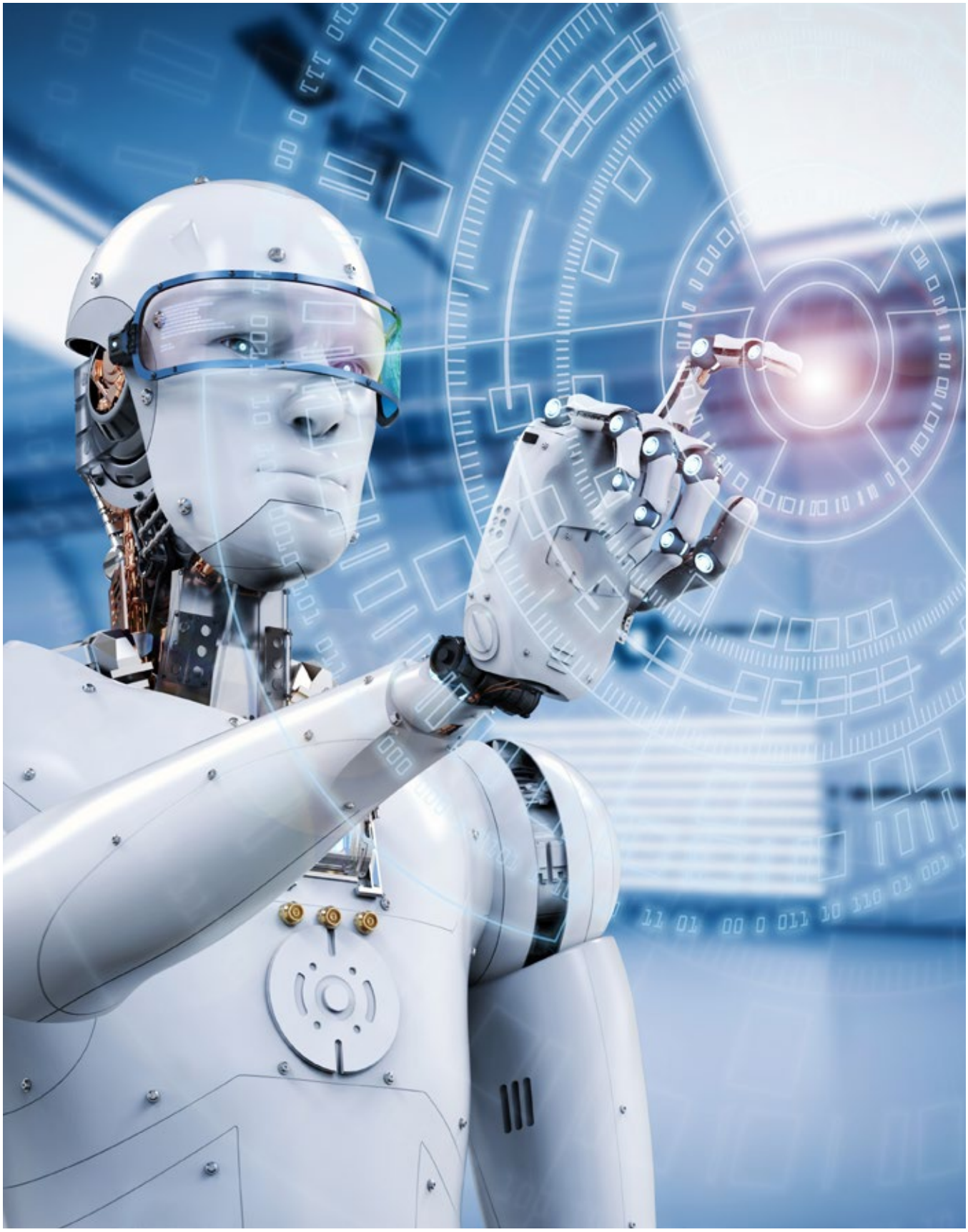

Roboten tar över – utopiskt.

FOTO: SHUTTERSTOCK

Alla våra utopier

Människan tänker utopiskt. Vi föreställer oss alltid hur allt kunde ha varit bättre och fruktar att det kunde ha blivit mycket värre.

Av Nicklas Berild Lundblad

Våra utopier finns inte, men det sätt på vilket de inte finns spelar en förunderlig roll i hur det samverkar med vår verklighet. De är inte en plats, men alla platser förhåller sig till dem – och föreställningen om utopin, dess framförande och konstruktion, griper in i samhället på en mängd olika sätt.

Sociologen Zygmunt Bauman såg utopins existens och närvaro som en förutsättning för politisk förändring, en föreställning om att världen kunde ordnas annorlunda – att den kunde förändras till det bättre. En kultur utan utopier är antingen en stagnerande kultur som orienterar sig mot sin egen undergång eller en tidlös kultur fast i det eviga nu som skänkte Nietzsches ko, som utan minne framträder som lycklig i otidsenliga betraktelser, sådan sinnesro.

En utopi opererar alltså ständigt i vår samtid. Var den befinner sig i tiden spelar roll – om den är vad Bauman kallar en retrotopi – en plats i det förflutna – så styr den våra steg baklänges in i framtiden, med blicken fäst på den gyllene ålder som vi lämnar bakom oss. Om den ligger i en avlägsen framtid är den en futurotopi, föreställningen om en slutpunkt i historien som vi når genom idog flit eller hänryckningens nåd.

Men de flesta utopier är inte så tydliga, de existerar istället i alternativa tidslinjer och kontrafaktiska skildringar av hur världen kunde varit om vi bara... Det är dessa utopier som vi lever närmast, de världar som vore så mycket bättre om de val vi träffat inte varit så tanklösa eller olyckliga. De är parallella verkligheter där allt gick vår väg, och där vi lyckades med våra föresatser.

De är lika kraftfulla som de ofta blodlösa beskrivningarna av en fantastisk ö eller dalgång där alla är lyckliga och har inrättat sitt liv på ett perfekt sätt, men de är ofta fragment utan helhet och ordning. Det mänskliga tänkandet är utopiskt; vi föreställer oss alltid hur allt kunde ha varit bättre och fruktar att det kunde ha blivit mycket värre. Denna tunna linje mellan utopi och dystopi skär genom våra liv och driver dem framåt – precis som Bauman menar att utopierna är motorn bakom samhällets omvälvningar.

Utopin saknar plats. Men den saknar också tid – i flera dimensioner. I utopin befinner vi oss ofta i en slutpunkt, i jämvikt och balans. Himlen är, som noteras i den eponyma popsången, en plats där inget någonsin händer. Inte heller i inferno håller de dömda själarna andan och hoppas på en ny regering eller samhällsordning; utopier och dystopier är en gång för alla inrättade som tittskåp och därmed förskjuts vi också från dem, vi placeras utanför glaset och tittar in.

De utopiska skildringarna innefattar ofta en transition, en resa eller rörelse, som krävs för att vi skall nå dessa platser. Vi vaknar upp om hundra år i en perfekt socialistisk gemenskap. Vi reser över besvärliga dalar till en märklig by där människorna dömer de sjuka och förbjuder all teknik.

Vi blir strandsatta på en ö där allt är gratis och mjölk och honung flödar i naturen.

Utopin sliter oss ur våra sammanhang, och ur vår egen personliga tid. Utopin sliter sig alltid ur kronos, klockornas tid, men den når inte heller fram till kairos, handlingens ögonblick. Den förblir i stasis mellan ögonblicken. Den är ukronos och ukairos lika mycket som den saknar plats. I utopin finns inget egentligen utrymme för handling, lika litet som det finns förändring – och därmed blir utopin en plats där viljan tar slut.

Det kan mycket väl vara det som är en av utopins stora lockelser. Den som lever i utopin kan slutligen lägga sin akrasia bakom sig, sluta oroa sig över att vilja det som inte är dygderiktigt eller nyttigt för den egna själen, ty när det inte finns vare sig förändring eller handling så har viljan spelat ut sin roll – och vi kommer till ro.

Utan tid, utan plats, utan vilja – en väldig enkelhet sänker sig över oss när vi föreställer oss hur vi löses upp i utopins syra och försvinner. I förlängningen leder vår analys oss nämligen just dit – till individens upplösning i sluttillståndet. Det finns inga utopiska skildringar med enastående karaktärsteckningar. Cormac McCarthy skulle inte kunna skriva en karaktär som domare Holden för en utopi, ty var finns den spänning som gör den monstruösa individen möjlig? Ingenstans!

I Schlaraffenland finns bokstavligen bara slöfockar och dårar.

Vår längtan till utopin är i någon mening mer än än dödslängtan, det är en längtan efter att aldrig ha funnits. Och kanske är det i det sammanhanget som man skall se den så kallade simulationstesen – att vår verklighet och allt vi upplever är en simulation som körs i en simulation som körs i en... sedan är det sköldpaddor hela vägen ned, som en äldre dam lär ha sagt till William James efter en föreläsning om kosmologi där hon avfärdat hans moderna teorier med att alla visste att världen vilade på en sköldpadda, och att det helt enkelt bara var sköldpaddor under den. ››

Utopin: i jämvikt och balans. *Allegory of Vanitas* av Antonio de Pereda. FOTO: ALAMY

Den tanken överlever sin egen absurditet för att den skänker oss hopp om att aldrig riktigt, aldrig egentligen, ha funnits. Det är en utopins skrattspegel – om man inte kan få det perfekta sluttillståndet så kan man i alla fall befria det egna livet från all slutgiltig mening och betydelse.

I denna tredje flyktrörelse från verkligheten har vi gett upp hoppet om det perfekta och övergivet rädslan för den eviga fördömelsen, men vi söker fortfarande sinnesfrid i förhoppningen om att inget egentligen betyder något. Det är bara en slöja som dragits för våra ögon, och bakom den ofta högupplösta simulering vi spelar i finns inte ens den religiösa mystikens enhet, utan endast en oändlig kedja av meningslöshet.

”Till sist är utopin också en konvergenspunkt där mänskliga förhoppningar smälter samman till en enhet.”

Simulationstesen spelar också med en annan möjlighet – att den värld vi lever i kan konstrueras och därmed kanske också byggas om. Plötsligt förvandlar tekniken utopin inte så mycket till en plats som ett projekt. Världen kan konstrueras från början, på nytt och vi kan göra det rätt denna gången. Eller så kan vi – i den artificiella intelligensen – i alla fall skapa något som kan hjälpa oss att lägga utopins pussel där våra egna begränsningar alltid håller oss tillbaka.

Den tekniska dystopin är simulationstesens kontrapunkt. Här har vi byggt vår egen undergång och världen tar slut i ett försök att utrota människan för gott. De robotar som tar över är utopiska i den meningen att de aldrig försöker göra något annat. De är intelligenta, men ger sig inte av för att utforska universum? De antas accelerera exponentiellt i intelligens bortom singulariteten, men når så en mystisk jämviktspunkt där det enda de vill göra är att skjuta på avlägsna apsläktingar?

Både våra tekniska dystopier och utopier, samt den märkligt mellanliggande simulationshypotesen, är antropocentris-

ka fantasier – där allt detta, allt som sker, sker för oss. En utopi är inte en utopi utan en betraktare – även de miljövänner som föreställer sig en planet läkt från mänskligheten kan inte låta bli att göra det för sitt inre öga som observatörer – som långsamt zoomar ut, men ändå finns där för att observera denna perfekta slutpunkt.

Utopin är en plats som inte finns, men som måste observeras.

Men tekniken spelar en annan, mer subtil roll i våra utopier också. I Samuel Butlers märkliga *Erewhon* (*Landet ingenstans*) skildras ett samhälle som förklarat krig mot maskinerna med motiveringen att det mekaniska medvetandet när det utvecklas kommer att förklara krig mot oss. All teknisk utveckling stoppas och man bestämmer sig för att en viss given teknisk nivå också måste bli den slutgiltiga nivån – att evolutionen måste hejdas i steget mot maskinens medvetande.

På ytan ser det ut som de utopier vi känner igen – Butler beskriver en civilisation i stasis. Men här finns något mer – föreställningen om att teknikens inneboende rörelse är antitetisk till utopin, att tekniken alltid blottlägger och förskjuter världen, att den ytterst är allierad med evolutionen och strävar vidare.

Butlers motsättning mellan tekniken och utopin blir en motsättning mellan den mänskliga kreativiteten och lyckan, mellan framsteget och framgången för oss som civilisation.

Här finns en slutpunkt där framsteget inte bara frikopplats från det tekniska språnget, utan beror av att det tekniska språnget stoppas, fryses på plats.

Heideggers teknik, den som ställer oss till förfogande och avtäcker världen som resurser, är omättlig och äter sig igenom framtiden tills den också avslöjar människan som en del av naturen och därmed som ett steg i evolutionen snarare än dess slutpunkt.

Utopi och teknik har hos Butler blivit varandras motsatser, men de fungerar på precis samma sätt.

Stråk av Butlers tankefigur finns i samtiden där tekniken analyseras som en destruktiv kraft som i kraft av sin egen inre natur löser upp demokratiska institutioner och rättigheter. Men den tanken har sina rötter i en utopi där människans enda svar på verklighetens krav består i att frysa tiden och stanna evolutionen.

”Det är en utopins skrattspegel – om man inte kan få det perfekta sluttillståndet så kan man i alla fall befria det egna livet från all slutgiltig mening och betydelse.”

Både tekniken och utopin raderar ut individen till den grad att hon måste skyddas från all förändring – eftersom hon saknar vilja och förmåga att handla. Tekniken och utopin kan inte båda samexistera, eftersom de båda är inkompatibla med individen, men på olika sätt – den första förvandlar till sist individen till ett projekt, den senare löser upp individen i stasis och behovsuppfyllelse.

Här delar utopin och den deterministiska tekniksynen en djupt anti-individualistisk mekanik.

Till sist är utopin också en konvergenspunkt där mänskliga förhoppningar smälter samman till en enhet. Utopin provocerar idag endast med sin menlöshet – inte med spänningen mellan olika utopier. Kanske är det inte ens meningsfullt längre att tala om utopier i plural – det finns endast en utopi som nu spelar ut i samhällets olika förvandlingar, en gemensam slutpunkt.

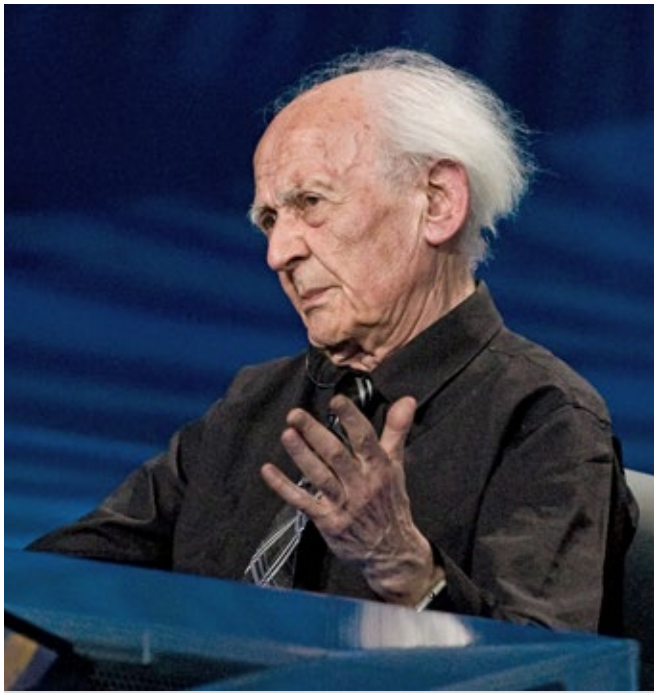

Zygmunt Bauman: utopins existens är en förutsättning för politisk förändring. FOTO: ALAMY

Utopin har spelat ut sin roll som referenspunkt för ideologier och har återgått till att bli en suddig version av de enklare utopier som vi kan spåra långt tillbaka i historien. Vi genomlever en sorts Webersk återförtrollning av utopin från den ideologisering som utopin genomlevde under de senaste hundra åren. I grunden kräver nämligen utopin en ideologisk spänning, en motsättning mellan olika visioner av det mänskliga tillståndets högre stadier.

Vi rör oss tillbaka i tiden, bort från *1984*:s dystopier och socialistiska utopier ned i det mänskliga medvetandet mot Schlaraffenland och Cockaigne.

Utopin håller på att förstelna som politisk bild och tillbakabildas till en enklare retorisk figur där njutning och överflöd dominerar. Vi har alla flyttat in i Maslows pyramid, och där finner vi oss till rätta med blicken fäst endast på den vertikala axeln som löper från överlevnad till artisteri.

Dagens utopi rör sig därmed liksom baklänges i Platons staten – från den komplicerade skildringen av en idealstats alla institutioner till Glaukons fördömande av grisarnas stad. Kanske är utopin till sist på väg tillbaka till *Lubberland**, bara några pensionsfonder bort och utan samtidspolitisk relevans eller spänning. Hoppa ombord!

Nicklas Berild Lundblad är fil dr i informatik.

*För att ta del av balladen *Lubberland* (1685) läs denna artikel på axess.se

Den omstridde skriftställaren

Jan Myrdal förenade stor bildning och stilistisk förmåga med extrema politiska ställningstaganden. Hans världsbild har dock likheter med andra uppburna vänsterskribenters.

Av David Andersson

David Andersson är redaktör i *Axess* och författare. Hans senaste bok är *Med skuldkänslan som drivkraft* (2017).

Få offentliga personer har varit lika polariserande som den nyligen avlidne författaren Jan Myrdal (1927–2020). En del, till exempel kretsen kring tidskriften FIB/Kulturfront, bedrev närmast en kult av honom. Även hans mest bisarra eller motsägelsefulla utspel uppfattades som en högre form av visdom.

Under Jan Myrdals livstid startades också ett sällskap till hans ära. Litterära sällskap brukar annars grundas en tid efter en författares död. (Ett undantag är Vilhelm Ekelund-samfundet, men det bildades för att stödja utgivningen av den fattige författarens skrifter.) Myrdal vore väl inte Myrdal om han inte hade hamnat i konflikt med sin egen fanklubb.

I sin självbiografi *Ordets makt och vanmakt* (2009) beskriver Jan Guillou den avgörande betydelse Myrdal hade för honom:

”Ingen författare har någonsin påverkat mig mer än han. Åtminstone inte i vuxen ålder. Läsningen av Jan Myrdal varje söndag betydde att jag snabbt fick lära mig *varför* man måste bekämpa Förenta staternas imperialism i Sydostasien. Det var inte enbart för att kriget var ondskefullt och drabbade miljoner oskyldiga människor, alltså det argument som borde räcka gott för en kristdemokrat. Det var än mer för att kriget var en logisk följd av ett politiskt system och ett bestämt tankemönster. Myrdal var sannerligen inte kristdemokrat, han var marxist-leninist-stalinist. Men han var en exceptionellt analytisk och välartikulerad marxist-leninist-stalinist.”

”Det vore förödande om vi bara läste böcker av moraliskt högtstående personer.”

En del borgerliga skribenter har å andra sidan reducerat Myrdal till att endast vara en person med avskyvärda åsikter, en försvarare av Stalin, Mao och Pol Pot. Då blir hans inflytande obegripligt och hans många artiklar i de stora dagstidningarna en skandal. I en understreckare i *Svenska Dagbladet* 1987 med rubriken ”Myrdal och massmedias moral” skrev Kay Glans om det för ”den svenska mediavärlden så vanhedrande” att Myrdal aldrig tidigare har haft så stora publiceringsmöjligheter som nu. Glans konstaterade att det berodde på att vänsterns uppgörelse med kommunismens brott hade varit bristfällig. Men han menade att det också hängde samman med en kris i vår relation till språket. Vi har svårt att föreställa oss de realiteter Myrdal skriver om. Och i *Vänstern och tyranniet* (1994) skriver Per Ahlmark att Myrdals medverkan i till exempel *Svenska Dagbladet* och *Månadsjournalen* visar på den ”indiskreta skamlösheten inom delar av svensk borgerlighet”.

Ahlmark och Glans har ››

Myrdal demonstrerar 1984 mot Sovjets krig i Afghanistan.
FOTO: DAN HANSSON/TT

gjort viktiga insatser genom att dokumentera olika skribenters medlöperi med kommunistiska regimer. Deras syn på Myrdal är naturligtvis på många sätt förståelig, han var osedvanligt ståndaktig i sitt försvar för olika diktatorer. Andra personer som vurmade för Mao eller Pol Pot på 1970-talet gjorde senare avbön eller försökte sopa igen spåren. Myrdal höll däremot fast vid sina åsikter. Han kallade sig ”maoist” livet ut och kunde kokettera med sin närhet till ledarna för röda khmererna. Så här skrev han 1999:

”Jag har träffat Pol Pot men känner Ieng Sary – fast Gun och jag är mycket närmare vänner med hans hustru Ieng Thirith. Khieu Samphan är inte bara sedan decennier en god vän – som vi senast mötte och diskuterade med bara för något år sedan när Gun och jag var över i hans basområde – utan också en som i likhet med Malcolm Caldwell intellektuellt betytt mycket för min syn på de verkliga utvecklingsproblemen i Tredje världen.”

Vill man förstå Myrdals periodvis stora inflytande över svensk debatt, och inte bara kritisera det, måste man dock inse att han var mycket mer än bara en politisk skribent. Han var också en lysande stilist. Det visade han till exempel i sin svit av ”jagböcker” – med titlar som *Barndom* (1982), *En annan värld* (1984) och *Maj. En kärlek* (1998). Myrdal ville hellre beskriva dessa verk som ”jagböcker” – ett uttryck han hade hämtat från den japanska litteraturen – än som ”memoarer” eller ”självbiografier”. Han underströk att det var litterära texter och inga ”polisprotokoll”, även om de handlade om verkliga personer.

Barndomsböckerna väckte rabalder på 1980-talet på grund av den mörka bild författaren gav av sina berömda föräldrar Alva och Gunnar Myrdal. Men de flesta torde vara ense om deras konstnärliga kvaliteter. Senare gav Jan Myrdals syster Kaj Fölster ut en självbiografisk bok, med ett starkt negativt porträtt av sin storebror.

En illojal europés bekännelser (på engelska 1968, i svensk översättning 1983) är kanske dock litterärt intressantare än barndomsböckerna genom att inte vara kronologiskt upplagd. Myrdal befinner sig i ett nu och tänker tillbaka. Han rannsakar sig själv, skriver och korrigerar det han har skrivit. Den fragmentariska, associativa formen passar Myrdal. Även om boken präglas av Myrdals hat mot västvärlden kan man uppskatta de många dråpliga anekdoterna ur hans eget liv.

Typiskt är den stora betydelse Myrdal tillmäter enstaka, privata upplevelser. År 1946 härjade den så kallade sabbatssabotören, en man som placerade sprängladdningar på olika platser i Stockholm. Myrdal blev misstänkt och förhörd av polisen, men under förhöret kom beskedet att man hade gripit den skyldige. Det får Myrdal att undra över hur många av dem som sitter i våra fängelser som verkligen är skyldiga.

En annan läsvärd Myrdaltext är hans efterord till Strindbergsantologin *Ordet i min makt* (1968). Myrdal är i stilistisk högform när han angriper etablissemangets bild av Strindberg, som han menar har alienerat vanliga människor från honom: ”Det etablerade samhället har alltid haft god hand med lik. De blir också så böjliga när den första stelheten gett sig. De stora döda kan knådas att fylla varje lämplig form. Strindberg utgör inget undantag. Han är så officiell som något lik kan bli.”

Myrdal tar upp August Strindbergs begravning, som Erik Hedén skildrar i sin biografi från 1921. Hedén skriver: ”Strindberg hade förordat att intet fick sjungas eller spelas vid jordfästningen. Man sjöng alltså blott unisont några psalmer vilka man visste att diktaren älskat.” Detta brott mot Strindbergs sista vilja blev symboliskt för hur eftervärlden sedan dess har behandlat honom. Myrdal vill däremot vara solidarisk med den store döde.

Efterordet till *Ordet i min makt* följdes av många andra texter om den stora förebilden. År 2000 kom det sammanfattande verket *Johan August Strindberg*.

Att säga att Myrdal var intresserad av Strindberg, att han gillade hans böcker, vore att använda fel uttryck. För Myrdal var Strindberg på största allvar, och det var ett skäl till hans ilska över litteraturvetarnas mer distanserade inställning. Strindberg hade, enligt Myrdal, livsavgörande betydelse för honom. Bland annat hjälpte diktaren honom att vid 16 års ålder sluta skolan för att få tid att läsa böcker. Också politiskt var Strindberg en ledstjärna, bland annat genom sina ord om att överklassen har bestämt själva tankelagarna. Myrdal påpekade dock att Strindberg aldrig var marxist.

Jan Myrdal var på många sätt motsägelsefull. Det fanns en upprorisk, anarkistisk sida hos honom. (”Refraktär” var ett ord han själv använde.) Men han hade också ett behov av att underkasta sig auktoriteter. Det gällde inte bara utländska diktatorer utan också i lika hög grad Strindberg. Ibland blev det för mycket av idoldyrkan. Samtidigt var det personliga engagemanget uppfriskande, inte minst som kontrast till en del anemiska texter producerade av litteraturvetare.

”Vill man förstå Myrdals periodvis stora inflytande över svensk debatt, och inte bara kritisera det, måste man dock inse att han var mycket mer än bara en politisk skribent.”

Överhuvudtaget var Myrdals stora kärlek till litteraturen, hans betydande lärdom, ett försonande inslag hos honom. Enligt egen uppgift läste han två böcker om dagen och kunde i efterhand komma ihåg på vilka sidor han hade gjort understrykningar. (Ibland hade det nog varit bra med lite mer långsam och eftertänksam läsning. Alla läsefrukter kändes inte helt smälta. En del Myrdaltexter svämmar över av hänvisningar och långa citat, vars relevans inte är glasklar.)

Vid sidan av Strindberg var Honoré de Balzac nog den författare som Myrdal oftast skrev om. Balzac har varit ett problem för vänstern eftersom hans åsikter har uppfattats som reaktionära. Den marxistiske litteraturhistorikern och filosofen Georg Lukács lanserade en lösning som han kallade ”realismens triumf”, som i korthet går ut på att Balzac var reaktionär som privatperson men radikal som romanförfattare.

Denna fråga engagerade Myrdal, han skrev ett antal artiklar i ämnet som han samlade i volymen *Strindberg och Balzac* (1981). Han underkände helt Lukács resonemang. ”Balzac mot sin vilja?” är den sarkastiska titeln på en av hans Lukácskritiska essäer. Jan Myrdal menade att Balzac hade samma åsikter när han skrev romaner som när han skrev privatbrev, han var samtidigt en stor och en reaktionär författare.

Precis som när det gäller Strindberg fanns det ett tydligt personligt inslag i Myrdals Balzactexter: ”För litteraturhistoriker och litteraturkritiker kan det kanske vara ’intellektuellt spännande’ att utgå från att det är möjligt att i omedvetenhet eller hyckleri skriva *Den mänskliga komedin* […] För mig som yrkesförfattare och medvetet ordarbetande människa är frågorna djupt personliga och mycket allvarliga.”

För Myrdal var det viktigt att Balzac var medveten om vad han gjorde. Och ”medvetenhet” var överhuvudtaget ett centralt begrepp för honom. Det framgår också, på ett lite paradoxalt sätt, i *En illojal europés bekännelser*. I slutet av boken går Myrdal till ett svavelosande angrepp mot västerländska intellektuella, som han kallar ”förnuftets fnask”. De intellektuella analyserar krigen, svälten och tortyren, men förhindrar dem inte: ”Den omedvetne sviker inte. Han går trygg genom livet. Men vi som ingår i traditionen – den europeiska – och för den vidare, vi har svikit med vetskap, insikt och medvetande.”

Jan Myrdal ville gärna beskriva sig medveten och rationell, en

samtida europeisk intellektuell. Han kallade sig ”skriftställare” för att understryka att han inte var någon skönskrivande författare, någon estet. ”Skönhet och själsliv fördummar”, påstod han. Ända var han betydligt mer framstående som stilist och berättare än som analytiker.

År 1986 skrev filosofen och neurofysiologen Germund Hesslow en intressant understreckare om Myrdals essäsamling *Ord och avsikt*. Hesslow uttryckte beundran för verket, som han beskrev som ”oerhört stimulerande och spännande”, och för författarskapet överhuvudtaget. Han konstaterade samtidigt att Myrdals mångordiga tal om medvetande och tydliggörande fungerar som ”rituella besvärjelser” för att dölja den grundläggande oklarheten hos honom: ”Myrdal är mer ett orakel än en politisk teoretiker. Den grundläggande avsikten med en uppsats framgår bara som vaga antydningar i bisatser, och det bärande resonemanget drunknar i den flod av detaljupplysningar och citat som upptar huvuddelen av textvolymen.”

Någon större självinsikt hade Myrdal inte. Men han älskade att skriva om sig själv, kommentera sitt arbete och definiera sin position. Han nådde sina främsta litterära framgångar när han skildrade sitt eget liv. Också en beundrare och meningsfrände som Olof Lagercrantz beskrev honom som ”självupptagen till galenskap”.

I den typiska Jan Myrdal-texten är han själv huvudperson. Därför är den uppmärksammade *Rapport från kinesisk by* (1963) – som också blev en internationell framgång – egentligen en ganska omyrdalsk bok, eftersom författaren håller sig i bakgrunden. Dock är den naturligtvis typisk genom hans okritiska inställning till den maoistiska propagandan. (Myrdal behärskade inte kinesiska och var beroende av tolkar vid sina besök.)

I motsats till invånarna i en del av de länder som Myrdal hyllade hade han själv privilegiet att få leva i ett fredligt, demokratiskt land med såväl yttrandefrihet som utvecklad sjukvård. Han fick därför ett långt liv, och han kunde fortsätta att uttrycka åsikter om det mesta. Med tiden gick han allt mer i otakt med tidsandan, det politiskt korrekta och den övriga vänstern. Någon förespråkare för feminism eller homosexuellas rättigheter var han inte.

Det är lätt att avfärda honom som en isolerad stolle, som inte representerade något annat än sig själv. Men han var periodvis i takt med tiden, och hans världsbild liknande en del andra uppburna vänsterförfattares. Också *Dagens Nyheters* chefredaktör Olof Lagercrantz reste till Kina och hyllade Mao. Även P O Enquist hyllade röda khmererna. Jan Guillou har, som vi sett, understrukit Myrdals stora betydelse för honom. (Det handlade dock främst om synen på världspolitik, inte om intresset för litteraturhistoria.)

Göran Palms *En orättvis betraktelse* (1966) var mycket inflytelserik på 1960-talet, med en världsbild som i huvudsak överensstämde med Myrdals. Palm förklarar där att det inte existerar några demokratier, det finns bara bra och dåliga diktaturer. Till den förra kategorier räknade han Kina och Nordkorea.

När skillnaden mellan demokratier och diktaturer hade avfärdats blev istället konflikten mellan väst och tredje världen avgörande. I sin bok om Afghanistan, *Kulturers korsväg* (1960), skriver Myrdal: ”Vår kultur har ingen framtid. Den blir en flottfläck på världskartan.”

I *En illojal europés bekännelser* skildrar Myrdal hur han träffar en tysk man i Herat i Afghanistan. Mannen litar på Myrdal för att han är europé och anförtror sig därför åt honom. Myrdal misstänker att tysken sysslar med något slags spioneri och anger honom för de afghanska myndigheterna. Händelsen har en tydlig symbolik, Myrdal står på tredje världens sida mot Västerlandet: ”Det var i Herat jag blev medveten om att jag var illojal mot Europa. Att mina värderingar hade förändrats och att jag kände lojalitet mot Europa som ett brott.”

I samma anda förklarade Olof Lagercrantz i *Färd med Mörkrets hjärta* (1987): ”Den vita rasens högmod och den vita färgens gynnade ställning i politik och kultur har förvridit våra huvuden och förgiftat vårt blod till den grad att omedvetna förolämpningar mot det som är svart eller brunt inte går att förhindra. När en gång vår makt inte längre håller sanningen tillbaka kommer en storm av välförtjänt hat mot oss att bryta lös.”

Vänsterskribenter som Myrdal, Lagercrantz, Palm och Sven Lindqvist förenades inte bara i sin avsky för västvärlden och sitt försvar för Maos Kina. De ansåg också att Förintelsen hade fått ett för stort utrymme i historieskrivningen. Det som drabbade det judiska folket var inte värre än det som hade drabbat offren för kolonialismen. Det är så här västerlänningar brukar bete sig, menade de. Myrdal skrev att Adolf Hitler ”inte var ett undantag. Han gjorde blott mot européer vad liberala britter gjort mot asiater.” Ett liknande budskap finns i till exempel Sven Lindqvists *Utrota varenda jävel* (1992).

”Vänsterskribenter som Myrdal, Lagercrantz, Palm och Sven Lindqvist förenades inte bara i sin avsky för västvärlden och sitt försvar för Maos Kina. De ansåg också att Förintelsen hade fått ett för stort utrymme i historieskrivningen.”

I förlängningen ledde detta synsätt till att Myrdal försvarade den franske Förintelseförnekaren Robert Faurisson och mot slutet av sitt liv medverkade i det högerextrema organet *Nya tider*. Och att Olof Lagercrantz försvarade den fängelsedömde antisemiten Ahmed Rami.

Av någon anledning har Lagercrantz dömts betydligt mildare än Myrdal. Per Ahlmark kritiserade förvisso Lagercrantz i *Vänstern och tyranniet*. Men han hade inga problem att också erkänna Lagercrantz stilistiska förmåga eller kvaliteterna i hans författarmonografier. Ahlmarks bedömning av Myrdal var betydligt mer ensidig. *Dagens Nyheter* delar ut en utmärkelse vid namn Lagercrantzen, men det är svårt att tro att tidningen skulle kunna instifta ett pris till Jan Myrdals minne.

Myrdal och Lagercrantz är långt ifrån ensamma i att förena stor litterär förmåga och bildning med stöd till totalitära regimer. Knut Hamsun var Norges främsta romanförfattare, fick Nobelpriset och blev senare landsförrädare under den tyska ockupationen. En annan Nobelpristagare, Pablo Neruda, skrev en hyllningsdikt till Josef Stalin. Ezra Pound var en stor poet, som även gjorde viktiga insatser för att hjälpa T S Eliot, James Joyce och Ernest Hemingway. Men han var också fascist och antisemit. Litteraturprofessorn och författaren Fredrik Böök skrev 1935 en fin artikel i *Bonniers Litterära Magasin* om sitt stora bibliotek. Två år tidigare hade han hyllat bokbålen i Tyskland.

Det finns otaliga liknande exempel. Och det kan finnas skäl att överhuvudtaget problematisera skönlitterära författares deltagande i den politiska debatten. Naturligtvis har de yttrandefrihet, precis som alla andra. En del diktare har förvisso gjort väsentliga insatser för demokratin. Men man bör vara medveten om att författare ofta får sitt inflytande genom stilistisk förmåga snarare än politisk sakkunskap.

Att en författare är en politisk idiot är dock inte ett skäl att sluta läsa honom eller henne. Detta förtjänar att påpekas inte minst i en tid då det ställs krav på ”trygga rum” och utrensningar av misshaglig äldre litteratur. Flera av Jan Myrdals verk tillhör den svenska litteraturhistorien. Och det vore förödande om vi bara läste böcker av moraliskt högtstående personer.

CIVILISATION

Att studera sina näsborrar
64 Maxim Grigoriev läser Emmanuel Carrère

Jaktgudinnan i drömmen
66 Martina Björk om Jesper Svenbro och Artemis

Läs författarnas brev
68 Carl Rudbeck om John Berryman

Ett myllrande persongalleri
70 Jakob Sjövall läser Miklós Bánffy

Krönika
71 Joel Halldorf påminner om demokratins dygder och seder

I korthet
71 Charlotta E Lindell om kyrkogårdar

HISTORIA

En tragikomisk berättelse

Mattias Svenssons nya bok skildrar den svenska alkoholpolitikens absurditeter, skriver **Blanche Sande**.

SERVERA INTE GOD mat. Risken är att någon äter upp den.

Det var i flera decennier, fram till 1955, folkrestaurangernas logik. För att få beställa sprit var gästerna tvungna att även beställa mat, men regelverkets arkitekt hade missat att de som drack spriten inte behövde äta upp maten. Detta kryphål skapade en hel kulinarisk genre: restriktionsmat. Den billigaste rätten på menyn var ofta inte till för att ätas, utan gjorde flera varv mellan kök och restaurang innan den äntligen förpassades till soptunnan vid slutet av kvällen. Det tjänade givetvis restaurangen en hacka på. De som serverade en rätt som lockade till konsumtion gick det sämre för – de behövde ju laga ny mat åt varje gäst.

Svensk alkoholpolitik är full av den sortens tragikomiska historier. Komiska eftersom det har ett visst underhållningsvärde att se politiker göra om samma sak gång på gång och förvänta sig nya resultat. Tragiska eftersom de faktiskt har ägt rum i verkligheten. I *Så roligt ska vi inte ha det* (Timbro) beskriver Mattias Svensson hur alkoholpolitiken gjorde maten oätlig, nästintill utplånade ölkulturen, tog död på varietéer, schweizerier och ölkaféer, skapade en blomstrande Östersjösmuggling och fick en hel subkultur att uppstå kring hembränning. Den har ruinerat somliga och gjort andra – inte minst Systembolagschefer på 00-talet – rika. Men har den skyddat människor från alkohol?

Tittar man på vår nordligaste landsända kan det vid en första anblick se ut som att förbudspolitiken har varit framgångsrik. I Norrlands inland rådde fram till 1898 totalförbud mot försäljning och införsel av alkohol, och än i dag har Norrland låg alkoholkonsumtion jämfört med övriga Sverige. Det rimmar illa med den populärkulturella bilden av Norrland som präglas av vild fylla och alkoholhaltig misär.

Det ena utesluter dock inte det andra. Tvärtom: restriktioner tenderar att polarisera drickandet. Många slutar, men de som fortsätter dricker rejält och ofta farligare saker. I brist på brännvin föll deras val i Norrland ofta på eter. Det är ett brandfarligt bedövningsmedel som framställdes av destillerad alkohol, blandades med mer alkohol och såldes som ”droppar” mot allehanda åkommor. Ruseffekterna är starkare än alkoholens och missbruket farligare. Norrland föll tidigt offer för förbudspolitikens järnhårda lag: ju striktare regler, desto starkare och farligare blir produkten.

MAN BEGÅR DOCK ett misstag om man utgår från att det primära syftet med den restriktiva politiken är att minska alkoholens skadeverkningar. Det är inte en slump att dansbaneeländet och dess föregångare varietéofoget bekämpades med avsevärt större hängivenhet än den ensamme drinkaren hemma på kammaren, eller att en sådan moralpanik uppstod kring det relativt oskyldiga mellanölet på 1960- och 70-talen. Som historiedocenten Lennart Johansson skriver i *Staten, supen & systemet* (2008): ”Mellanölet blev liktydigt med den framväxande radikala och emanciperade ungdomskulturen och blev symbolen för en frihetlig livsstil, uppluckrad sexualmoral och brist på socialt ansvarstagande och samhällsansvar.”

Så roligt ska vi inte ha det.

När det kommer till kritan är det sällan alkoholpolitik handlar om alkohol över huvud taget. I *The Art of Suppression* (2011) beskriver den brittiske journalisten Christopher Snowdon hur amerikaner efter inbördeskriget lät alkoholen bli en sorts ställföreträdare för andra, betydligt djupare konflikter. Kampen mellan förbudsivrare och frihetliga ”lät den sjudande spänningen mellan stad och land, protestant och katolik, högutbildad och lågutbildad, anglosaxare och immigrant, att ta sig uttryck i ett bråk mellan drickare och nykterist”.

Den amerikanske sociologiprofessorn Joseph R Gusfield drog ännu tydligare paralleller mellan förbudsiver och kulturkrig i *Symbolic Crusade* (1963). Han menade att de som förespråkade nykterhetslagstiftning tillhörde en samhällsgrupp som försökte kompensera för sin dalande sociala ställning med en symbolisk seger som, även om den inte lyckades hindra människor från att dricka, i alla fall skulle visa vems moral som dominerade i samhället.

Även Svensson är bitvis inne på samma spår: ”Viljan att reglera och kontrollera alkoholen har aldrig handlat bara eller ens främst om dessa skadeverkningar, utan om en social kontroll över vissa grupper: arbetare, kvinnor, ungdomar, inflyttade, kringflyttande och etniska minoriteter.”

Ingenstans blir denna strävan efter kontroll tydligare än i folkpartisten Ivan Bratts motbokssystem. För att få köpa sprit på Systembolaget behövde man ha en motbok, som kunde erhållas mot uppvisande av intyg om yrke, ekonomi, hyra och ett nyktert och ordentligt leverne. Om man tillhörde rätt samhällsklass, alltså. Personer som bodde i arbetarbarack eller annan kollektiv bostad kunde vara hur skötsamma de ville, de fick ändå ingen motbok. Välbärgade män i de övre samhällsskikten fick däremot högre ransoner – de behövde ju leva representativt. Kvinnor fick däremot lägre ransoner, eller inga alls om de var gifta eller arbetade som hembiträden.

OCH DET VAR bara de formella kraven. I *Så roligt ska vi inte ha* det beskriver Svensson hur Systembolaget bortom rättsväsendet byggde upp en omfattande övervakningsapparat med personakter, spioner och en total frånvaro av rättsligt skydd. En vuxen man nekades motbok för att hans föräldrar var nykterister; en änka fick ingen motbok eftersom hennes man hade varit föremål för obekräftade misstankar om langning. I Västerås leddes Systembolaget av en man vid namn Åke Lemming, som utöver bolagets personakter upprättade två egna privata register med tusentals namn: ett över motboksinnehavare och ett över personer han betraktade som ”opålitliga”. Han var så hängiven att han till och med ägnade sin fritid åt att inhämta uppgifter till registren, via såväl personligt spionage som kontakter.

Det är svårt att inte göra obehagliga associationer. Svensson gör det själv: Vad hade egentligen en ”obrottsligt systemlojal person” som Lemming varit beredd att göra om det varit någon annan del av samhällslivet han velat kontrollera?

Den sortens personliga reflektioner, tillsammans med små syrligheter och pikar mot Folkpartiet, är både bokens styrka och dess svaghet. *Så roligt ska vi inte ha det* är ett väl underbyggt och faktaspäckat översiktsverk, men tonen påminner snarare om en entusiastisk debattbok. Risken är att de som behöver den allra mest – de som försvarar resterna av det gångna århundradets alkoholpolitik eller, ännu värre, vill återuppliva den – blir ovilliga att ta till sig innehållet.

Svensson är så optimistisk inför framtiden att dessa systemets försvarare förmodligen inte bekymrar honom. Ur hans perspektiv har vi kommit ut ur en lång mörk tunnel av förbudspolitik. Numera har inte Systembolagets personal några synpunkter på ens boendesituation. Även gifta kvinnor får köpa brännvin. Man behöver inte uppvisa recept från läkare för att få köpa porter. Den som beställer in den billigaste rätten på menyn behöver (oftast) inte frukta det värsta.

Bäckahästen på Hamngatan i Stockholm på 1950-talet. FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

HAR MAN JUST kommit ut ur en tunnel kan dock även grå halvdager framstå som ljus. Vi har fortfarande ett försäljningsmonopol, som med obekväma öppettider och löjeväckande regler för öletiketter försöker uppfostra sina kunder. Vi har politiker som lägger tid och energi på att förbjuda en så marginell företeelse som alkoglass. Båda verkar vara här för att stanna.

Kanske var det här svensk alkoholpolitik var dömd att hamna, i reformpolitikens eviga återvändsgränd. När restriktionerna var hårdare var också motståndet hårdare. Svensson höjer sitt glas för den svenska olydnaden – de smugglare, langare, hembrännare, lönnkrögare och svartklubbsarrangörer som har trotsat godtyckliga restriktioner och illvilliga förbud. Av denna olydnad finns bara spårämnen kvar. Dagens alkoholpolitik inspirerar inte till motstånd, utan som mest till en trött suck i kvart-i-tre-kön en lördag på bolaget.

Att studera sina näsborrar

Emmanuel Carrères nya bok har orsakat skandal i Frankrike. Den visar också problemen med den autofiktiva genren, menar **Maxim Grigoriev**.

HÖSTSÄSONGENS ANDRA FRANSKA litterära skandal – den första och största var förstås pedofilianklagelserna mot Gabriel Matzneff, som i decennier skrivit om sina kärleksaffärer med underåriga men först efter Vanessa Springoras *Le Consentement* ställdes till svars – handlar återigen om autofiktion. Emmanuel Carrères *Yoga* var förhandstippad till såväl Prix Médicis som Goncourtpriset, men kom inte ens med i kortlistorna. Istället blev den föremål för en juridisk tvist.

Emmanuel Carrère är en etablerad fransk författare vars böcker alltid har rört sig på gränsen mellan fiktion och verklighet. Han har bland annat skrivit en biografi om den ryske nationalbolsjeviken tillika autofiktionsförfattaren Eduard Limonov och haft stora framgångar med självbiografiska verk som exempelvis *Andra liv än mitt eget*. Även *Yoga* är ett verk vars textuella värld påstås vara densamma som författarens biografiska. Autofiktion, således, med allt vad det innebär av potentiella skandaler.

Yoga inleds med att författaren år 2015 lämnar mobilen hemma och tar tåget från Paris för att under tio dagar delta i ett meditationsläger. I en hangar bland bergen samlas ett hundratal människor för att tio timmar om dagen i komplett tystnad utöva det som går under benämningen ”vipassana” (författaren använder meditation och yoga som synonymer). Resten av tiden ägnas åt att promenera i naturmiljö så långsamt som det bara går (tjugo meter per timme är författarens eget rekord), betrakta träd, stilla gråta på en brits. Tystnaden är allenarådande.

På ett typiskt autoessäistiskt maner är den ständigt självmedvetna berättaren öppen med att han egentligen hade tänkt att skriva ”en egen version av de självutvecklingsböcker som går så bra på försäljningslistorna”, ”en lättsam, opretentiös bok om yoga”. Depressionen kommer i vägen.

Första delen består sålunda av korta, lättlästa beskrivningar och anekdoter om diverse yogarelaterade händelser ur författarens liv. Då och då hänvisas till Simone Weil eller någon annan som har sagt något käckt om andlighet. En gång leder ett annat meditationsläger till en erotisk förbindelse i ett hotellrum, likaledes under total tystnad, och i aggressivt långsamma former som för tankarna till den indiska lärotexten *Kamasutra*. (”Jag fick alltid för tidig utlösning i min ungdom”, bekänner författaren, ”och därför har jag utvecklat en smak för det långsamma”.) Vid ett annat tillfälle utövas *taiji* tillsammans med en Santa Claus-liknande skidinstruktör uppe i bergen i Kanada, medan en varg på tjugo meters avstånd tyst betraktar dem.

Det är ganska underhållande. Meditationslägret avbryts emellertid plötsligt när attentatet mot *Charlie Hebdo* äger rum och författaren skyndar tillbaka till stan.

> *Den autofiktiva människan greppar efter många olika ämnen – yoga, flyktingkris, depression – men ser överallt bara sig själv.*

Bland de mördade finns Bernard Maris, en vän. ”Jag ska vara ärlig”, konstaterar berättaren, ”jag erfor en enorm lättnad när jag fick höra att det var Bernard som hade mördats och inte någon närstående, som ett av mina barn.”I detta ögonblick finns det en möjlighet för den hittills till intet förpliktande texten att faktiskt förvandlas till en ”roman” i formell mening – det vill säga något som skildrar en oväntad mänsklig reaktion. Läsaren gör sig redo för en skvallerroman i fransk litteraturmiljö.

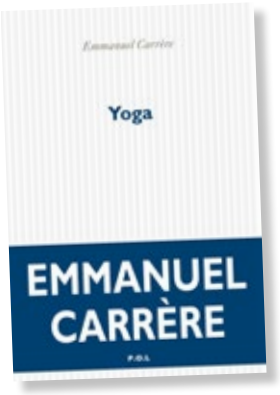

NÅGON SÅDAN BLIR det inte. Efter någon sida börjar författaren istället att beskriva sin bipolära sjukdom. Tillståndet förvärras och berättaren skrivs in på Saint-Anne-sjukhuset, där han får injektioner och sedermera genomgår behandling med elchocker. Detta ämne har diskuterats åtskilligt i samtida litteratur: den svenska läsaren minns Linda Boström Knausgårds skildring i *Oktoberbarn*. Även Carrère beskriver erfarenheten som så hemsk att den bara kan betecknas med en neologism: ”immémorable”. De minnesluckor som behandlingen vållar, ett slags identitetsgap, upplevs som så plågsamma att de inte går att komma ihåg: ”Jag skriver detta tre år efter behandlingen och mitt minne är alltjämt ett ruinfält.”

Någon skildring av detta ruinfält är det emellertid inte tal om. Utskriven vistas berättaren på de grekiska öarna Patmos och sedermera Leros. Åter skiftar berättelsens fokus. Han engageras av en bekant för att hjälpa flyktingar, och tar över en kurs i *creative writing* och engelska för fyra tonårspojkar samt handleder en liten cirkel som utövar *taiji*. Detta är bokens svagaste parti: det mesta utrymmet ägnas åt hans samvaro med väninnan i en ful sjuttiotalsvilla, medan pojkarna förblir ett slags sentimentala skisser som knappast intresserar berättaren nämnvärt. Boken slutar med att han lika plötsligt bestämmer sig för att lämna ön och träffar en ny kvinna.

DENNA BRIST PÅ fördjupning är problemet med hela den autofiktiva genren. De franska kritikerna har påpekat att det i Carrères roman gapar ett tomrum där någonting borde ha funnits: en ”ellipse narrative” av enorma proportioner. Det blev snabbt uppdagat att författaren hade skrivit på ett kontrakt med sin före detta hustru, Hélène Devynck, i samband med skilsmässan. Kontraktet gör gällande att Devynck måste godkänna de delar av Carrères böcker som handlar om henne. Stora textsjok som behandlar parets skilsmässa – som förmodligen förklarar stora delar av bokens handling – har därför lämnats utanför. En infekterad juridisk tvist i flera vändor lär ha föregått publiceringen. Devynck var likväl inte nöjd, eftersom hon på en av de sista sidorna trots allt är omtalad: i ett högsentimentalt citat från ovannämnda *Andra liv än mitt eget*, med udden riktad mot någon som gett upp en stor kärlek.

Det brukar vara till ett litterärt verks fördel att ta bort en beskrivning av en central händelse. Texten får då kretsa kring denna frånvaro, som kring den Godot som aldrig

Emmanuel Carrère.

FOTO: FREDRIK SANDBERG / TT

dyker upp. I *Yoga* upplever jag emellertid ingen sådan lucka. Boken utmärks snarare av en typisk ytlighet, som varje god men begränsad autofiktion uppvisar. Den påminner till sin struktur och ton om många habila verk i genren, från Valeria Luisellis till Alex Schulmans, Linda Boström Knausgårds och hennes berömda ex-makes. Det rör sig om längre reportage från berättarens liv, gärna med engagemang och på en aning mer förtätat, men icke desto mindre journalistiskt språk. Ovannämnda sekvens med flyktingpojkarna och vännen Erica är bokens enda uttalat fiktiva del – och den är också dess svagaste. Den autofiktiva människan greppar efter många olika ämnen – yoga, flyktingkris, depression – men ser överallt bara sig själv. På samma sätt ser läsaren alltsomoftast framför sig inte det som skildras, utan den berättare som docerar.

Carrère tangerar likväl en intressant diskussion av genren. Som en av sina ledstjärnor presenterar han den tyske författaren och satirikern Ludwig Börne (1786–1837), som idag kanske främst är hågkommen för en handledning i en tidig form av automatisk skrift, *Die Kunst, in drei Tagen ein Originalschriftsteller zu werden*. Det handlar helt enkelt om att under tre dygn skriva precis vad som faller en in, förvissad om att något av intresse oundvikligen kommer att uppdagas.

OM NÅGON NU trodde motsatsen visar Carrères bok att new age, autofiktion, automatisk skrift och självhjälpspsykologi hänger ihop. De har det gemensamt att de utövas inom en specifik egocentrism som kan vara ypperligt underhållande och rent av sympatisk, men som sällan lämnar sin egen bur. Man tänker på den berömda apan som när den får en krita bara förmår teckna stängerna i burens galler. Nabokov använder denna liknelse för att beskriva Humbert Humberts oförmåga att se Lolitas lidande. I *Yoga* gestaltas detta, förmodligen omedvetet, i berättarens försök att som en meditationsövning mentalt undersöka sina egna näsborrar, deras utvidgningar och sammandragningar, de små stötarna av luft som vidrör den känsliga huden, mörkret därinne och värmen. Det som verkar omtumlande för den som upplever det i ögonblicket kan i efterhand vara helt ovidkommande för andra. Så är det med meditation, med drömmar, med journalistens känslor, med försäljningssiffror.

Det vi kan lära oss av Carrères text är följande: om du gifter dig med en författare till autofiktiva verk, se till att göra som Hélène Devynck.

LITTERATUR

Jaktgudinnan i drömmen

I sin nya diktsamling skriver Jesper Svenbro om jaktgudinnan Artemis. Det finns paralleller till hur Stagnelius, Strindberg och Heidenstam behandlat motivet, menar **Martina Björk**.

MITT I ETT steg har hon, den mäktiga gudinnan, fått syn på något eller någon. Med sin högra hand är hon på väg att plocka upp en pil ur sitt koger. Tyget i kitonen fladdrar. Jaktgudinnan Artemis har fångats i ett ögonblick av en grekisk skulptör som en gång lät stöpa henne i brons. Idag kan hon beskådas på Louvren i sin förstenade form, som romersk marmorkopia under namnet *Artemis från Versailles*. (Ibland används hennes latinska namn Diana.)

Vem är hennes nästa offer? Är det något av Niobes barn som hon har fått i uppdrag att avrätta, sedan fjortonbarnsmodern skrutit om sin fruktsamhet? Är det jaktkollegan Orion som hon siktar, han som har hotat att förgöra ”all jordens villebråd, han som dödas av Artemis’ pil /och försätts av henne bland stjärnorna”?

Orden är Jesper Svenbros, hämtade ur hans senaste diktsamling *Nattligt symposion, Sölvegatan 2* (Albert Bonniers förlag). I en dröm besöker diktaren det hus i Lund som inhyste Klassiska institutionen och Antikmuseet, där han (och för den delen även jag) en gång i tiden bedrev studier i latin och grekiska. Av alla gipskopior i samlingen är det just Artemis som väcker hans intresse. Hon är placerad under Nikes vinge och kan, får vi veta, även hon göra anspråk på epitetet segergudinna efter att ha givit grekerna segern i ett sjöslag mot perserna.

Ett liknande besök, fast på Nationalmuseums antika skulpturavdelning, skildras av August Strindberg i dikten ”Andra natten”. Museibesökaren imponeras inte över vad han ser. Dianas ”språng” kallas ”släpigt”. Föga vördnadsfullt utbrister han: ”Jag tycker ni blivit alla så gamla / och färdiga nästan att genast ramla, / men vad värre är, ni blivit så fula / och edra kroppar ha blivit gula. / Man står för en gudaskara, och vips! / Så har man ett hästlass med gammal gips!” Gudarna har mist sin forna glans och inger inte längre respekt.

Om den vita färgen har gulnat i Strindbergs dikt har den aldrig funnits i det antiken som Svenbro vistas i. Poeten föreställer sig de praktfulla färger som en gång har prytt marmorn: blått, rött, gult, grönt och svart. Som en blinkning till sin tidigare diktsamling *Samisk Apollon* blir tvillingsystern Artemis iklädd en samisk dräkt i bjärta färger och placerad i Vindeln i Västerbotten. Hon åtföljs av en rad sameflickor. Kanske har dessa unga kvinnor sitt ursprung i den grekiska kultstaden Brauron, där de traditionsenligt sjunger och dansar i färgglada dräkter till sin beskyddarinnas ära. De är flickor som den kyska Artemis har fått i sin tjänst som försoningsgåva, sedan invånarna olovligen dödat en åt Artemis helgad björn.

Artemis har hittat en filial till Brauron på Söder i Stockholm, Björngårdsskolan, som diktjaget passerar under sina promenader. I en dikt som återigen utspelar sig i en dröm uppenbarar hon sig för honom.

> *Jaktgudinnan Artemis har fångats i ett ögonblick av en grekisk skulptör som en gång lät stöpa henne i brons.*

Därmed sällar sig Svenbro till den skara poeter som alltsedan antiken beskriver epifanier: en gudom dyker oförmedlad upp för att inspirera och uppmuntra författaren att beträda en ny bana. I det här fallet uppmanas poeten att inleda ett pedagogiskt projekt på Björngårdsskolan, med körsång som främsta ämne på schemat, i syfte att klargöra gudinnans teologiska väsen. Hur skall hon då förstås? I *Nattligt symposion, Sölvegatan 2* uppfattar jag Artemis som beskyddare och välgörare snarare än bestraffare, som övergångens och civilisationens gudinna som leder från vilt till tamt, från barndom till vuxenhet.

DET ÄR INTE första gången som Artemis visar sig för människor medan de sover. ”Blott i drömmar Olympen / stiger till dödliga ned”, skaldar Erik Johan Stagnelius i sin berömda dikt ”Endymion”. I efterantika versioner av sagan om Endymion har Artemis-Diana fått ersätta mångudinnan Selene, som förälskar sig i den unge, vackre herden. Stagnelius kallar gudinnan Delia, det namn hon ofta bär i egenskap av mångudinna och som hon har fått

Artemis från Versailles. FOTO: ALAMY

efter sin födelseö Delos. Det ”måndiadem” som bärs av *Artemis från Versailles* vittnar om denna del av hennes gudinneregister.

Från sin måne får den jungfruliga gudinnan syn på den sköne ynglingen. För att våga komma nära honom söver hon honom för evigt innan hon stiger ned till honom och ger sin ”himmelska kyss”, därmed brytande sitt kyskhetslöfte att inte närma sig någon man. Hos Stagnelius representerar Artemis det upphöjda och ouppnåeliga, det som man gör bäst i att bara drömma om i evig endymionsk sömn, eftersom verkligheten vid ett uppvaknande bjuder på ”ryslig tomhet”.

I HEIDENSTAMS ROMAN *Endymion* (1889) används myten som en liknelse för motsättningen mellan Österlandet och Västerlandet. Österlandet, berättar författaren, sover evigt ung sin skönhetssömn, älskad av det överlägsna Västerlandet men dömt att gå under. Som en representant för Endymion och Orienten fungerar araben Emin som trots sina blott tjugoåtta år redan har ett harem av fruar. Den rika, stolta och ogifta Nelly från det stora landet i väst förälskar sig mot sin vilja i honom. Hon känner sig förmer och föraktar det han står för, men visar sig trots det beredd till underkastelse.

Ett år före *Endymion* gav Strindberg ut *Fröken Julie*. Temat överlägsen kvinna attraheras av underordnad man finner vi även här. Och på samma sätt blir rollerna ombytta när kvinnan abdikerar från sin höga ställning.

I den första akten av dramat berättar Julie och Jean för varandra om sina drömmar. Tjänaren Jean har ambitioner: i sin dröm klättrar han uppåt i ett träd. Julie, däremot, sitter på en pelare men längtar efter att få stiga ned, som en mångudinna som blickar ned mot det hon begär.

Den aristokratiska Julie ger upp sina ideal. Hon bryter sin kyskhet och underkastar sig en man som hon egentligen föraktar. I Strindbergs idévärld är Julie i egenskap av kvinna dömd att förlora den erotiska maktkampen. Undergång är hennes enda utgång när hon låtit lustan gå före sedlighet. Heidenstams arabiska Endymion döms till döden. Strindbergs dito, Jean, kommer däremot sannolikt att göra karriär, medan fröken Artemis tar livet av sig som en naturlig följd av sin handling. Katastrofen har förebådats av Julies trofasta tik, som i enlighet med sin djuriska natur parat sig med en hund av sämre ras. Som av en händelse heter hunden Diana.

LÅT OSS NU återvända till Strindberg och gudaskulpturerna, men den här gången i *En dåres försvarstal*, där huvudpersonen Axel ställer sig framför en plansch som förevisar de grekisk-romerska gudinnorna. Hans avsikt är att hitta formeln för den kvinna som han dyrkar, ”friherrinnan”, i verkligheten Siri von Essen, som skulle bli hans hustru och som också innehade huvudrollen vid uruppförandet av *Fröken Julie*. Är hon Venus? Nej. Juno? Minerva? Nej, ingendera passar in på det beundrade objektet. Diana, då? Ja! Hon är jungfrulig men lockande och farlig, med ett leende ”blodtörstigt och vittnande om hemliga begär; alltför mycket gosse, alltför litet flicka” (översättning från franskan av Hans Levander). Så har också Julie uppfostrats som en pojke av sin far.

Med grevinnan Julie och friherrinnan Maria beskriver Strindberg högättade kvinnor som har fallit ned från sin piedestal. De är firade gudinnor som mist sin glans och inte längre är värda respekt. ”Ingenting att dyrka! Gud gick inte att uppfinna på nytt; madonnans bild var störtad och kvinnan hade gjort entré, falsk, trolös, visande klorna” (ur *En dåres försvarstal*, översättning av Hans Levander). Endymion har vaknat ur sin skönhetssömn och funnit verkligheten rysligt tom. Jean har likt jägaren Aktaion sett gudinnan naken och i dubbel bemärkelse avslöjat henne. Den mytologiska logiken säger att Jean måste dö, såsom Aktaion fick plikta för sitt liv. Men Strindberg vänder på det. För honom är gudarna dödliga.

Som omslagsbild till sin bok har Svenbro valt en teckning av Carl Fredrik Hill, där *Artemis från Versailles* syns placerad på en pelare. Där står den oskuldsfulla jakt-, mån-, seger-, övergångs- och civilisationsgudinnan, upphöjd och spanande, längtande efter att stiga ned till de dödliga: till gagn för dem så länge hon är i deras dröm, till fördärv för dem som har vaknat upp ur den.

Läs författarnas brev

John Berryman var en av USA:s främsta moderna poeter. Hans liv var tragiskt, vilket framgår av de nu publicerade breven, skriver **Carl Rudbeck**.

JAG HAR EGENTLIGEN inget emot biografier. I bästa fall ger de en fin bild av ett mer eller minde notabelt liv. Böcker som Richard Ellmanns biografi om Joyce, Jean-Yves Tadiés om Proust och Joseph Franks om Dostojevskij är magnifikt genomförda levnadsteckningar. Ändå måste jag erkänna att vid avslutad läsning infinner sig inte sällan frågan: Varför har jag lagt ner så mycket tid på att läsa dem? Även i händerna på nämnda mästare blir det, och jag är kanske orättvis här, en samling anekdoter som så att säga utifrån kartlägger ett liv. Det viktiga med författare, även de som i likhet med Dostojevskij hade nog så dramatiska liv, är ju den tid de tillbringade ensamma framför ett vitt pappersark.

Vill man lära känna författare så kan deras brev vara en bättre källa till kunskap; man lär då känna dem så att säga inifrån, genom deras egna ord. Samuel Becketts brev – som nu finns i fyra digra volymer – är för mig vida att föredra framför James Knowlson fina biografi *Damned to Fame*. Det bästa exemplet är och förblir Gustave Flaubert. Det finns många biografier om honom. Men ingen kan mäta sig med hans *Correspondance*, som är ett litterärt mästerverk av nästan samma dignitet som *Madame Bovary*. André Gide har sagt att Flauberts brev ersatte Bibeln som hans favorit på nattduksbordet. Av naturliga skäl har jag aldrig haft privilegiet att träffa Flaubert, men efter att ha läst hans brev tycker jag mig känna honom så väl att jag nästan kan räkna Gustave bland mina vänner. Ingen biografi har lyckats med ett sådan konststycke.

Långt ifrån alla betydande författare skrev dock brev. Många korrespondenser är inte bevarade och alla är inte särskilt läsvärda. Men inte bara det: författarbreven är en döende om inte redan död genre. Långa hand- eller maskinskrivna brev är numera sällsynta. Telefonen var ett första hot och e-mejlen har blivit nådastöten. Om man idag får ett långt handskrivet brev är det, i alla fall i min erfarenhet, inte sällan skrivet av en galning.

Ändå kommer då och då notabla tillskott till genren. En sådan är den tjocka volymen med *The Selected Letters of John Berryman* (Harvard University Press), utgivna och kommenterade av Philip Coleman och Calista McRae. De hade gärna fått göra sina kommentarer lite utförligare, men då boken redan är på över 700 sidor får man väl vara nöjd.

John Berryman (1914–72) är väl knappast idag särskilt känd i Sverige, men han är en de stora och helt oersättliga diktarna i modern amerikansk litteratur. Han skaffade sig en egen röst, en alldeles egen nisch. Några av hans dikter har kommit ut i svensk översättning, men det var för länge sedan.

> *Det viktiga med författare, även de som i likhet med Dostojevskij hade nog så dramatiska liv, är ju den tid de tillbringade ensamma framför ett vitt pappersark.*

Han tillhörde den grupp som skrev så kallad ”confessional poetry”, där det biografiska inslaget var omöjligt att bortse från. Andra stora namn i gruppen var Robert Lowell, som hänsynslöst använde avlagda och nya fruar i sin diktning och inte minst Elizabeth Bishop, vars författarskap bara har ökat i betydelse och anseende sedan hennes död 1979. Lowells brev finns redan utgivna, och det finns en separat volym med brevväxlingen mellan Lowell och Bishop.

BERRYMANS MÄSTERVERK ÄR de två volymer, från 1964 och 1968, som samlades i *The Dream Songs*. Det är totalt 385 artonradiga dikter, som belönades med Pulitzerpriset respektive National Book Award. De handlar om en viss Henry, som ibland kallas Mr Bones och som har stora likheter med författaren. Berryman skildrar ett kaotiskt liv på fri vers, som ändå känns exakt och med rader som stannar kvar i läsarens huvud. Eller som Robert Lowell sa: ”När dessa dikter inte får en att gråta får de en att skratta.” Henry är i ena stunden en clown, i den andra en misslyckad självmördare. Jag vill inte påstå att jag helt och fullt förstår texterna (vad det nu kan innebära). Men det är jag inte ensam om. I breven svarar Berryman ofta på invändningar av just den typen. Hans svar blir alltid detsamma: läs och du kommer att nå fram till ett slags intuitiv förståelse. Stilistiskt spänner dikterna från det högstämda till slangen och det talspråkliga. Adrienne Rich menade att det under hela 1960-talet bara fanns två diktare som fullt ut förstod och utnyttjade det amerikanska språkets fulla potential: Bob Dylan och Berryman.

TROTS SIN SVÅRBEGRIPLIGA yta kommunicerar hans dikter; här hörs en röst som är omisskännlig. Men också, gissar jag, för många övermåttan kryptisk, med anspelningar som ofta är privata eller bara allmänt obskyra. Vore jag inte svensk skulle jag nog inte begripa vad han talar om när han i en av dikterna skriver om Andrée, Frænkel och Strindberg.

Att *The Dream Songs* idag är ett av de centrala diktverken i modern amerikansk litteratur är de flesta överens om. Att de idag inte är lika omtalade som till exempel Lowells eller Bishops dikter har säkert flera orsaker. En är att de är alltför personliga för att ha bildat en skola med efterföljare. De är unika, oefterhärmliga. Ett annat är att Berryman knappast har skrivit några korta och behändiga dikter, som omedelbart platsar i antologier som till exempel Lowells ”For the Union Dead” eller Bishops ”One Art”.

Men Berrymans poetiska författarskap innehåller mer än *The Dream Songs*. I *Homage to Mistress Bradstreet* blandar han 1600-talsförfattaren Anne Bradstreets idiom med sitt eget modernistiska. I *Berryman's Sonnets* beskriver han i rimmade klingdikter (som formen en gång hette på svenska) en kärleksaffär.

Berrymans liv var – såsom framgår i denna rika brevsamling – en tragisk berg och dal-bana där självmordet aldrig var långt borta. Hans far tog livet av sig 1926, när Berryman var tolv år. Det var en händelse som kom att kasta en skugga över resten av hans liv; en skugga som blir allt djupare med åren. I januari 1972 tog John Berryman själv livet av sig genom att hoppa från en bro i Minnesota.

Hans brev är inte bara fängslande läsning om ett liv, som blir allt svårare för

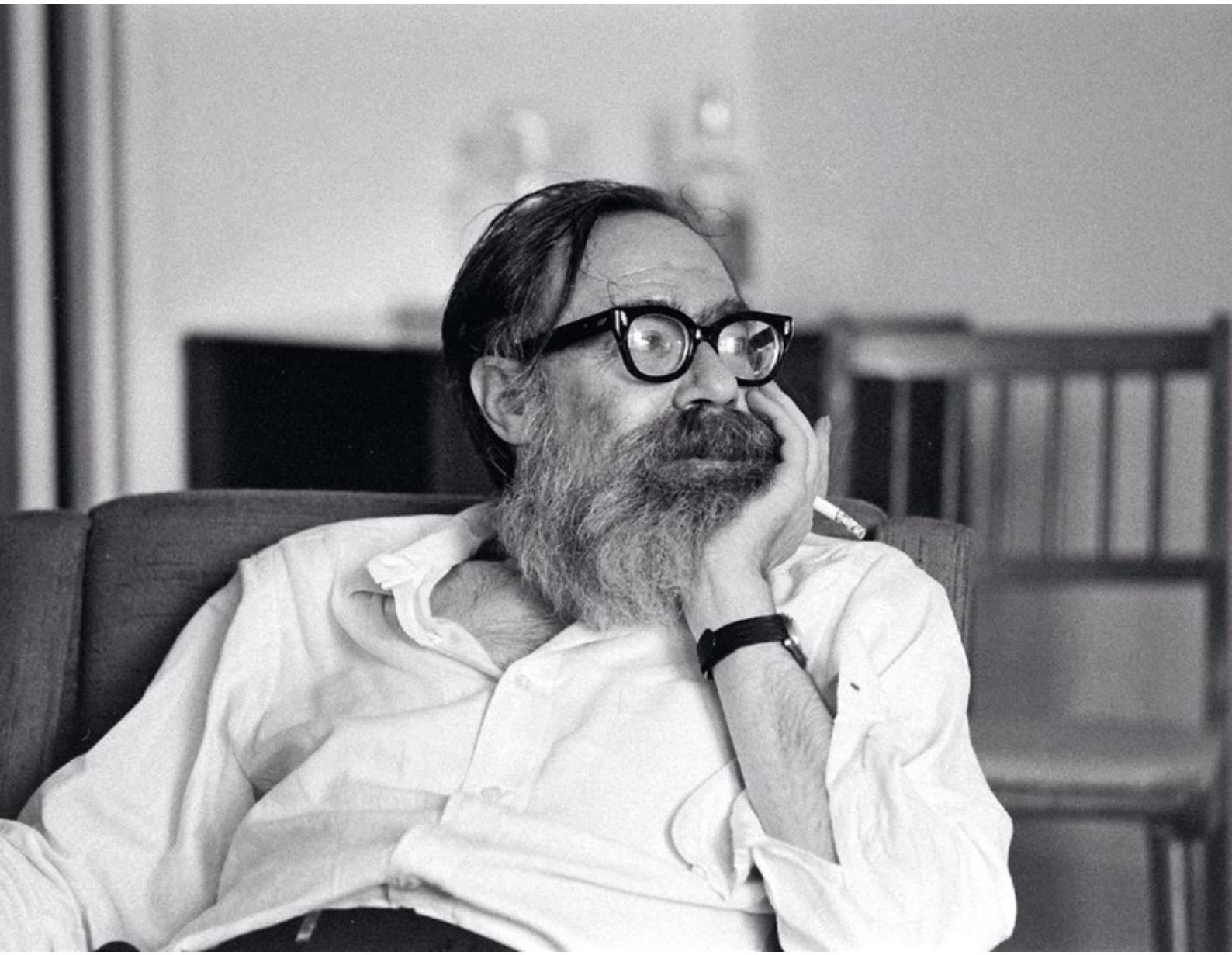

John Berryman.

FOTO: GETTY IMAGES

honom att uthärda. De ger också en bild av tidens litterära klimat, där nykritiken höll på att bli den dominerande kritiska skolan. Bland hans korrespondenter finns flera av de ledande namnen, som Cleanth Brooka och R P Blackmur. Dessa brev visar också gång efter annan vilken insiktsfull kritiker Berryman själv var. Han närläser både egna och andras dikter med en detaljskärpa som ofta är enastående. Han kan se hur ett felplacerat komma kan förstöra en dikt. Som textkritiker var han inte den expansiva poeten utan sträng och osentimental: ”Den man jag identifierar mig med är Housman, pedantisk & hänsynslös.” (A E Housman var, när han inte skrev egna dikter, en fruktad textkritiker som rackade ner på minsta misstag.)

Berryman måste ha varit en stimulerande lärare i litteratur och det var som sådan han försörjde sig, även om det ofta var med knapp nöd. Långt fram i livet, när han var en firad författare, klagar han över sin dåliga ekonomi som gör att han ständigt blir sen med att skicka pengar till före detta fruar, födelsedagspresenter till sin försummande son som han sällan träffade, något som gav honom ständigt dåligt samvete. Att gifta sig med en aldrig så firad poet visar sig ha sina risker. Han var ofta tvungen att under förödmjukande former be om lån från mera bemedlade författarkolleger, som den nära vännen Saul Bellow.

DET VAR FÖRST under sina allra sista år som han levde under någorlunda trygga ekonomiska omständigheter. Universitet betalade nu en hyfsad lön. Berryman klagar dock över att studenterna, med få undantag, är ”okunniga, lata, ytliga (*frivolous*) och dumma”. Kollegerna var ofta inte stort bättre: ”Jag fann dem fogliga men i de flesta fall inte fullt mänskliga.” När lönen inte räckte till fick ha nu bra betalt för att turnera land och rike runt och läsa sina dikter.

RIMBAUD SKREV EN berömd dikt kallad *En tid i helvetet*. Den titeln passar ganska bra på Berrymans liv under hans senare år och gör breven till skakande läsning. Han beskriver, ofta med galghumoristisk ironi, alkoholismens inferno. Han åkte in och ut på dyra avvänjningskliniker, som undergrävde hans ekonomi. Han var nykter en kort tid, men proppade sig då full med mediciner och levde på skräpmat. Breven beskriver en snabbt nedåtgående spiral mot allt större andlig och kroppslig misär. Några få månader före självmordet skrev han till sin engelska förläggare: ”Vad gör jag här vid denna årstid i detta rövhål till universum?” Svaret på frågan blev ett hopp från en bro.

LITTERATURHISTORIA

Ett myllrande persongalleri

Miklós Bánffys romantrilogi från Transsylvanien tillhör klassikerna i europeisk mellankrigslitteratur. Nu har hans noveller kommit på engelska, skriver **Jakob Sjövall**.

DET ENGELSKA FÖRLAGET Pushkin Press gav nyligen ut *The Enchanted Night*, en samling nyöversatta noveller av den ungerske författaren Miklós Bánffy (1873–1950). Det är roligt att mer av hans författarskap nu tillgängliggörs för en bredare publik.

Bánffy föddes i en högaristokratisk familj i Transsylvanien, i vad som idag är Rumänien men som då var en del av Österrike-Ungern. Han är kanske mest känd som författare och skildrare av denna högreståndsmiljö i tre romaner utgivna mellan 1934 och 1940.

Denna så kallade transsylvaniska trilogi har översatts till ett stort antal språk (tyvärr inte svenska) och tillhör klassikerna i europeisk mellankrigslitteratur. Bánffy har jämförts med Tolstoj, och ytligt sett finns en del likheter mellan *Krig och fred* och den transsylvaniska trilogin. Ett myllrande persongalleri tar sig mellan färgsprakande baler, kostbara middagar, furstliga jakter, förstaklasskupéer på Budapestexpressen och semestrar på Rivieran i en episk släktskildring som spänner över flera år. Men Bánffys romansvit är en märklig elegi. Det är en sorgsen och uppgiven skildring som bottnar i en djupt aristokratisk övertygelse, på många sätt anakronistisk redan för sin tid. Samtidigt är det en från, sarkastisk och utdragen uppgörelse med en värld som dömt sig själv till döden. Bánffy kan ena stunden försvara bördsrätt för att i nästa andetag fördöma ett samhälle som inte reformeras. Romanerna har också analyserats, försvarats och förkastats om vartannat av kritikerkåren.

Den speciella personlighet som går att skönja i trilogin kan också anas i Bánffys livsval. Efter studier inledde han den av familjen förväntade banan som medlem av parlamentets överhus. I flera hänseenden kom han dock att gå sin egen väg, och han har beskrivits som ”en obekväm *grandseigneur*”. Han var en kort tid ungersk utrikesminister, under en svår tid precis efter nederlaget i första världskriget. Under andra världskriget arbetade han för både Ungerns och Rumäniens utträde ur alliansen med Nazi-Tyskland, men utan framgång. Hans livsval ledde till konflikter med den egna familjen och till ett komplicerat politiskt eftermäle.

Miklós Bánffy.
FOTO: TT

Utöver sitt eget författarskap hade han breda kulturella intressen, lärde sig teckna och måla av konstnären Bertalan Székely, studerade musik, komponerade själv och ritade kostymer och scenografier för teatern. Han var föreståndare för operan i Budapest under flera år, och som sådan främjade han inte minst Béla Bartók och dennes för sin tid nydanande musik. Som person har han beskrivits som ödmjuk, humoristisk och bildad. Han dog utblottad i Budapest.

Som författare skrev han utöver novellerna och Transsylvanientrilogin också pjäser. Endre Ady, av många ansedd som 1900-talets största ungerska poet, beskrev Bánffy som en ”skarpsinnig man med ädla sinnen och europeisk smak”, menade att han var ”en seriös författare för seriösa läsare” och spårade drag från både Ibsen och Nietzsche i hans verk.

NOVELLERNA, SOM NU alltså för första gången presenteras på engelska, bidrar till att fördjupa bilden av en originell och mångsidig författare och en fängslande berättare. På ett sätt som snarast för tankarna till Anton Tjechov blixtbelyses i ett antal tydligt avgränsade historier någon social eller psykologisk tänkvärdhet. Ofta finns här en mjuk värme, inte minst riktad mot kvinnor, och nästan alltid också en bitter ironi. Ett nedtonat drag av magisk realism genomsyrar också flera av historierna. Samtidigt riktas en skarp udd mot vidskepelse och skenhelighet.

Ett antal av novellerna utspelar sig i hans älskade Transsylvanien, och han visar här också sin skicklighet som naturskildrare. Som miljövän framstår han bitvis som före sin tid. Överlag är han dock stilistiskt traditionell, och den samtida modernistiska idéromanen har här bara lämnat ytliga spår.

KRÖNIKA

Demokratins dygder och seder

Joel Halldorf är docent i kyrkohistoria vid Uppsala universitet och lärare på Teologiska högskolan i Stockholm.

”HELT OVÄNTAT”, FLÄMTADE CNN:s kommentatorer när demonstranter stormade Kapitolium i syfte att stoppa kongressens rösträkning. Inte heller polisen verkade förberedd, utan var oförmögen att hindra pöbeln från att ta sig in i den amerikanska demokratins heligaste rum.

Men hur kan det ha kommit som en överraskning för någon?

Det handlar inte bara om att Trump har uppviglat och hotat sedan valet. Händelserna var dessutom den tragiska men logiska följden av flera års havererat politiskt liv och samtal. USA har länge framstått som en krutdurk som väntat på den tändande gnistan. Det hela är en påminnelse om att demokrati byggs nerifrån och upp. Alltså inte bara med institutioner och lagar, utan lika mycket genom kultur och värderingar.

Det insåg den franske filosofen Alexis de Tocqueville när han studerade den unga amerikanska republiken på 1830-talet. Som många andra var han först tveksam till USA:s djärva projekt. Sedan Platon hade ju filosofer varnat för att folkstyre skulle leda till despotism: folket skulle luras att välja en tyrann som sedan utövade total makt i dess namn.

Men Tocquevilles resa till USA fyllde honom med tillförsikt. Det verkade som att amerikanerna klarade av det här, och han förutspådde att de var det första exemplet i en lång rad av demokratier. USA skulle visa vägen för resten av världen.

Tocqueville förklarade varför i sitt verk *Om demokratin i Amerika*, publicerad i två band år 1835 och 1840. Den främsta orsaken var inte en perfekt konstitution eller oklanderliga domstolar. Det var naturligtvis bra, men demokratins grund var det han kallade ”mœurs” – de seder och bruk som flyter ur goda värderingar, åsikter och ”hjärtats vanor”. Han sammanfattar det själv så här: ”Man kan inte grunda frihetens rike utan att samtidigt också säkra de goda sedernas välde.”

Dygd och demokrati hör alltså samman. För demokrati är inte bara ett juridiskt ramverk, utan ett sätt att leva. Det som möjliggör ett sådant liv är utbildning, tillit, hjälpsamhet, konsten att sammansluta sig och tolerans. Ofta hänförs styrkan i USA:s demokrati till dess institutioner, men institutioner kan undermineras och alla regelverk rymmer kryphål. Demokratins bokstav överlever inte länge om inte politiker och medborgare är besjälade av dess anda.

Detta insåg även konstitutionens huvudförfattare Thomas Jefferson: ”Det är folkets seder och anda (manners and spirit) som håller republiken vital. Om de degenererar uppstår en ruttnad som snart tar sig till hjärtat av konstitutionen.”

Det är detta som skett i USA, och tyvärr syns liknande tecken också hos oss. Det civila samhället har försvagats. Skolresultaten går ner. Polariseringen ökar, tilliten minskar och misstänksamheten mot minoriteter växer. Demokratins ekosystem eroderar. Det var en sådan utveckling som möjliggjorde Trump – och sedan han valdes har han eldat på utvecklingen.

Populismen är alltså ett symtom på djupare problem, men samtidigt ett symtom som förvärrar sjukdomen. Uppploppen i Washington är kulmen på en lång process där demokratins ekosystem förgiftats och medborgerlig dygd underminerats. Det gör dem till ett varnande exempel för demokratier världen över – inklusive Sverige. En gång följde vi USA i riktning mot demokrati. Idag behöver vi allvarligt fundera på vad vi måste göra för att själva undvika en amerikansk utveckling.

I korthet

Bland kråkor och dödskallar

”Som ett bibliotek med döda.” Så beskriver Peter Ross, flerfaldigt prisbelönt journalist och författare, kyrkogårdar.

Nyligen utkom han med *A Tomb with a View. The Stories & Glories of Graveyards* (Headline), en av de mest uppmärksammade brittiska böckerna på senare tid. Stjärnförfattaren Hilary Mantel hör till bokens beundrare: ”En genomtänkt och rörande bok på det ytterst aktuella temat hur vi minns våra döda – och hur de fortsätter att verka under ytan av våra liv.”

Ross har bland annat besökt Londons ”Magnificent Seven”, de sju kända kyrkogårdarna som byggdes runt om den brittiska huvudstaden på 1800-talet och Glasgows storslagna viktorianska Necropolis liksom Edinburghs gotiska Greyfriars och den muslimska begravningsplatsen Eternal Gardens i London.

A Tomb with a View blev mer aktuell än vad författaren hade kunnat föreställa sig. Boken blev klar någon vecka innan pandemin bröt ut, vilket gjorde döden mer påtaglig. När Storbritannien senare stängdes ner sökte sig många till kyrkogårdar för att promenera.

Ross skriver att han alltid har älskat att gå på fantasieggande upptäcktsfärder bland gravar och gravstenar. Hans bok handlar om döda och döden men är full av liv. Läsaren får ta del av fascinerande människoöden och kulturhistoria, keruber och dödsmasker trängs med kråkor och dödskallar. Ross talar med efterlevande, med kyrkogårdsbesökare och begravningsförrättare. Strikt historik blandas med mer udda företeelser och fenomen. Vem visste till exempel att världsartisten David Bowie, själv begravd på ett hemligt ställe, är skyddsängel för Londons alla utstötta döda? Greyfriars i Edinburgh är en populär kyrkogård som har haft problem med alltför många besökare på grund av J K Rowlings böcker om Harry Potter. Några av romanfigurerna har fått namn från personer som finns begravda här.

En kvinna som istället har fått bland annat två gator i London uppkallade efter sig är Phoebe Hessel (1713–1821): Hessel Street och Amazon Street. Hon gick under smeknamnet ”The Stepney Amazon”, som anspelar på området i London där hon kom från samt på hennes krigarnatur. Phoebe Hessel klädde ut sig till man för att kämpa sida vid sida med sin älskade i slaget vid belgiska Fontenoy 1745. Hon är begravd på St. Nicholas kyrkogård i Brighton på engelska sydkusten.

Charlotta E Lindell

RECENSIONER

Detta nummers recensioner:

Lars Åke Augustsson *uthärdar storm och vrede;* ***Cecilia Nikpay*** *reningsbadar;* ***Tommy Olofsson*** *erhåller vägledning;* ***Bengt G Nilsson*** *omvärderar en fredsprocess;* ***Erik W Larsson*** *ställer diagnos;* ***Anna Victoria Hallberg*** *drömmer flickrumsdrömmar;* ***Håkan Arvidsson*** *spanar åt höger;* ***Benny Carlson*** *löper på band;* ***Tommy Gunnarsson*** *månar om tillit;* ***Ylva Herholz*** *synar filosofiska kort.*

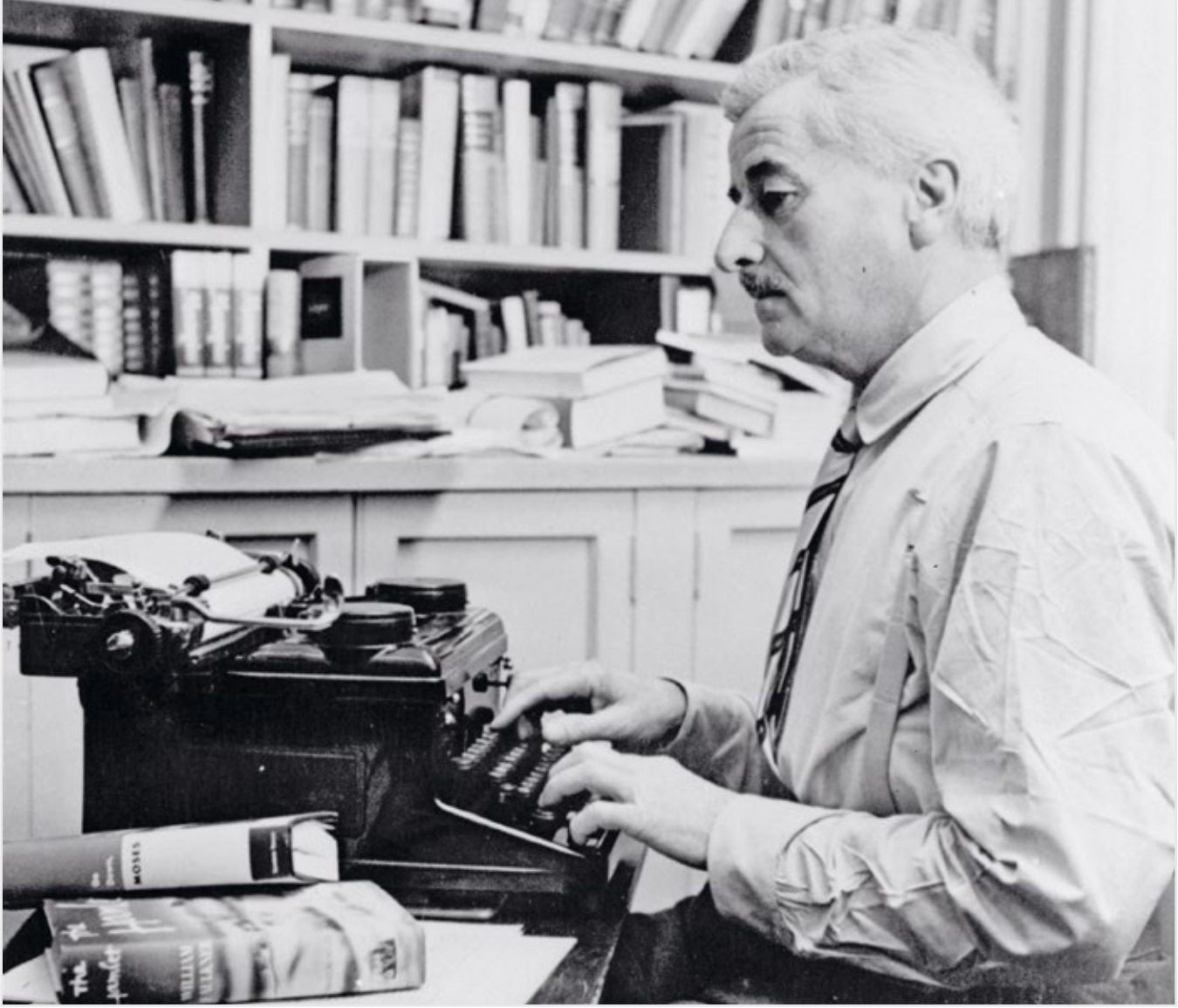

William Faulkner: fylld av motsägelser. FOTO: TT

När de döda aldrig dör

Det förflutna är inte dött, faktiskt inte ens förflutet, inte hos William Faulkner, vars kamp med döda själar och levande vrede ständigt lockar läsare. Lars Åke Augustsson fördjupar sig i mörka motsägelser.

BIOGRAFI

Framför tingshuset vid torget står som så ofta i amerikanska Södern en staty föreställande en soldat som deltar i inbördeskriget. Texten på sockeln talar om ”patriotismen hos de konfedererade soldaterna från Lafayette County, Mississippi. De gav sina liv för en rättfärdig och helig sak.” På andra sidan torget ligger det utmärkta bokkaféet The Square, med ett stort urval böcker av Söderns stora författare, som Flannery O’Connor, Eudora Welty, och han på vars staty, om det fanns någon, man skulle kunna hugga in de berömda orden om att det förflutna inte är förgånget: *The past is never dead. It is not even past*.

William Faulkner (1897–1962) levde här i det Oxford som inte ligger i England, utan det som är hemorten för University of Mississippi, ”Ole Miss”. Han var inte den förste diktaren i släkten. Farfarsfar William C Falkner var inte bara överste i sydstatsarmén, utan skrev också bland annat succéromanen *The White Rose of Memphis*. Sonsonssonen, han som började stava efternamnet Faulkner, diktade gärna om sig själv. Under första världskriget gav han sig av till Kanada för att ta värvning i brittiska flygvapnet och gick efter kriget omkring i hemstaden, iförd flygaruniform och påstod sig ha störtat med sitt stridsflygplan i Frankrike. Hans dagdrömmerier uttryckte sig också i romantiska dikter och illustrationer.

En tid i New Orleans, som senare förekommer som en symbol för hedonism och rasblandning i hans diktning, resulterade i ett par romaner som skulle vara glömda, om han inte sedan hade skrivit en tredje som efter många svårighe- ››

ter kom ut i kraftigt beskuret skick (den fullständiga texten, med titeln *Flags in the Dust*, kom ut först 1973). I den börjar han skapa en egen värld, belägen i Mississippi, med ett county han kallar Yoknapatawpha (namnet, som naturligtvis har ett indianskt ursprung, är lånat från en faktiskt existerande å) med Jefferson som centralort. Senare kallar han detta sitt ”lilla frimärke till fädernejord”.

Av den rad böcker som tidigare har utkommit om Faulkner har jag läst biografier av Joseph Blotner, Frederick Karl och Jay Parini. (Numera finns också ett antal resurser online, särskilt värdefull är den som kallar sig ”Digital Yoknapatawpha”, http://faulkner.iath.virginia.edu.) Carl Rollyson, van vid att brottas med motsägelsefulla författare – han har tidigare skrivit om bland andra Sylvia Plath, Susan Sontag, Norman Mailer – kommer nu med ett verk i två band. Han har haft tillgång till en mängd nytt material, som bland annat kastar ljus över Faulkners konfliktfyllda äktenskap och andra relationer.

Hustrun Estelle var liksom William alkoholberoende och har ibland framställts som en försupen megära, men Rollyson visar att hon också var en tidig författarbegåvning som mycket väl kan ha påverkat Faulkner. Och något måste ha hållit dem samman trots hans allt öppnare otroheter med allt yngre kvinnor.

Liksom sina föregångare lägger Rollyson tyngdpunkten på de mirakulösa år då Faulkner skriver det ena nyskapande mästerverket efter det andra. *The Sound and the Fury* (1929) (titeln hämtad från Shakespeares *Macbeth*) skildrar, med en uppbruten kronologi, den en gång högt ansedda familjen Compsons nedgång. *As I Lay Dying* (1930) (titeln hämtad ur Homeros *Odysséen*) skildrar i en serie monologer den fattiga familjen Bundrens strapatsrika resa för att begrava modern i Jefferson. *Sanctuary* (1931) låter den låga och höga världen mötas i gangstern Popeye och studentskan Temple Drake, i vad Rollyson kallar ”Faulkners mest kompromisslösa angrepp på sin egen gemenskap och en statsordning som uppifrån och ner präglas av segregation och fördomar.” Kraftfälten möts i *Light in August* (1932) där centrala frågor om ras och identitet gestaltas av huvudpersonen Joe Christmas, som vet mycket litet om sin egen härstamning, och som inte vet om han räknas som svart eller vit. En mobb dödar honom för mordet på en vit kvinna som han haft en sexuell relation med – eller dödas han egentligen för sin vägran att agera som om han är antingen vit eller svart, i en värld där man måste vara det ena eller andra?

Bogart och Bacall: hanterar Faulkners repliker. FOTO: ALAMY

Med dessa romaner, plus ett antal mästerliga noveller, drog Faulkner uppmärksamheten till sig. Hollywood lockade och släppte sedan aldrig taget om författaren. Han behövde tjäna pengar för att försörja en familj och underhålla det stora hus med en skara tjänare som han skaffat sig. Alla dessa mer eller mindre lyckade, mer eller mindre välbetalda filmjobb har Faulkners tidigare biografer antingen sett ner på eller behandlat ganska ytligt. Rollyson ser dock sambanden mellan filmmanus, fiktionsprosa och Faulkners eget liv. Bestående insatser är bland annat arbete på klassiker som *To Have and Have Not* och *The Big Sleep,* båda med Lauren Bacall och Humphrey Bogart i huvudroller. Stort anlagda är de olika politiskt tonade verk om motståndskamp i Europa och om general de Gaulle (som dock inte resulterade i filmer). Rollyson drar också en cineastisk parallell till Faulkners egen romankonst: ”Dagens läsare har nästan hunnit ifatt Faulkner, efter att ha känt av en väldig revolution inom estetiken som han var med om att leda. Få av Faulkners berättarknep förvånar en publik som känner till filmer av David Lynch eller Quentin Tarantino. Vad Faulkner skapade distanserade honom från vänner, familj och under en lång tid från många läsare. Och han gjorde detta praktiskt taget ensam.”

”Hollywood lockade och släppte sedan aldrig taget om författaren. Han behövde tjäna pengar för att försörja en familj och underhålla det stora hus med en skara tjänare som han skaffat sig.”

Och han borrar vidare i frågor om tid och ras, blod och skam. *Absalom! Absalom!* (1936) (Absalom förekommer i Gamla testamentets Andra Samuelsbok, han dödar sin storebror som har våldtagit deras syster) handlar om kraftkarlen Thomas Sutpen som under slaveriet försöker bygga ett eget rike inne i skogen. I en spegelsal av olika tidsplan hinner hans förflutna ikapp honom, nämligen av den son han har med en kvinna som förmodligen inte är av den rena rasen. Som Toni Morrison påpekar använder Faulkner hela berättelsen ”till att spåra rasen och man kan inte finna den. Ingen kan se den, till och med den karaktär som är svart kan inte se den. Som läsare tvingas man jaga en droppe svart blod som betyder allt och inget.”

Släkten är inte bara de människor du känner, utan den kan också till en del ligga i skuggan. Forskningen har visat att 1850 ägde anfadern William Falkner fem slavar och 1858 tog han en Emelie, en svart kvinnlig slav, som säkerhet för ett lån och var förmodligen far till den flicka hon födde något år senare; dottern bar i alla fall namnet Fannie Falkner. Även om vi inte vet vad William Faulkner visste om sina möjliga svarta släktingar är sådana återkommande och laddade ämnen i hans berättelser. (Joel Williamson diskuterar fenomenet *shadow families* i sin *William Faulkner and Southern History* (1993).

The Unvanquished (1938) är en serie relaterade berättelser med två killar, en svart och en vit, i centrum. Samma novel-

listiska struktur har också *Go down, Moses* (1942), som dock går djupare och inleds med en dedikation till den svarta tjänarinnan Caroline Barr, kallad Mammie Callie, som gick bort 1940: ”Som föddes under slaveriet och som visade min familj en trohet utan snålhet eller beräkning eller kompensation och under min barndom gav omätlig tillit och kärlek”. Faulkners betalade begravningskostnaderna och höll en minneshögtid i sitt hem, innan de lät Barrs egen familj få förrätta begravningen i den svarta baptistkyrkan. Generositeten väckte bitterhet. Callies närmaste släkt ansåg att Faulkners, om än välment, lade beslag på sorgehögtiden.

Go Down, Moses handlar också om blodsband. Sönerna till Carothers McCaslin förnekar hans utnyttjande av sina kvinnliga slavar och avkomman av dessa övergrepp. Verkligheten bakom redovisar Faulkner i brev till en historiker vid samma tid: ”Gamle McCaslin köpte en vacker åttondels neger och fick en dotter med henne och sedan en son med denna dotter; den sonen var på samma gång sin mors barn och hennes bror; han var både McCaslins son och barnbarn.” Liksom i hans övriga stora romaner handlar det om hur folk förtiger att det förflutna har blandat dem så till den grad att det ofta inte går att se eller veta vem som har några droppar ”svart” blod i sig. Rollyson drar en djärv och aktuell parallell till en ”sofistikerad, av blandad ras, skenbart främmande men ändå helt och hållet amerikansk gestalt (låt oss kalla honom Barack Obama)”, som alltså är en sådan gestalt som Sutpen och dennes kultur inte kan hantera.

”Faulkners allmänna hållning var att även om han sympatiserade med integrationssträvanden, så borde svarta framförallt ta det lugnt och inte kräva för mycket för snabbt.”

Så produktiv var Faulkner vid denna tid att han också hann med *Pylon* (1935), som utspelas i flygarmiljö, *The Wild Palms* (1939), som på ett mästerligt sätt flätar samman två historier och *The Hamlet* (1940), som också utspelas i Yoknapatawpha och får en fortsättning långt senare. Han gjorde också motsägelsefulla politiska ställningstaganden. I början av 1930-talet yttrade han i tidningsintervjuer att ”slaveri var bättre för negern” och skrev i en insändare som visserligen fördömde lynchningar men som samtidigt betvivlade att ”någon färgad man, med oklanderligt rykte, har fått utstå våld från några som känner honom”. Men 1938 deltog han tillsammans med 400 andra författare i ett upprop som reagerade på inbördeskriget i Spanien: ”Jag vill i största uppriktighet manifestera mitt oförändrade motstånd mot Franco och fascismen, mot alla kränkningar av den lagliga regeringen och allt övervåld mot det republikanska Spaniens folk.”

Mot mitten av 1940-talet, fastän han jobbade vidare åt Hollywood och, om han kunde hålla alkoholkonsumtionen under kontroll, var familjefar, hästkarl och hemmansägare i Oxford, verkade hans författarskap hålla på att falla i glömska. Ingen av hans tidigare böcker fanns längre i tryck. Men krafter var i rörelse. Bland annat i Frankrike, där man tidigt hade uppmärksammat Faulkner och hade sinne för hans avancerade romankonst. André Gide hade läst honom, Jean-Paul Sartre deklarerade i mitten av 1940-talet: ”För Frankrikes unga är Faulkner en gud” (och på 1950-talet satte Albert Camus upp honom på scenen). Och även i Sverige. Artur Lundkvist hade tidigt upptäckt Faulkner och Thorsten Jonsson, själv en god prosaist och USA-korrespondent för *Dagens Nyheter*, intervjuade honom i Oxford och skvallrade om att han diskuterades av Svenska Akademien. (Faulkner hade också turen att få kompetenta översättare, som Erik Lindegren, Mårten Edlund och senare Gunnar Barklund – den främsta av dem alla.)

Thorsten Jonsson gick bort 1950, ett år efter att Faulkner fått Nobelpris, men Jonssons fru Else var med på prisfesten och hon och Faulkner fick ögonen på varandra. De träffades sedan då och då i Europa och han skrev många brev till denna medelålders kvinna med stor integritet, ganska annorlunda från de mycket yngre beundrarinnor med vilka Faulkner tidvis hade förhållanden.

Ännu ett par romaner fokuserade på förhållanden mellan svarta och vita. *Intruder in the Dust* (1948) är ett slags kriminalhistoria om en oskyldigt mordanklagad svart man som får upprättelse tack vare sin intelligens och med hjälp av ett par pojkar och en gammal dam. Faulkner var nu så ryktbar att den sålde bra och även blev en framgångsrik film. *Requiem for a Nun* (1951) låter oss möta Temple Drake (från *Sanctuary*) i en tragedi där hennes barn dödas av hennes svarta hushållerska Nancy. Båda dessa böcker är hedervärda men känns beräknade, konstruerade, saknar de tidiga texternas hetta. Samma sak kan sägas om *A Fable* (1954), ett totalt avsteg från Faulkners sydstatsvärld, en historia från första världskriget och en Kristuslegend. Romanen fick stor uppmärksamhet och många priser, men läses knappast numera.

Faulkners sista romaner är intressantare – *The Town* (1957) och *The Mansion* (1959) är senkomna uppföljare till *The Hamlet* – fastän han nu inte skriver så mycket om ras eller det förflutnas närvaro, utan mer om hur Söderns obönhörligt förändras av en rovgirig kapitalism, representerad av den iskalle Flem Snopes med styvdottern, den döva kommunisten Linda Snopes, som en motvikt. De mest fascinerande avsnitten handlar om den ursinnige Mink Snopes – där brinner desperationen nästan som i mästerverken från 1929-1932. Rollyson ger dessa numera ganska förbisedda romaner en upprättelse. Rövarhistorien *The Reivers* (1962) är en rolig och garanterat inte det minsta kuslig *coda* till ett stort författarskap. Kort efter att den utkommit hamnade Faulkner, efter ännu en allvarlig suparperiod, på sjukhus och dog där i juli det året.

Ole Miss: integration möter motstånd.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

I slutet av september samma år försökte den unge James Meredith börja studera på University of Mississippi i Oxford. Tre tusen motståndare till tanken att en svart student skulle få studera på Ole Miss samlades i protest, ett par utomstående personer dödades, till sist fick arméförband kallas in med bajonetterna påsatta. Bob Dylan skrev om ”*Oxford town, everybody got their head bowed down/ sun don’t shine above the ground*”? Vad skulle Faulkner ha sagt?

Med växande berömmelse kom också förväntningar på att han skulle kommentera dagsaktuella händelser i sina hemtrakter. Efter att en svart man år 1950 hade utsatts för ett grovt övergrepp och ››

förövarna som vanligt förblev ostraffade, skrev Faulkner:

”Och om detta – inte bara att mörda småbarn i deras sängar om natten, eller att släpa vapenlösa fäder ut på landsvägen och slå ihjäl dem med järnstänger medan deras hustrur och barn ser på, utan att utså hat hos deras släktingar och efterkommande och ge dem desperation som arvedel – är vad vi nu har förutsatt oss att lära dem så borde vi, mina damer och herrar, känna rädsla.” Samtidigt hade han själv lätt att återfalla i rasism och sydstatsnationalism, som då han i en

Barack Obama: sofistikerad och svårhanterlig. FOTO: THE WHITE HOUSE/GETTY

intervju uttalade: ”Men om det blev krig av skulle jag kämpa för Mississippi och mot USA även om det betydde att gå ut på gatan och skjuta negrer.” Senare backade Faulkner och antydde att han talat i fyllan och villan. Men hans allmänna hållning var att även om han sympatiserade med integrationssträvanden, så borde svarta framförallt ta det lugnt och inte kräva för mycket för snabbt.

Man kan inte kalla Faulkner dagspolitiskt medveten. Kan man anklaga honom för detta? Vad som borde räknas är en diktares psykologiska och existentiella medvetenhet. Och den är intensiv i hans väsentliga texter. En medvetenhet om att i USA i allmänhet och Mississippi i synnerhet är de svartas och de vitas liv inflätade i varandras och kan inte skiljas åt med en eller annan dagspolitisk åtgärd. Ett förhållande som inte förändrades med slaveriets upphörande och inte heller har förändrats sedan dess; *the past is not gone*.

Om inbördeskriget inom och utom Faulkner har litteraturvetaren Michael Gorra skrivit en personligt hållen studie. Titeln *The Saddest Word* är hämtad från *The Sound and the Fury* där en far säger till sin son att ”var” är det sorgsnaste av alla ord, att det som var går inte att ändra på, inte att rätta till. Men sonen menar att ”igen” är ännu sorgligare, därför att det betyder att det som var bara kommer åter. ”Det är så det är i Faulkners Södern”, skriver Gorra, ”en trakt där de döda rör sig, inte var utan är och alltid brinner i ens tankar”.

Han reser i Faulkners trakter samtidigt som han även diskuterar hur inbördeskriget skildrades av författare som Mark Twain och Ambrose Bierce, men också – och än viktigare – i samtida dagböcker och andra dokument. Historiska fakta blandas med inslag ur Faulkners berättelser, nästan som om de var likvärdiga källor. Kriget finns överallt hos Faulkner – och ingenstans, ”i den meningen att han sällan gör det till uppenbart ämne. Ibland tycks det vara ett tomrum i hans verk, en lakun; stormens öga, förstörelsens lugna centrum.”

Konflikten som alltså samtidigt är de svartas och de vitas beroende av varandra gestaltar Faulkner delvis med språkliga metoder. De båda centralgestalterna i *The Unvanquished*, har ”ammats vid samma bröst och har sovit tillsammans och ätit tillsammans”, men den svarte Ringos språk återges oftast som dialekt till skillnad från den vite Bayards mer reguljära språkbruk. Faulkner återkommer här till slaveriet som ett faktum men går inte in på dess våldsamma vardag, skildrar inte hur en slavauktion bryter upp en familj eller hur någon pryglas så att huden trasas sönder.

Michael Gorra är som intressantast då han analyserar de texter där Faulkner trots allt brottas med dessa förhållanden, framförallt i *Absalom! Absalom!* som borrar sig genom lager efter lager av tid ner till den innersta av konflikter i gestalt av Charles LeBon, Sutpens inte erkände son, som ska gifta sig med Sutpens dotter Judith. Fadern till denna Sutpens första hustru hade sagt honom att ”hennes mor hade varit en spansk kvinna. Jag trodde honom; det var inte förrän efter han var född som jag upptäckte att hans mor var delvis neger.” Så den yttersta hemligheten är inte den att LeBon är Henrys och Judits bror. ”Så det är rasblandningen, inte incesten, som du inte kan tåla.” Det är därför som Henry, strax innan de ska återse Judith, dödar Le Bon. Och därför bultar Quentin Compsons sista ord i boken av inre motsägelse; på frågan om varför han hatar Södern svarar han med ursinne: ”Jag hatar den inte… Jag gör det inte. Jag gör det inte! Jag hatar den inte!”

En motsägelse som ekade i Faulkner, som kunde distansera sig från sina inlärda fördomar då han diktade. ”Han kunde distansera sig från ideologin bara då han tillskrev den en av sina karaktärer. Han gick in i dessa föreställningar genom att gå in i en annan person.” Men hur mycket, och i vilka personer?

Den aktuella diskussionen om vad som kallas kulturell appropriering, eller kulturstöld, att använda sig av attribut som förknippas med andra kulturer, står Faulkner mitt i. Han skriver ofta om svarta, att inte göra så vore absurt; i hans Yoknapatawpha är majoriteten av invånarna faktiskt svarta. ”Kan vi lita på hans gehör, gestaltar han dessa människor i andra termer än hans vita, upprättar en skildringens rangordning som motsvarar den samhälleliga värld som omger honom?” Detta frågar Gorra, och menar att Faulkner arbetar i fullt medvetande om sina villkor. Han går i kortare passager in i sina svarta karaktärer och hur de ser på världen, men använder sig inte av en medvetandeström i James Joyces stil, och inte heller av en svart berättare (som med de många vita röster som berättar *As I Lay Dying*). Istället ger han oss en närgången skildring av en karaktärs fysiska närvaro, en skildring som förbinder oss med hennes inre liv. Det bästa exemplet är Dilsey Gibson i *The Sound and the Fury*, och framförallt i dess slutkapitel, där han visar att hennes liv är hennes och inte ett bihang till hennes arbetsgivare Compsons. Framförallt förenklar han inte och plattar inte till sina karaktärer.

”Jag läser honom trots, och jag läser honom för eller på grund av hans svårighet. Inte den formella svårigheten i verken själva, hur fascinerande jag än finner den. Snarare för den moraliska svårigheten, dramat och kampen och paradoxen och kraften i hans försök att arbeta sig igenom vår historia, att brottas med den och rädda den till meningsfullhet. Men då jag formulerar det på så sätt inser jag att hans estetiska och etiska utmaningar egentligen är desamma, att hans försök att ge sig i kast med all smärta i det förgångna är vad som driver honom till denna alltomfattande formella ytterlighet, ett försök som han alltid kommer att misslyckas med. Ett misslyckande som alltid är storartat och oroande.”

Det är intensiteten i sådana formuleringar som gör Michael Gorras studie av Faulkner och mytskapande kring inbördeskriget till en av de värdefullaste specialstudierna på länge, trots att boken inte kommer med några sensationella nyupptäckter. Carl Rollysons tvåbandsbiografi kommer för överskådlig tid att vara det nya standardverket, eftersom författaren har haft tillgång till mer material och tagit mindre hänsyn till levande per-

soner än Joseph Blotner gör i sin lika omfattande levnadsteckning från 1974. Ja, ibland undrar man, efter utförliga beskrivningar av manus till filmer som aldrig blev gjorda, om Rollyson inte varit alltför generös med utrymme – men hellre för mycket än litet! Han når dock inte ner till de psykologiska djupen i Frederick Karls *William Faulkner. American Writer* (1989).

På en kvart promenerar man från torget i Oxford till William Faulkners hem Rowan Oak, som numera är ett museum. Det är rymligt i våra dagar, utan de manussidor och whiskyflaskor som man får tänka sig belamrade det en gång, och det är svalt, eftersom Estelle lät installera luftkonditionering under de tio år hon levde där efter makens död. Tyst efter alla strider mellan dem båda. Men i bok efter bok bekräftar Faulkner sanningen i vad en annan motsägelsefull skapare, William Butler Yeats, skrev: ”Av trätor med andra gör vi retorik, men poesi av trätor med oss själva.”

Lars Åke Augustsson

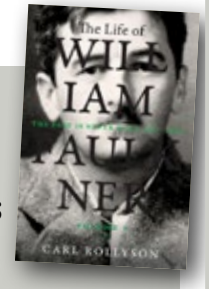

THE LIFE OF WILLIAM FAULKNER
1. THE PAST IS NEVER DEAD, 1897–1934
CARL ROLLYSON
University of Virginia Press 2020

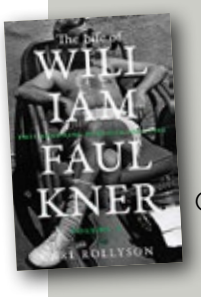

THE LIFE OF WILLIAM FAULKNER
2. THIS ALARMING PARADOX, 1935–1962
CARL ROLLYSON
University of Virginia Press 2020

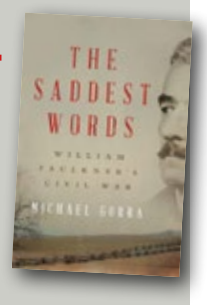

THE SADDEST WORDS
WILLIAM FAULKNER'S CIVIL WAR
MICHAEL GORRA
Liveright 2020

Baden-Baden: inte bara om baden. FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Om brunnar och bad

KULTURHISTORIA

Inbillningssjuka, skrockfulla, depressiva, spelgalna, fåfänga, otrogna, existentiellt förvirrade, alkoholindränkta smutsgrisar. Sådana är vi. Men även livsbejakande, hoppfulla, romantiska, poetiska, sensuella, dansanta och – inte minst – badglada.

Motsägelsefulla intryck sköljer in över läsare av *Health, Hedonism & Hypocondria*. Under en vild flotträning mellan Europas kurorter från antiken och framåt yr det av små men ovedersägliga bevis på att människan är fylld av hopp men rätt hopplös till naturen. Inte på det där grandiosa, världsförstörande, månfarande, symfoniskrivande folkmordsviset man ofta tar till när det är dags att förfäras över eller imponeras av mänskligheten. Nej, här handlar det om det lilla livet; det snask och blask av önskningar och ängsligheter vi håller oss med i den egna budoaren. Magbesvären, gikten, infertiliteten, det olyckliga äktenskapet. Flörtandet, drickandet, spelandet, och det förtvivlade sökandet efter skönhet och evig ungdom. Allt flyter upp till ytan på de halvt förföriska, halvt förfärliga kurorter som har lockat miljontals besökare genom århundradena.

Oproffsiga försök att styra upp livet och halvhjärtade försök att lura döden är förvisso intet nytt. Ändå överraskar den här boken med en bild av hur enträget vi under tusentals år har dykt efter problemens lösningar i brunnar och bad. Som så ofta är fallet med existentiellt sökande visar det sig att även spa-kulten bjuder på två extremer vid vägs ände: insikt eller kaos, himmel eller helvete; en polaritet som ofta har legat i öppen dager på Europas kurorter. Baden-Badens lustfyllda bad och baler står i bjärt kontrast till Pfäfers i Schweiz, en helvetets förgård där spagästerna under de första 300 årens verksamhet hissades ner till en illaluktande källa ››

där de lämnades i upp till 12 dagar ”sittande i mörkret som själar i St. Patriks skärseld”. På de flesta platser har dock himmel och helvete inrymts på en och samma ort; kasinon och bordeller vägg i vägg med läkarmottagningar och källbad.

Vår guide genom spaandets historia, Ian Bradley, är journalist och historieprofessor vid University of St. Andrews i Skottland; en man som har crawlat omkring i kontinentens badkultur tidigare, med särskilt intresse för sambandet mellan spiritualitet och källor, samt för den mer oväntade kopplingen mellan spa och operetter, vilka lär ha fungerat som ett soundtrack under kurorternas guldålder på 1800-talet. Det är inte en slump, visar det sig, att både *Glada änkan* och *Läderlappen* skrevs och utspelades på span.

I sin nya bok breddar Bradley greppet till spakulturen i dess helhet, men med välkända centraleuropeiska kurorter i tydligt fokus. Texten betar kronologiskt av relevanta tidsepoker, vilket ger en god känsla för större skiften, till det betalbara priset att bilderna av många kurorter flyter samman när tidslinjen kräver en hel del geografiskt hoppande fram och tillbaka.

Tydliga konturer antar ändå belgiska Spa, engelska Bath, tyska Baden-Baden, österrikiska Ischgl, samt Karlsbad och Marienbad i nuvarande Tjeckien. Från 1800-talets början fram till slutet av belle epoque stod dessa småstäder värdar för vad som i historiskt motljus ser ut som en enda lång fest av den sort man ser tillbaka på och längtansfullt suckar ”gud så kul det var, alla var där!” Alltmedan suddiga bilder i utkanten av medvetandet minner om att vinet var rätt uselt, det blev slagsmål mellan gästerna, och att man mådde rätt illa där någon gång runt midnatt.

De blandade känslorna tillskriver Bradley det faktum att span alltid har attraherat tre olika typer av gäster: hälsoivrare, hypokondriker och hedonister. Det är inte bara en titelvänlig allitteration, utan en hypotes kring hur hälsoindustrin i alla tider har lyckats erbjuda rätt drog för så många. I någon mån drivs alla till hälsans altare av dödsrädsla (eller livshunger, om man så vill), men de tre grupperna väljer skilda psykologiska strategier för att tackla den: Hälsoivrarnas desperata aktivism vill vrida extra dagar ur dödens grepp, hypokondrikernas tydande av tecken på att slutet är nära är ett livgivande självplågeri, och hedonisterna flyr konsekvensförnekande in i nuet. Åt dem håller spaet fram ett lämpligt opium, må det bestå i en romersk massös, en kristallpåläggare eller en läkare i vit rock.

Eftersom de flesta i något livsskede sällar sig till minst en av de tre gästkategorierna har i princip samtliga kändisar på historiens A-lista någon gång gjort nedslag på kurorternas sociala scen: mellan mitten av 1700- och 1900-talen var varenda kunglighet med och plaskade, tillsammans med hela kultureliten, från Mozart, Nietzsche, Zola och Darwin, till Dostojevskij, Marx, Austen, Freud, Tolstoy, Goethe och Proust. Alla besökte minst ett, ofta flera, span under sin livstid, med varierande entusiasm för olika delar av utbudet (enligt de många källor Bradley har att tillgå i form av brev, böcker och dagböcker). Medan Dostojevskij drabbades av speldjävulen i Wiesbaden och använde de destruktiva erfarenheterna litterärt, var Mozart uppriktigt övertygad om vattenkurernas hälsofördelar. Freud efterlämnade inga analyser av sina vistelser, trots att han likt psykologerna i *Fawlty Towers* måste ha konstaterat att där ”finns material för en hel konferens”. Nietzsche, å sin sida, avskydde hela spektaklet.

***Glada änkan*: badkulturens soundtrack.** FOTO: ALAMY

Det är lätt att fastna för anekdoter ur bokens senare kapitel om dessa illustra, mer sentida, spagäster. Men den tidigare historien som Bradley beskriver är minst lika intressant:

Förutom ett antal minoiska badruiner från (runt) 2000-talet f Kr visar arkeologin att grekerna var de första européer som etablerade rituellt badande och vattendrickande som en väg till hälsa och njutning. Den religiösa kopplingen var stark. Badgäster var samtidigt patienter och pilgrimer i tempel-span där prästerskapet agerade badpersonal. Gudarna åtog sig att kurera de flesta åkommor, men vanligast var magbesvär, reumatiska problem och depression; precis den typ av medusahövdade diagnoser som dominerar bland spagäster ännu idag. Kvinnlig infertilitet var en annan specialitet där terapin (utöver bad och heliga vatten) kunde inkludera umgänge med andra män än maken – inte oväntat en framgångsformel som använts in i modern tid.

Längre än till grekerna kommer Bradley alltså inte innan välbefinnandets historiska vatten bräcks av spakulturens id-sidor, som han jungianskt kallar *Kurschatten*, kurskuggan. Bradley låter begreppet innefatta samtliga aspekter som inte dyker upp i reklambroschyrerna: långtråkighet, depressivitet, hygienproblem, spelande, drickande och överdrivet rigorösa eller rent skadliga kurer, som kunde innebära ett intag av 40 glas illaluktande vatten per dag, timmar nedsänkt i vansinnigt hett vatten, eller bad

”Magbesvären, gikten, infertiliteten, det olyckliga äktenskapet. Flörtandet, drickandet, spelandet, och det förtvivlade sökandet efter skönhet och evig ungdom. Allt flyter upp till ytan.”

med döda rävar, för att nämna några obehagliga exempel. Men det är utan tvivel promiskuiteten som kastar den längsta *Kurschatten*. ”Det som händer i Bath stannar i Bath”, sa man sannolikt inte då, men en känsla av undantagstillstånd verkar onekligen ha rätt på hälsoinrättningar sedan begynnelsen, att döma av ett oändligt antal verkliga och litterära exempel i boken.

Efter en blomstringstid för badkulturen under romartiden, och den sedvanliga törststräckan under medeltiden, gav renässansen ny flytkraft åt span över hela kontinenten. Trots att pest- och syfilisspridande bad hade stängts på löpande band, och trots att kyrkan hetsat sig hes mot synden, så överlevde badkulturen ändå de mörka århundradena bevarad bakom det katolska prästerskapets egna klostermurar. Ur solkiga bad lät munkar jungfruliga källor återuppstå, och i självaste Vatikanen byggdes på tidigt 1500-tal Stufetta del Bibbiena, ett ”pornografiskt varmbad” med erotiska fresker av Raphael. Rummet finns fortfarande kvar, men vissa grova scener har målats över.

Renässansen inspirerade badhus i nyklassisk stil, men stöpte dem i tidens vetenskap. Istället för gudomliga mirakel hittade man mineraler och salter i vattnen, och avancerade kurer utarbetades vid ”medicinska” span. Som modern läsare är det här man tycker metoderna som de stackars spagästerna utsattes för gick mest över styr. Tidens läkarvetenskap verkar likt en tonåring ha kommit tillräckligt långt för att bli dristigt säker, men ännu inte blivit mogen nog att inse konsekvenserna av sina nyvunna ambitioner. Blod, svett och tårar rann i kölvattnet av vidriga svettkurer, åderlåtande och vattendrickande i mängder som låter direkt hälsovådliga. Märkligt nog hindrade inte detta att flertalet brittiska och tyska spaläkare nådde kändisstatus under den här tiden, eller att ständiga kungliga besök torkade bort den kletiga bordellimage som kurorterna hade dragits med sedan romartiden.

Snask och blask: hedonism på kurort. FOTO: ALAMY

De medicinska behandlingarna var ofta långa och begreppet ”säsong” uppstod när det blev *comme il faut* att tillbringa flera veckor under sommarhalvåret på en kurort långt ifrån de kvalmiga storstäderna. Gäster som tog ritualerna på allvar fick dock få tillfällen att njuta av den friska luften: I Karlsbad var tiotimmarsbad vanliga, vilket gav dem öknamnet ”hudätare”, medan en Lady på besök i Tunbridge Wells beskrev rutinernas tråkighet som ”god träning inför skärselden”. Men som vanligt var det inte löften om de senaste vattenterapierna som lockade alla besökare. Hedonistiskt lagda gäster fortsatte att dricka och flörta i ångan över bassängerna, trots ständigt förnyade förbud mot mixade bad och nakenhet.

Från mitten av 1700-talet fram till tidigt 1900-tal kom så storhetstiden för de välkända kurorterna i England och Centraleuropa. Läkare och hotellägare insåg äntligen marknadsföringsvärdet av mer behagliga behandlingar och inrättningar, samtidigt som resandet i den övre medelklassen tilltog. I Frankrike ökade antalet *curistes* från 30 000 till 140 000 per år under bara ett par decennier på 1800-talet, och på flera tyska kurorter tiodubblades antalet besökare inom samma tidsram.

Från vår utsiktspunkt 2021 flyter verklighet och fiktion från den här tidsepoken lätt ihop till en förförisk soppa av operetter, vandringar i vackra kurparker och intellektuella samtal i mosaikbeklädda badhus. Men när man slår igen boken känns det ändå ytterst osäkert om man skulle ha velat vara med när det begav sig, precis som man kan känna sig tvehågsen inför dagens ekvivalenter: en ayurvedisk yogahelg, ett triathlonläger för singlar, eller ett dyrt bootcamp i Spanien där man knappt får någon mat. Hälsoindustrin var och är en moralisk gråzon, inte på grund av vad spagästerna har för sig i omklädningsrummet, utan genom den ofta cyniska myntslagning som pågår av vår ångest och fåfänga.

Det är ett av flera teman som flyter förbi i boken men landar på botten av poolen medan partyt fortsätter vid ytan. Hälsans och vattnets psykologiska betydelse, olikheter mellan länders attityder, och politiska intressen, är andra frågor som väcks hos läsaren. Förståeligt nog kan en bok i det här formatet inte ge fullständiga svar, men om Bradley hade fångat upp och formulerat dessa frågor på ett elegant sätt skulle boken ha blivit mer tillfredsställande lik en naturskön simtur i havet än ett förvisso underhållande, men mindre minnesvärt, bad på altanen.

Om någon tycker att den här recensionen likt en språklig jaccuzzi riskerar att skumma över, så är det medvetet för att ge ett smakprov på hur boken är skriven. Bradley river av ångande kavalkader av adjektiv som skulle få en modersmålslärare att sucka uppgivet, men som håller tempot i texten uppe och som är rätt kul för svenska läsare. Författaren älskar uppenbarligen ämnet, vilket smittar av sig och gör beskrivningarna mustiga och livfulla, men det har nackdelen att det ibland bildas så mycket lödder på ytan att man får gräva runt ett tag för att hitta de bärande lemmarna.

Cecilia Nikpay

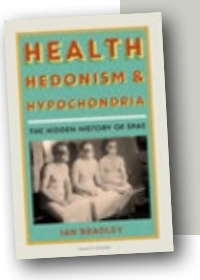

HEALTH, HEDONISM & HYPOCHONDRIA
THE HIDDEN HISTORY OF SPAS
IAN BRADLEY
Tauris Parke 2020

Seamus Heaney: ryktbar som få. FOTO: STEVE PYKE/GETTY IMGES

Kändis Heaney

LITTERATUR

Den irländske poeten Seamus Heaney (1939–2013) tilldelades Nobelpriset i litteratur 1995 ”för ett författarskap av lyrisk skönhet och etiskt djup, som lyfter fram vardagens mirakler och det levande förflutna”. Det var inget kontroversiellt val av Nobelpristagare. I den engelskspråkiga delen av världen, i både den europeiska och den nordamerikanska, hade Heaneys poesi många beundrare och ett grundmurat gott rykte.

Hans rykte på andra sidan Atlanten växte stadigt under de 14 år (1982–1995) Heaney var lärare vid Harvard, och han fick många nya läsare i USA. Och att han, katoliken från Nordirland, omsider blev omhuldad inte bara hemma på Guds gröna ö och i Nordamerika, utan även i Storbritannien, visar sig i att han senare även blev adjungerad professor i poetik vid Oxfords universitet under en femårsperiod.

Heaney växte upp i en katolsk familj på en liten bondgård i Nordirland. Sin lantliga uppväxt har han berört i många av sina mest älskade dikter och även i det grandiosa Nobeltal han höll 1995 i Stockholm, ett av de mest minnesvärda tal som på senare årtionden har hållits av en Nobelpristagare i litteratur. Låt mig citera den berömda inledningen:

”När jag först träffade på stadsnamnet Stockholm hade jag knappast en tanke på att någonsin få komma dit, än mindre att bli välkomnad dit som Svenska Akademiens och Nobelstiftelsens gäst. Vid den tidpunkt jag nu tänker på överträffade en sådan utveckling inte bara alla mina förväntningar: den var helt enkelt omöjlig att föreställa sig. På 1940-talet, då jag var äldsta barnet i en ständigt växande familj i det lantliga grevskapet Derry, trängde vi ihop oss i de tre rum som fanns i en traditionell bondgård med halmtak och levde som i ett slags bo, känslomässigt och intellektuellt i stort sett skyddade mot världen utanför. Det var en intim, fysisk, ursprunglig tillvaro där de nattliga ljuden från hästen bakom den ena sovrumsväggen blandades med ljuden från de vuxnas samtal i köket bakom den andra. Vi såg och hörde förstås allt som pågick omkring oss – regn i träden, möss i taket, ett ånglok med sina vagnar som dundrade fram med sina vagnar på andra sidan fältet bakom huset – men vi såg och hörde det som i ett ides vinterdvala. I vår ohistoriska, försexuella tillvaro, hängande i luften mellan det ålderdomliga och det moderna, var vi lika mottagliga och påverkbara som dricksvattnet i hinken i vårt grovkök: varje gång som ett passerande tåg fick marken att skaka brukade ytan på det vattnet följsamt krusas, koncentriskt och under fullständig tystnad.”

Som poet väckte Heaney uppmärksamhet redan med sin debutdiktsamling 1966 och han kom snart att uppfattas som den ledande gestalten inom vad som på den tiden kom att kallas ”The Belfast School”, en grupp bestående av ett antal någorlunda jämnåriga lyriker, några av dem katoliker och andra protestanter, som hade det gemensamt att de i sin poesi på ett eller annat sätt tematiserade och skrev om den blodiga terrorn i framför allt Nordirland, det veritabla inbördeskrig som helt enkelt brukar kallas ”The Troubles”. Så småningom blev han inom det litterära fältet en så berömd internationell celebritet att de skämtsamma irländarna därhemma började kalla honom Famous Heaney.

Om spridningen av benämningen Famous Heaney och den nästan makalösa litterära karriär denne irländske poet gjorde – och som alltså till sist kröntes med att han tilldelades Nobelpriset i litteratur – berättar professorn Robert Fitzroy Foster i sin nya bok *On Seamus Heaney*. Foster, i många år professor i irländsk historia och kultur i London, har skrivit många böcker, men är mest känd för sitt magnum opus om det moderna Irlands historia från 1600-talet fram till vår tid och för sin drygt 1 500 sidor tjocka biografi över William Butler Yeats, utgiven i två band, 1998 och 2005.

Fosters bok om Heaney är liten och behändig. Den omfattar bara drygt 200 sidor och är frikostig med citat. Någon biografi är det inte fråga om, eftersom levnadsteckningen hela tiden samspelar med en kronologiskt upplagd presentation av Heaneys diktsamlingar i just den ordning de blev utgivna och med överraskande återhållsamma referenser mellan de med varandra ofta nära besläktade verken. Mest går Foster bara igenom verken ett efter ett och ger oss biografiska utvikningar om Heaneys levnadsförhållanden under den period då han koncipierade var och en av sina inalles tolv diktsamlingar. Upplägget påminner helt enkelt närmast om vad britter brukar kalla en Readers’ Guide, en vägledning in till Heaneys poetiska universum, men eftersom Foster är en god berättare och själv har en irländares smak för anekdoter och livgivande utvikningar i det biografiska, hamnar hans framställning till sist i något som ganska mycket liknar en bok i *Life and Letters*-genren, alltså i en framställning som fritt varvar ansatser till levnadsteckning med litterär analys.

Om den mest är det ena eller mest det andra spelar kanske mindre roll. Huvudsaken är att boken erbjuder synnerligen trivsam läsning och kommer med en del nytt som jag inte har stött på förut, framför allt om Heaneys förhållande till Yeats (därvidlag gör Foster en rad slående träffsäkra iakttagelser) och därtill en del bio-

grafiskt stoff som han mer eller mindre osystematiskt tycks ha fiskat upp ur brevsamlingar.

En humoristisk formulering av Heaney dyker första gången upp i ett brev som han skriver till en vän under sin första längre utlandsvistelse. Han skriver att han ägnar sig åt ”silence, exile and sunning”, när han under läsåret 1970/71 är gästlärare vid University of California i Berkeley. Det är ”silence, exile and cunning” (tystnad, landsflykt och list) som James Joyces alter ego Stephen Dedalus vill fördjupa sig i när han i slutet av *Porträtt av konstnären som ung* bestämmer sig för att bryta upp från sitt fosterland och gå i landslykt för att försöka etablera sig som författare på det europeiska fastlandet. Den skrattretande skillnaden mellan ”sunning” och ”cunning” visar naturligtvis att Heaney såg mycket anspråkslöst på sitt år i Kalifornien. Inte desto mindre väckte detta år hans lust att leva utanför Nordirland med alla dess våldsamt uppblossande konflikter, som för övrigt eskalerade just i början av 1970-talet. Några år senare, närmare bestämt 1975, hade Heaney fått nog av Nordirland och ville inte att hans barn skulle växa upp där. Han och hans familj flyttade det året till Dublin i den självständiga republiken Irland.

Året i Kalifornien, Heaneys första vistelse långt hemifrån, vid 31 års ålder, lärde honom också att han, bondgrabben från Bellaghy, fann sig mycket väl till rätta i stora städer och i USA. Som jag nämnde inledningsvis adjungerades han som professor i poetik vid Harvard 1982 och tjänstgjorde där en termin per läsår fram till 1995. Det var under de åren som hans internationella berömmelse tog fart.

”Året i Kalifornien, Heaneys första vistelse långt hemifrån, vid 31 års ålder, lärde honom också att han, bondgrabben från Bellaghy, fann sig mycket väl till rätta i stora städer och i USA.”

Foster vinnlägger sig om att teckna konturerna av Heaneys snabbt växande berömmelse och citerar därför ganska flitigt ur de recensioner som hans böcker fick, både utomlands och hemma på Guds gröna ö. Därvid framgår att det tog längst tid för Heaney att bli profet i sin egen hemstad. Redan 1975 fanns det skribenter i tidningar och tidskrifter i Belfast som ondgjorde sig över att Heaney flyttade från Nordirland till den fria republiken. De framställde honom som en svikare och fanflykting. Det är i Belfast en syn på Heaney som skulle visa sig att bli mycket seglivad och kanske inte förändrades förrän först efter hans död 2013 och den serie av händelser som då ledde till att det i hans barndomsby byggdes ett museum till hans minne, och att detta museum numera av turistnäringen behandlas som ett av hela Nordirlands viktigaste kulturella utflyktsmål.

Seamus Heaneys HomePlace i Bellaghy: kulturellt utflyktsmål. FOTO: ALAMY

I republiken Irland fick Heaney finna sig i att inledningsvis ställas i paritet med i inhemska poeter i samma generation, till exempel Brendan Kennelly, framstående poet och litteraturprofessor vid Trinity College i Dublin, men hans stigande ryktbarhet på andra sidan Atlanten gjorde att han så småningom även i Dublin kom att upphöjas över sina samtida poetbröder. I republiken blev vägen till acceptans och beundran betydligt enklare. De nationalchauvinistiska irländarna älskar alltid sina hjältar, alldeles i synnerhet om de har blivit berömda i andra länder, allra helst i USA. Då kan det få handla om John F Kennedy, Seamus Heaney eller MMA-kämpen Conor McGregor, och de kan ha fått syssla med vad som helst. Hemma i Irland blir de älskade. Och det hann Seamus Heaney också bli. Hans begravning antog former som hade varit värdiga en stor statsman.

Men vägen från att bara vara Seamus Heaney till att i vissa kretsar även vara Famous Heaney blev ganska knagglig, stundtals riktigt riskabel. Det var inte alltid ”Famous Heaney” uttalades med ett erkännsamt leende. Det kunde också väsas fram med avund eller förakt.

Sammanfattningsvis bör sägas att läsaren nog kan bli besviken på att Foster är mer intresserad av mottagandet av Heaneys diktsamlingar och av de olika faserna i hans etablering som intellektuellt ryktbar skald än av poesin som sådan. Visst citerar han ymnigt och nästan alltför generöst, men han ger sig aldrig in på att försöka karakterisera Heaneys egenart. Detta är naturligtvis en svår uppgift, men kanske borde han ha haft något att säga om Heaneys i det närmaste oefterhärmliga blandning av robust lantlig folklighet och sofistikerad lärodiktare som osökt jonglerar med antika referenser. En poet som vet hur en plog ska dras och smidigast bör vändas när åkerlappen tar slut och som samtidigt är en baddare på både grekisk och nordisk mytologi är i vår tid ett unikt fenomen. Sådant borde Foster ha uppmärksammat och beskrivit.

Och visst är det intressant att ta del av de många beröringspunkter han finner mellan Heaney och Yeats. Men skillnaderna då? De är mycket stora och kanske ännu intressantare.

Tommy Olofsson

ON SEAMUS HEANEY
R F FOSTER
Princeton University Press 2020

Ramallah: palestinska flyktingar i Palestina.

FOTO: ABBAS MOMANI/TT

Det växande problemet

MELLANÖSTERN

När jag för något år sedan besökte Jerusalem passade jag på att göra en dagsutflykt till staden Ramallah en bit norrut. Från att ha varit en provinsiell arabisk avkrok har den vuxit i betydelse och är idag palestiniernas administrativa huvudstad. Där residerar den palestinska nationella myndigheten som fungerar som en interimsregering, en följd av det avtal mellan Israel och PLO som benämns Osloöverenskommelsen.

På vägen dit passerade bussen ett antal palestinska flyktingläger, ett av dem ligger praktiskt taget i Ramallah. En ovan betraktare av kampen mellan judar och araber skulle säkert finna det egendomligt att det bor statslösa palestinska flyktingar i Palestina, men det är bara en av många svårbegripliga aspekter av konflikten. För den som vill förstå vad hela problematiken handlar om är en djupdykning i flyktingfrågan absolut nödvändig.

På Västbanken bor inte mindre än 800 000 palestinska flyktingar och på Gazaremsan som styrs av organisationen Hamas bor 1,4 miljoner. Detta faktum belyser en kärnfråga, nämligen att skapandet av ett självständigt Palestina inte på något vis utgör en lösning av konflikten. Dessa 2,2 miljoner flyktingar saknar hemortsrätt där de nu befinner sig. De förväntas kräva att få bosätta sig i Haifa, Jaffa eller någon annan ort i Israel som deras äldre anförvanter lämnade 1948. Israel anses utgöra deras palestinska hemland. Och det går Israel aldrig med på.

Det här är ingen fråga som försvinner med tiden, tvärtom så kommer den att växa exponentiellt om inga radikala åtgärder vidtas. I boken *The War of Return* hävdar de två israeliska författarna Adi Schwartz och Einat Wilf att FN-organet UNRWA, som har till uppgift att registrera palestinska flyktingar och sörja för deras välfärd, i själva verket håller konflikten levande och utgör det största enskilda hindret för en fredlig lösning mellan judar och araber.

”Den övervägande majoriteten av dem som är registrerade hos UNRWA har aldrig flytt sina hem”, skriver Schwartz–Wilf. ”De är ättlingar, nu i femte generationen, till de ursprungliga flyktingarna. 1965 ändrade UNRWA riktlinjerna för att kallas palestinsk flykting till att gälla även avkomma i tredje generationen, och 1982 utvidgades de ytterligare till att gälla alla ättlingar till en manlig palestinsk flykting, inklusive lagligt adopterade barn. Resultatet av det blev tillkomsten av en permanent och evigt växande palestinsk flyktingpopulation. Det är ett av huvudskälen till att det krig som slutade 1949 med flera hundra tusen flyktingar, nu kan sägas ha producerat fler än fem miljoner.”

Omkring hälften av dessa bor i angränsande arabländer där de sedan 1948 utgör en egen diskriminerad kategori. Allra värst är det i Libanon där palestinska flyktingar är utestängda från en mängd yrken och förvägrade många av de rättigheter som tillfaller landets medborgare. Arabförbundet utfärdade tidigt ett förbud mot att ge palestinska flyktingar medborgarskap eftersom det skulle försvaga förhandlingspositionen gentemot Israel. Det enda arabland som har trotsat det är Jordanien. Det paradoxala är dock att flertalet jordanska palestinier som lever i högönsklig välmåga åtnjutande statens beskydd ändå är registrerade som flyktingar hos UNRWA.

The War of Return skulle kunna kallas en partsinlaga, men det är en poänglös anmärkning. När det gäller konflikten mellan Israel och palestinierna så är alla böcker i ämnet partiska. Författarna försöker inte på något sätt dölja sina demagogiska avsikter. Tvärtom så plädera de envist för sitt huvudbudskap, vilket är att hela världen inklusive israeliska ledare har duperats av palestinierna, som låtsas vilja förhandla utan att ha

Folke Bernadotte: inte hjälte i alla läger. FOTO: TT

någon seriös avsikt att göra det. Samt att det är UNRWA som har gjort den taktiken möjlig.

Einat Wilf är i dag 50 år gammal och har gjort en intressant karriär. Hon växte upp i en arbetarsionistisk familj och avancerade till löjtnant i armén. Därefter studerade hon vid Harvard i USA och blev sedan politisk rådgivare åt socialdemokraten Shimon Peres när denne var vice premiärminister. Hon har suttit i knesset – parlamentet – för Labourpartiet. Hennes författarkollega Adi Schwartz är journalist med ett förflutet på den israeliska vänstertidningen Haaretz. Ingen av dem kan beskyllas för att vara fredsmotståndare och deras ärende framgår tydligt. Det huvudsakliga föremålet för deras kritik är UNRWA.

UNRWA står för *United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East*. Organisationen skapades av FN:s generalförsamling 1949 för att ta hand om de palestinier som flydde sina hem när kringliggande arabstater attackerade den nyfödda staten Israel. Den är inget permanent FN-organ, dess mandat måste förnyas vart tredje år. UNRWA är beroende av finansiering från enskilda stater och Sverige är en av de största bidragsgivarna.

Under en fyraårsperiod bidrar svenska skattebetalare med nästan två miljarder kronor.

Det var också en svensk som inspirerade till UNRWA:s tillkomst, nämligen Folke Bernadotte. Han har i mångas ögon en hjältestatus som räddare av judar från Nazi-Tysklands koncentrationsläger och i sin strävan som medlare i konflikten mellan Israel och arabstaterna, men Schwarz och Wilf gör processen kort med honom. Enligt deras uppfattning drevs Bernadotte inte av humanistiska motiv i det medlingsarbete som innefattade engagemang för de palestinska flyktingarna. Det handlade istället om geopolitiska hänsyn. USA och Storbritannien ville bevara sitt inflytande i Mellanöstern och bygga goda relationer till de oljeproducerande arabländerna. Att bromsa Sovjetunionens inflytande var också av vitalt intresse eftersom Josef Stalin trodde att Israel skulle kunna bli en kommuniststat.

Schwartz och Wilf skriver att om det inte hade varit för dessa geopolitiska dimensioner så hade troligen arabernas tidigt resta krav på att alla palestinska flyktingar hade rätt att få återvända till de platser de lämnat, förblivit en enskild dispyt mellan Israel och arabländerna. Det Bernadotte gjorde som representant för västmakterna var, enligt Schwartz–Wilf, att sätta sitt sigill på arabernas önskan att utplåna Israel. ”Bernadotte accepterade det arabiska motståndet mot sionismen som ett oföränderligt naturens faktum och försökte varken utmana eller förändra det”, skriver författarna. De hävdar att den svenske aristokraten visade tydlig antipati mot de sionistledare han träffade. De spekulerar i att det kanske var så att Bernadotte kände sig mer bekväm med den uråldriga stereotypen om judar som maktlösa offer och hade svårt att hantera de självständiga och sturska sionistjudar som han träffade i Jerusalem. Det är en spekulation som enligt min mening framstår som onödig från författare som strävar efter saklighet.

”Det är inte fråga om mark mot fred, det är därför alla fredssamtal där Israel har erbjudit stora eftergifter i form av landarealer har misslyckats.”

Flyktingfrågan har alltsedan 1948 använts som ett politiskt redskap, enligt Schwartz–Wilf. De citerar Emil Ghury som var generalsekreterare för *Arab Higher Committee* och som varnade för att ge upp kampen mot Israel och betrakta flyktingfrågan som enbart en humanitär angelägenhet. Det handlade om *jihad*, det heliga kriget, enligt Ghury. Han uttryckte att han ville ”skörda judehat i varje arabs hjärta”.

Flyktingfrågan utvecklades till att bli det mäktiga påtryckningsmedel som det fortfarande är eftersom det internationella samfundet, enligt Schwartz–Wilf, aldrig har förmått genomskåda den arabiska taktiken. Författarna driver tesen att det palestinska ledarskapet aldrig har varit villigt att kompromissa om konflikten med Israel och sålunda heller aldrig varit intresserat av territoriella uppgörelser. Det är inte fråga om mark mot fred, det är därför alla fredssamtal där Israel har erbjudit stora eftergifter i form av landarealer har misslyckats. Schwartz–Wilf skriver att detta har varit förborgat även för de israeliska ledarna. Shimon Peres uppges ha yttrat att såväl fred som kärlek handlar om att hålla ögonen delvis slutna. Fredsförhandlare har talat om ”konstruktiv vaghet” som en metod för att snabbare komma fram till övergripande beslut och låta detaljerna vänta. Israelerna har länge trott att flyktingfrågan är en sådan mindre viktig detalj; att palestinierna inte kan mena allvar med att fred förutsätter att drygt fem miljoner palestinier som hatar Israel ska få bosätta sig i landet. Det, menar Schwartz–Wilf, är en monumental felbedömning.

När israeliska fredsförhandlare har hört palestinierna tala om en ”rättvis” överenskommelse, så har de tolkat detta som en invit till kompromiss. Men för de palestinska ledarna har det aldrig handlat om det. En rättvis lösning på konflikten innebär för dem, enligt Schwartz–Wilf, att Israel försvinner och ersätts med en arabisk-palestinsk stat. Det, och endast det, är rättvisa enligt det palestinska ledarskapets synsätt.

Det skulle inte vara möjligt att driva en sådan extrem linje utan stöd från inflytelserika bundsförvanter, och Schwartz–Wilf menar att FN-organet UNRWA spelar en nyckelroll här. De skriver att världssamfundet tyckte att idén med att härbärgera palestinska flyktingar i läger administrerade av UNRWA utgjorde den minst dåliga lösningen på problemet. USA trodde att FN-organets verksamhet skulle ha en lugnande inverkan på de nationalistiska känslorna och förhindra radikalisering och möjligheter för sovjetiskt inflytande. Det blev precis tvärtom.

”De palestinska flyktinglägren”, skri- ››

ver Schwartz–Wilf, ”blev stater i staten, stängda områden där förgiftad, hatfylld retorik blomstrade och spreds.”

UNRWA erbjöd den fysiska och sociala infrastrukturen för radikaliseringen, skriver de. ”Inom ramen för FN som hade skapats för att skydda världsfreden växte palestinska terrorgrupper fram som handlade tvärt emot alla FN-principer, och som snart började spränga passagerarflygplan och mörda civila.”

UNRWA försåg flyktingarna med livets nödtorft och dess skolor fick snabbt rykte om sig att vara bland de bästa i arabvärlden. Schwartz–Wilf skriver att FN-organets existens och verksamhet tidigt blev helt avgörande för skapandet av den palestinska nationalistiska rörelsen och därmed PLO. I lägren där UNRWA styrde bevarades den gamla palestinska kulturen inklusive klanorganisationerna. Social frigörelse för enskilda familjer och individer blev inte möjlig, flyktingarnas framtid låg helt i händerna på FN:s tjänstemän. UNRWA anställer huvudsakligen palestinier, vilket innebär att det bara är namnet som antyder att det är en organisation underställd FN. I allt väsentligt, skriver Schwartz–Wilf, är UNRWA en palestinsk organisation som odlar palestinska, antiisraeliska, nationalistiska målsättningar.

USA har upphört med sin finansiering av UNRWA. Förenade Arabemiraten har som en arabvärldens gossen Ruda sträckt ut en försoningens hand till Israel. Något är på gång i Levanten. Helt oavsett om man accepterar den analys som Schwartz–Wilf presenterar eller ej, så går det inte att förneka att de pekar på en absolut central punkt i hela konflikten mellan Israel och palestinierna. Flyktingfrågan är den stötesten som måste baxas undan för att möjliggöra fred.

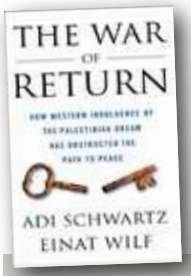

Bengt G Nilsson

THE WAR OF RETURN
HOW WESTERN INDULGENCE OF THE PALESTINIAN DREAM HAS OBSTRUCTED THE PATH TO PEACE
ADI SCHWARTZ & EINAT WILF
All Points Books 2020

Rain Man: autisten som matematiskt snille. FOTO: ALAMY

Autisterna

PSYKOLOGI

Ingen känd medicinsk eller psykiatrisk åkomma har ett så tvetydigt rykte som autism. Förvirringen bottnar delvis i hur sjukdomen framställs i medierna. ”Det är en superkraft”, påpekade aktivisten Greta Thunberg bestämt i brittiska *The Guardian* när hon förra året tillfrågades om sin autismdiagnos. Kort därpå publicerade samma tidning en synnerligen dyster artikel om hur autistiska studenter ofta presterar ”under sin potential” och står inför en ”nattsvart” framtid på arbetsmarknaden. Den uppenbara frågan uppstår: Är autism ett handikapp eller en tillgång?

För 50 år sedan hade svaret varit entydigt: autism är en svår och genomgripande utvecklingsstörning, förknippad med såväl emotionella som kognitiva handikapp. Tal om autistiska ”superkrafter” hade betraktats som ansvarslöst svärmeri. Allt detta kom att förändras med filmen *Rain Man* från år 1988, i vilken Dustin Hoffman spelar en autistisk man. Autism var ännu så pass okänt på 1980-talet att filmens psykiater fick förklara för patientens bror – och därmed även för biopubliken – vad det var för något. Hoffmans ”Rain Man” är onekligen handikappad, men är också ett matematiskt snille. *Rain Mans* succé gav upphov till lång rad andra filmer, teveserier och böcker om autistiska genier. 20 år efter det att filmen kom ut trodde omkring 40 procent av de tillfrågade i en undersökning att de flesta personer med autism besitter ”speciella färdigheter”, något som i själva verket bara är en liten bråkdel förunnat.

På senare år tycks romantiken kring autism ha svalnat en smula. I takt med att autismdiagnoser blivit vanligare har allt fler människor blivit klara över sjukdomens faktiska natur. Personer med autism, eller autistiska drag, har stora svårigheter att hantera sociala relationer och kommunicera med andra människor. De är kraftigt beroende av fasta rutiner, och föredrar enformiga och stereotypa aktiviteter. Endast en minoritet lämnar någonsin föräldrahemmet. Samtidigt kan ingen förneka förekomsten av autistiska genier, eller kopplingen mellan autistiska drag och vissa extrema, kognitiva färdigheter. Det är just denna koppling som psykologiprofessorn Simon Baron-Cohen valt att fokusera på i sin senaste bok *The Pattern Seekers*. Baron-Cohen, som undervisar vid Cambridge, är en av världens mest citerade forskare och en ledande expert på autism. I sin bok framför han tesen att de kognitiva egenheter som vi idag förknippar med autism utgör själva motorn för mänsklighetens teknologiska utveckling – från stenåldern och framåt.

För att kunna förstå bokens tes behöver vi först bekanta oss med författarens tidigare forskning och tankegods. Baron-Cohen är mest känd för sin kontroversiella teori om autism som en ”extrem form av den manliga hjärnan”. Professorns argumentation kan kort sammanfattas enligt följande: mäns och kvinnors hjärnor skiljer sig på olika sätt, åtminstone i genomsnitt. Dessa anatomiska könsskillnader avspeglas i deras olika intressen, sociala färdigheter och beteenden. Män och pojkar är exempelvis bättre än kvinnor på att tolka mönster och lösa tekniska uppgifter, men sämre på att korrekt tyda ansiktsuttryck eller sociala sammanhang. Dessa olika egenskaper går att mäta längs två olika dimensioner: en för *systematisering* och en för *empatisering*. Män tenderar att prestera bättre inom systematisering och sämre inom empatisering än kvinnor, även om könen ofta överlappar varandra.

Magnus Carlsen: även framgångsrik i tv-soffan. FOTO: TOM JENKINS/TT

Baron-Cohen har bland annat upptäckt att höga nivåer av testosteron i fosterlivet tenderar att gynna systematisering, på bekostnad av empatisering. Detta är förstås fullt logiskt, med tanke att manliga foster vanligen omges av högre nivåer av testosteron än kvinnliga. Professorn har också noterat att personer med autism ofta uppvisar en *hyper-systematiserande* kognitiv profil. Autister är inte sällan besatta av mekaniska skeenden och mönster, men har oerhört svårt att hantera sociala situationer. Autism är således – åtminstone i denna bemärkelse – en ”extrem form av den manliga hjärnan”.

Baron-Cohens teori är onekligen banbrytande, men omgärdad av förbehåll. Långt ifrån alla hyper-systematiserare lider till exempel någon brist på sociala eller empatiska förmågor. Världens främsta schackspelare, Magnus Carlsen, är själva urtypen av en hyper-systematiserare, men gör också bra ifrån sig i tevesoffor. Det bör också poängteras att empatisering i detta sammanhang handlar om långt mer än en förmåga att tycka synd om folk. Empatisering handlar om att greppa alla slags mänskliga sammanhang, och ta sig fram i den verkliga världen. Medan systematiseraren gärna sitter och stirrar på ett schackbräde i timmar så inser empatiseraren att det finns viktigare saker att ägna sin tid åt. Som Baron-Cohen själv påpekar så finns det ingen känd sjukdom som har sin grund i ett överskott av empati. Hyper-systematisering är däremot ett högt spel, med potentiellt förödande konsekvenser.

Det historiska argument som framförs i *The Pattern Seekers* är mer ambitiöst och svepande än något resonemang i Baron-Cohens tidigare skriverier. Professorn hävdar nämligen att ovanstående, systematiserande instinkt – vad författaren kallar if-and-then-tänkande – är oumbärlig för all mänsklig innovation. *If-and-then*-tänkande är i princip synonymt med så kallad Boolesk logik (uppkallad efter matematikern George Boole), och ligger till grund för alla vetenskapliga experiment. Ett forntida exempel på detta slags slutledning lyder så här: *Om* jag gräver ner ett frö och häller på vatten, så växer det upp en buske. Denna systematiserande instinkt utvecklades för cirka 100 000 år sedan, och är enligt Baron-Cohen unik för just *Homo sapiens*.

Professorn ägnar stor möda åt att avfärda andra, konkurrerande hypoteser om människans teknologiska framfart till förmån för sin egen. Hans evolutionära argument är inte orimligt, men Simon Baron-Cohen underlåter att nämna att *Homo sapiens* evolution mot högre *generell intelligens* kraftigt accelererade under samma era. Är inte människans unika förmåga till *if-and-then*-tänkande grundad i hennes förmåga att tänka överhuvudtaget? Författaren tar sig aldrig riktigt an denna fråga, av förståeliga skäl. En bok som avslöjar att ”mänsklig innovation drivs av smarta människor” skulle knappast stimulera förläggarnas eller läsarnas nyfikenhet.

”Baron-Cohen framför tesen att de kognitiva egenheter som vi idag förknippar med autism utgör själva motorn för mänsklighetens teknologiska utveckling – från stenåldern och framåt.”

De mest underhållande kapitlen i *The Pattern Seekers* berör några av världshistoriens främsta hyper-systematiserare, däribland Isaac Newton och Thomas Edison. I vilken mån sagda herrar verkligen led av autism är förstås svårt att säga, emedan denna diagnos inte fanns medan de var i livet. Baron-Cohen har dock samlat ihop en hel del anekdotiskt material som antyder förekomsten av autistiska drag. Författaren lyfter särskilt fram Carl von Linné som ett exempel på en person besatt av tanken på att systematisera hela sin omvärld. Den brittiske forskarkollegans uppskattning för Linné är särskilt välkommen med tanke på den kritik som vår svenske botaniker nyligen fått utstå för sin beskrivning av människoraser i *Systema Naturae*. I den mån amerikanska collegestudenter ens hört talas om ”Linneaus” så är det som en förespråkare för rasistisk pseudovetenskap och inspiratör till Ku Klux Klan. Många av Simon Baron-Cohens läsare förvånas nog över att upptäcka att Linné inte enbart ägnade sig åt rasism, utan även sysslade med taxonomi vid sidan om.

En fråga som många ställer sig är huruvida autism verkligen har blivit vanligare på sistone, eller om det bara diagnostiseras oftare. Baron-Cohen verkar luta åt det förstnämnda, och pekar på selektiva parningsmönster som en tänkbar förklaring. Medan det förr i tiden var kutym för manliga läkare eller ingenjörer att få ihop det med sköterskor och sekreterare så tenderar personer inom ”systematiserande” yrken numera att gifta sig med varandra. Detta slags inavel bland tekniska eliter leder – åtminstone enligt Baron- ››

Cohen – till en extrem koncentration av gener som kodar för systematiserande egenskaper, ibland med autism som följd. Professorns tes är djärv, men är inte utan belägg. I *The Pattern Seekers* redogör Baron-Cohen för en studie som påvisade ett kraftigt överskott av autistiska barn på den holländska orten Eindhoven, jämfört med omgivande städer. Baron-Cohen härleder detta överskott till Eindhovens status som ”Nederländernas Silicon Valley”, och som sådan full av dataingenjörer och deras familjer. Studier av detta slag förser oss inte med några slutgiltiga svar, men gynnar Baron-Cohens tes om systematisering som en väsentlig faktor för utvecklandet av autism.

Det centrala problemet med Baron-Cohens teori är att den inte riktigt håller måttet för autism i alla dess yttringar. Autism är trots allt förknippat med en lång rad riskfaktorer och omständigheter. Sjukdomen drabbar inte bara barn till ingenjörer, utan även dem som är för tidigt födda, eller har överåriga pappor. Andra kända riskfaktorer för autism inkluderar pediatriska hjärntumörer och exponering för tungmetaller. En veritabel epidemi av autism har på senare år uppmärksammats bland barn till somaliska flyktingar i den amerikanska delstaten Minnesota. Lider sagda somalier verkligen av samma åkomma som barnen till holländska programmerare? Eller rör det sig om flera olika sjukdomar, med likartade symtom? Min personliga misstanke är att Baron-Cohens hyper-systematiserare i själva verket utgör sin egen, särskilda kategori av autister. En brittisk studie från 2008 indikerade exempelvis att autister med ”speciella förmågor” har en annorlunda genetik än andra patienter med samma diagnos. Om en sådan hyper-systematiserande åkomma verkligen existerar så bör vi kalla den ”Baron-Cohens syndrom”, för att hedra en av vår tids mest kreativa och briljanta *Pattern Seekers*.

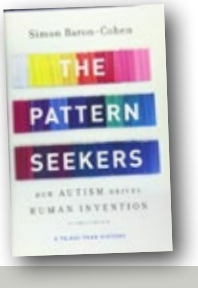

Erik W Larsson

THE PATTERN SEEKERS
HOW AUTISM DRIVES HUMAN INVENTION
SIMON BARON-COHEN
Basic Books 2020

Virginia Woolf: klarsynt feminist. MÅLNING AV ROGER ELIOT

Kvinnolivets predikament

BIOGRAFI

Att påstå att sekundärlitteraturen, dokumentärerna, essäerna om och porträtten av författaren Virginia Woolf (1882–1941) är omfattande är ett understatement. Det finns en rad biografier av skiftande kvalitet där hennes liv gestaltas, äktenskapet med Leonard Woolf synas, relationen till systern Vanessa Bell dissekeras. På universiteten och i kultursfären är hon ständigt aktuell: nya analyser av hennes intrikata, svävande modernistiska prosa skrivs i strid ström och filmer, inspirerade av romanerna, produceras.

Woolfs feministiska klarsyn, särskilt hur sakligt hon naglar fast kvinnolivets predikament i *Ett eget rum* (1929) och hennes reflekterande i dagboksform, har bidragit till att flickrumsdrömmar kunnat förvandlas till realistisk målmedvetenhet. Tillsammans med den mytomspunna tillvaron i den informella kretsen av intellektuella i Blomsburygruppen, depressionerna och slutligen självmordet har den emblematiska funktion som Woolf har fått i den kulturella offentligheten befästs och utvidgats ytterligare. Hon har nått kultstatus, även om det låter litet för hetsigt givet den fridfulla framtoning som präglar de många svart-vita fotografierna av hennes ansikte som bevarats. Woolf var en färgstark pionjär i sin tid och blev en projektionsyta för frigörelse i vår, en fantasifull realist som fann äventyret i kärleksaffären med Vita Sackville-West. En oerhört begåvad och formstark författare var Woolf, men samtidigt en tvivlande konstnär. Hon är överanvänd och alltjämt en gåta. Hur ska nya böcker om en sådan skapande kvinna skrivas?

Gillian Gill tycks vara övertygad om att ett pedantiskt framlagt källmaterial räcker för att imponera på Woolfentusiaster och andra möjliga läsare. Redan i förordet till *Virginia Woolf and the Women who Shaped her World* finns en alldeles för intim intonation som låter oss förstå att Gill, en disputerad akademiker som främst riktat in sig på att skriva biografier, kommer att inviga oss alla i nya kunskaper om de kvinnor som omgav och präglade Woolfs liv och författarskap. Det är stora anspråk och oroväckande sådana eftersom de flesta goda forskare och författare förmedlar sig via originella tankegångar och nya upptäckter, inte

genom att på förhand avisera att de är värda beundran.

Kapitlet ”High Society” är talande för Gillian Gills tillvägagångssätt. Med hög skvallerfaktor och detaljerade interiörbeskrivningar berättas vilka som passerar olika gods och gårdar (Woburn Abbey!, Badminton House!) under Woolfs mormors levnadstid i början av 1800-talet. Det hela påminner lite om den samtida författaren Jane Austens presentationer av potentiella gemåler och de lantliga dynastiernas ansvar och samtidigt hårda krav på dekorum. Skillnaden är att i en roman finns en intrig och ofta också en konflikt som ska illustrera ett moraliskt dilemma eller en utsatt situation. I Gills framställning saknas en intresseväckande disposition som möjliggör en riktning för hennes argumentationslinje. Istället blandas information som stånkats fram vid någon arkivsittning med omdömen av typen ”som jag redan har konstaterat, Pattlekvinnorna var modiga och smarta” (återigen, opassande intimisering). Det historiska släktnarrativet bryts och istället riktas strålkastarljuset mot Gills övertygelser.

Samtidigt är de inledande kapitlens redogörelser för kvinnor och skeenden i Woolfs närhet så knappologiska att de blir ovidkommande för en bredare läsekrets. Intrycket blir att Gillian Gill vill skriva om Woolf av eget intresse och att just denna faktavinkel på det biografiska saknas – därför en bok. Om luckor fortfarande behöver fyllas inom genren Woolfbiografier så krävs mer än kunskapsutfyllnad. Framförallt hade Gill kunnat fundera över relationen mellan läsintresse och innehåll i de inledande kapitlen, snarare än att släktträdet i sig är betydelsebärande för att förstå en litterär verksamhet.

Virginia Woolfs författarskap är fyllt av stadsvandringar och London intar en särställning. Förra året publicerades *Square Haunting. Five Writers in London Between the Wars* av Francesca Wade. Den behandlar Woolfs aktiviteter inte minst runt det egenstartade förlaget Hogarth Press, under ett års tid, på torget Mecklenburgh mellan första och andra världskriget. Ett skarpt utsnitt i tiden sätter ramarna för Woolfs funktion i boken.

I boken *Promenader i Virginia Woolfs London* (2014) knyter litteraturprofessor Lisbeth Larsson några utvalda romaner till specifika platser i huvudstaden. Romanen *Mrs Dalloway* (1925) utspelas till stor del i fashionabla Westminster, *Natt och Dag* (1919) uppehåller sig vid The Strand, som exempel. Larsson har skrivit en av de bästa böckerna om Woolfs prosa, tycker jag – synd att Gillian Gill inte kunnat läsa den i svenskt original eftersom de delvis delar samma feministiskt tolkande ram och teoretiska impuls. Larsson illustrerar hur kön och tid – diskrepansen mellan klocktid och upplevelsetid – hänger samman med kategorierna staden, platsen och rummet för att nästan lösas upp i den sista romanen *Vågorna* (1931).

Varken Wade eller Larsson nöjer sig med omfångsrikt stoff eller forskarens nödvändiga sittfläsk, utan de har på sina egna vis en osjälvisk blick på författaren Virginia Woolf. Att berätta nytt med förnuft och känsla också om en mycket väldokumenterad och produktiv författare som Woolf går sålunda utmärkt, men det krävs en analytisk skärpa, en förmåga att sålla som jag saknar hos Gill.

Det blir bättre, stilistiskt och innehållsmässigt, i del fyra som handlar om Bloomsburygruppen. I denna krets av samhällskritiker ingick bland andra (förutom Woolf och hennes make) författarna E M Forster och Lytton Strachey, ekonomen John Maynard Keynes, Dora Carrington, som var konstnärinna, och Virginias syster Vanessa Bell med make Clive. Om Bloomsburygruppen finns också mycket skrivet. Kommenterande material och mer iscensättande texter nuddar gärna en romantiserad bild av hur ett alternativt sätt att leva för dem som ingick i kretsen kunde te sig. För anglofila trädgårdsentusiaster och kollektivnostalgiker står deras gemensamma bostad Charleston, i Sussex, välbevarad och öppen för besökare – den kulturella institutionaliseringen av det antikonformistiska, bohemiska är i sig mycket intressant att utforska.

”Gill pekar ut den tunna linjen mellan allvar och skämt i Bloomsburygruppens jargong, underbyggd av elitistiska idéer om utvaldhet där internt bifall trumfade omgivningens värderingar.”

Gill följer som bekant ett spår och skådar efter den specifikt kvinnliga erfarenheten. I de senare kapitlen skriver hon medryckande och, såvitt jag kan förstå, också välfunnet om kvinnans situation i förhållande till homosexualitet i den lite vidare Bloomsbury-kretsen, vars medlemmar ofta hade en studentbakgrund från Cambridge. Gillian Gill poängterar att den sömlösa övergången (med bistånd från attityder och vanor från akademiska miljöer) i umgänge mellan homosexuella män och homosocialitet i diverse klubbar sällan ifrågasattes, och att hemlighetsmakeriet var stort. Kvinnor betraktades som intellektuellt ointressanta, medan grader av närhet mellan män – särskilt sexuell, ibland ofrivillig – ansågs spännande också av heterosexuella män. Det förekom övergrepp och Gill pekar ut den tunna linjen mellan allvar och skämt i Bloomsburygruppens jargong, underbyggd av elitistiska idéer om utvaldhet där internt bifall trumfade omgivningens värderingar. Skenäktenskapet mellan Keynes och den ryska ballerinan Lydia Lopokova kunde genomföras i full vetskap om vad som försiggick bakom lyckta dörrar i en tid präglad av viktoriansk samhällsmoral och privat dekadens.

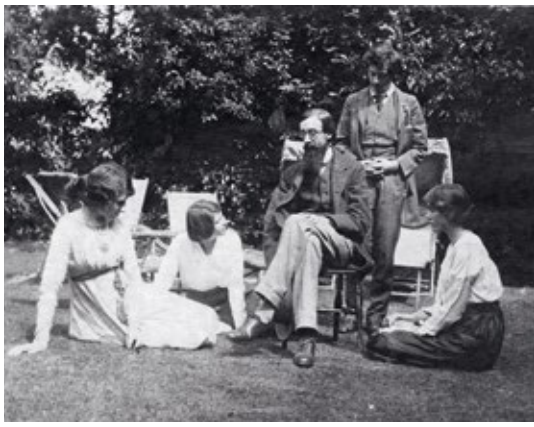

Bloomsburygruppen: kritisk krets.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

För Virginia och Vanessa blev dubbelliv och ojämlikhet mellan könen ett tema för samtalen dem emellan. Det är också ett motiv som synliggörs i Woolfs skrifter. Både *Jacobs rum* (1922) och *Orlando* (1928) har homoerotiska och könsöverskridande inslag, och det egna rum Woolf beslutsamt hävdar att alla fria kvinnor behöver förutsätter inte bara en självvald utsikt utan även, vilket var radikalt, en egen liten inkomst. Gill visar med lätt hand hur vardagsmisogynin sporrar Woolfs iakttagelseförmåga, för att därefter internaliseras och omvandlas till skönlitteratur. Om man har läst Woolfs dagböcker (i svensk översättning från 2008, *Ögonblick av frihet. Dagboksblad 1915–1941*) är Gills bidrag en påminnelse om Woolfs skarpa blick snarare än en ny upplysning.

Del fyra och fem är bokens bästa och de borde utgjort Gills skrivande epicentrum. Här pekar Gill ut viktiga samband mellan Woolfs position som fri intellektuell och livet i Bloomsburygruppen. Somligt känns igen från Quentin Bells bitvis mör- ››

ka memoarer och biografier om sin mor Vanessa, och moster Virginia (*Virginia Woolf. A Biography* kom 1972, *Bloomsbury Recalled* gavs ut 1995, och däremellan publicerades andra skrifter av Quentin Bell om näraliggande ämnen). De trådar och sammanhang Gill presenterar bekräftar Quentin Bells upplevelser och klargör också det feministiska perspektivets betydelse i hennes egen undersökning.

Epilogen leder tyvärr tillbaka till den inledande känslan av en författare som av olika skäl vill sola sig i glansen av sitt biografiobjekt. Eftersom detta inte är en recension av en roman vågar jag mig på att avslöja hur det slutar. Vid ett besök på Trinity College, Cambridge, läser Gill tre vykort som har sänts till Clive Bell från diplomaten Gerald Wellesley. Dessa meddelanden försätter Gill i chock. Hon utbrister att Virginia Woolf inte bara har lärt henne mycket utan nu också satt henne i evig tacksamhetsskuld. Under de sista dagarna med bokmanuskriptet har Gill gråtit av förvåning (och äckel, får man förmoda). De pedofila inslagen i vykortstexterna leder henne till konklusionen: ”Vi måste lyssna på vad olyckliga små flickor och olyckliga små pojkar har att säga.” Inkännande kommentarer av detta slag skapar stilistisk dissonans snarare än medkänsla.

Jag är inte förtjust i Gills (o)vana att extrahera händelser från förr och spika upp dem som didaktiska påminnelser för samtiden, men det kan naturligtvis uppfattas som angeläget av en annan sorts läsare. Boken hade tjänat på ett stramare tilltal för att inte blanda samman Virginia Woolf och de kvinnor som präglade hennes liv med en moraldebatt. Dessutom var mycket i Virginia Woolfs liv tvetydligt. Vad vi med säkerhet kan säga om andra människor bör alltid följas av viss försiktighet. När Gill skriver att Woolf tyckte illa om sin svåger funderar man både en och två gånger på om detta verkligen är en rimlig slutledning, eller om det är Gills egen önskedröm.

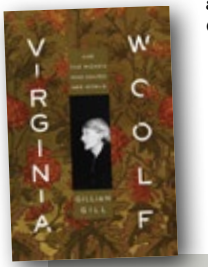

Anna Victoria Hallberg

VIRGINIA WOOLF AND THE WOMEN WHO SHAPED HER WORLD
GILLIAN GILL
Houghton Mifflin 2019

Plantageliv: en sävlig lantlig rytm. MÅLNING AV ALAN MALEY

En förlorad värld

IDÉHISTORIA

Vad är amerikansk konservatism och har den speciella drag som gör den annorlunda annan konservatism? Hur skall begreppet och fenomenet förstås och definieras? Frågan väcks ofrånkomligen av boken *American Conservatism*, en antologi sammanställd av Andrew J Bacevich, professor i historia vid Boston University. Boken innehåller en rad konservativt färgade essäer av amerikanskt ursprung. De är alla intressanta, men illustrerar samtidigt att bokens tes om en levande amerikansk konservatism är en återvändsgränd. En död frågeställning. Trots texternas relevans och/eller aktualitet, är den självpåtagna uppgiften att upprätta en livaktig konservativ tradition i amerikansk politik – förmodligen – dömd att misslyckas.

De flesta svenskar, åtminstone i min generation, uppfattar konservatism som liktydigt med en eller annan form av borgerlig höger, men det är en otillräcklig och delvis missvisande definition. Om man ser konservatismen som en högerpolitisk strömning kollapsar begreppet. Den politiska högern har, både i Amerika och Europa, kommit att inta en alltmer liberal ståndpunkt. Man har genomgående förordat fri marknad, låga skatter och liten stat: alltsammans liberala kardinalfrågor. Den konservatism man kan skymta bland amerikanska republikaner betonar vanligen vissa värdefrågor och hänger ofta samman med förbindelsen mellan politik och en religiös tradition. Den förbindelsen är ett typiskt amerikanskt fenomen men har mer karaktär av religiösa än av konservativa värden, och egentligen är den mer reaktionär än konservativ. Den har knappast någon motsvarighet i europeisk politik.

I Europa finns förvisso stora kristna konservativa partier och rörelser. Men det rör sig då om partier där religionen spelar en passiv roll. Den religiösa dimensionen är bara en moralisk markering avsedd att locka kristna väljare till partiet. Europeiska konservativa politiker ägnar sig sällan eller aldrig åt att förkunna trons budskap och de skyltar inte med det i den offentliga debatten. Detta sker emellertid ofta i USA, men det sker inte bara eller ens mer frekvent bland konservativa än bland andra politiker.

Den nu avgående presidenten, Donald Trump, har i de stora medierna framställts som ultrakonservativ. Det är knappast en korrekt beskrivning av den politik han fört som president eller de åsikter han gett uttryck för som privatperson. I mina ögon är han en hårdkokt liberal politiker, som är övertygad om att alla sociala problem, inklusive jämlikhet och fattigdom, bäst kan lösas av den fria marknaden. Men till skillnad

från konservativa tänkare menar han att fattigdomen och olikheten helst inte skall bevaras utan upphävas och upphävas just med marknadens fria mekanismer. Att han nått stor popularitet inom den amerikanska arbetarklassen och de lägre sociala skikten beror på att han till skillnad från de utpräglade medelklasspolitikerna inom Demokratiska partiet i sin retorik inte väjde för att peka på vissa ekonomiska problem och nostalgiskt hylla en svunnen amerikansk storhetstid. Trumps fraseologi har visserligen bara varit munväder, men för de utarmade skikten i Amerikas rostbälte har det ändå varit ljuv musik. De har tyckt sig höra rösten från en politiker som förstår och bryr sig om deras situation.

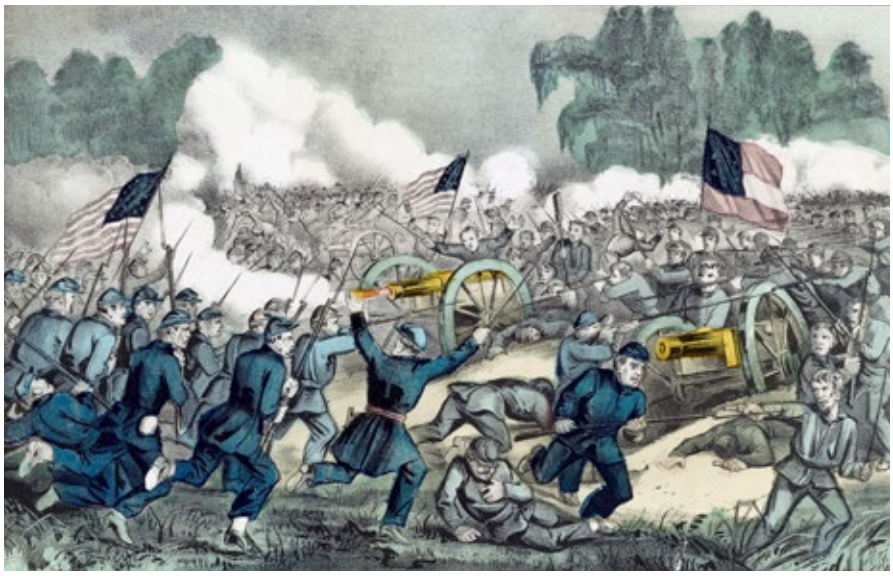

Inbördeskrig: konservatismens nederlag. FOTO: ALAMY

Vid närmare eftertanke är det överhuvudtaget svårt att peka på något som liknar en konservativ ideologi. Det är svårt helt enkelt därför att det inte finns någon sådan. Konservatism är inte en ideologi som liberalism eller socialism. Det finns ingen konservativ doktrin. Konservatismen är ett förhållningssätt, en hållning ofta byggd på en reaktion mot händelser i samtiden. Edmund Burke, som ofta nämns som konservatismens fader, formulerade sitt politiska budskap som en reaktion mot franska revolutionen och den samtida upplysningsradikalismen. Hans allt överordnade syfte var att hindra revolutionen från att sprida sig till England. Han ville bevara England som ett utpräglat klassamhälle, styrt av en konung och en jordägande aristokrati.

”Den nya världens människa och medborgare tvingades att oförtröttligt sträva efter att utvidga sitt territorium, bryta ny mark, spränga varje gräns och ständigt spänna sina krafter mot frontlinjen.”

När det kom till ekonomiska frågor som handel eller fördelning av resurser var han marknadsliberal om än med vissa förbehåll. Han betonade att handeln inte fick styra regeringens politik. Hos Burke fanns ändå ett ideologiskt inslag, men det gällde förhållandet mellan kyrka och stat. Burke var själv religiös och menade att inget samhälle kunde bevaras utan en nationell kyrka som staten måste vara förbunden med. Däremot hade han ingen religiöst doktrinär syn på vilken Gud denna kyrka skulle tillbe eller att den ens måste vara en kristen kyrka. Kyrkan skulle i Burkes konservativa samhällssyn fungera som en stabiliserande institution som inte förändrades av tidens stormar, som evigt förkunnade samma budskap sekel efter sekel.

Under efterkrigstiden har både amerikansk och europeisk konservatism genomgående varit rörelser som förordat fri marknad, låga skatter och så liten stat som möjligt. Den har i likhet med liberala rörelser sett som en central uppgift att begränsa den internationella kommunismens makt och att på det nationella planet förhindra att kommunistiska partier får inflytande. I Europa har konservatismen under efterkrigstiden inte bara sett kommunismen som ett hot utan även vänt sig mot socialdemokratins centralt organiserade välfärdsstat. I de skandinaviska samhällena har därför rollerna blivit ombytta. Här och i synnerhet i Sverige har det varit socialdemokratin som haft en samhällsbevarande konservativ roll.

Efter 1930-talets reformgenombrott har Socialdemokraterna inte önskat några stora sociala och ekonomiska förändringar. Man har kanske inte ansett att man skapat ett fulländat samhälle, men åtminstone en bättre gemenskap än den ämbetsmannastat som härskade över en utarmad underklass då en borgerlig elit satt vid makten. Under tidigare epoker har konservatismen varit allt annat än fientlig mot staten, och dess syn på marknad och storkapital har varit tvetydig. Tidigare konservativa strömningar har byggt sin makt och sitt inflytande på välbärgade sociala skikt som vördar traditionella värden. Det har varit de adliga jordägarna och landsbygdens välsituerade bondebefolkning som utgjort kärntruppen. Dessa skikt har ofta varit anhängare av en stark stat, och inte sällan av ett upplyst envälde. Den moderna konservatismen är alltså i allt väsentligt en liberal strömning och i USA har den alltid varit det.

Det är också en förståelig utveckling med tanke på den kulturella utveckling som västliga samhällen har genomgått i modern tid. Den konservativa hållningen uppstod som en följd av 1700- och 1800-talets politiska konfliktmönster och maktspel. Den utspelas i en serie brytpunkter mellan kungamakt, jordägande aristokrati och det växande urbana borgerskapet. Dessa konflikter resulterade i tre revolutioner i den västliga världen – i England 1688, i Amerika 1776 och i Frankrike 1789. I dessa tre omvälvningar formas grunddragen i den moderna kultur och mentalitet som fortfarande dominerar den västliga kulturkretsen. Även om amerikansk kultur inte till en början var motorn och den drivande kraften i denna utveckling blev den alltmer det efter inbördeskriget. Efter de båda världskrigen och under kalla kriget intog Amerika definitivt tätpositionen.

Amerikanskt samhällsliv är präglat av en anda som i amerikansk historieskrivning liknats vid den mentalitet som råder vid en frontlinje, ”a frontier”. På grund av den enorma invandringen och den följande folkvandringen mot väster kom den amerikanska civilisationen att utsättas för ett häftigt omvandlingstryck. Den nya världens människa och medborgare tvingades att oförtröttligt sträva efter att utvidga sitt territorium, bryta ny mark, spränga varje gräns och ständigt spänna sina krafter mot frontlinjen, att helt enkelt göra det omöjliga möjligt. Den amerikanska fronten var under 1800-

››

och det tidiga 1900-talet de ociviliserade utmarkerna i väster, eller det område som i amerikansk folklore kallas Vilda Västern, där livet var hårt, primitivt och farligt. Där medborgaren inte skyddades av lag och polis utan lämnades att klara sig med egna krafter. Denna livsform blev, enligt Frederick Jackson Turner, den ledande teoretikern för denna historieskrivning, själva grundvalen för den amerikanska nationalkänslan.

Fram till amerikanska inbördeskriget fanns kanske en genuin amerikansk konservatism. Den härskade i sydsternas aristokratiska plantageekonomier. Under inbördeskriget ställdes den traditionsbundna livsstilen i syd mot ”the yankee way of life” i norr. Livet i sydstaterna karaktäriserades av en sävligt lantlig rytm och var byggt på bomullsplantager som var lönsamma bara på grund av slavarbete. I norr hade livet en hetsigare rytm och var präglat av urbana center, industrialism och oavbruten tillväxt. I syd gick livet en evig cirkelgång. Varje ny generation levde sitt liv efter nedärvda mönster. Det var en stabil men repetitiv samhällsform. Urtypen för en konservativ civilisation. I norr härskade en modell byggd på liberalismens marknadsekonomi och värdegrund. Dessa skilda världar stötte samman i ett blodigt krig som gällde vilken samhällstyp som skulle dominera den amerikanska civilisationen. Nordstaterna segrade och den amerikanska konservatismen tillfogades ett avgörande nederlag.

Efter denna sammanstötning marginaliseras amerikansk konservatism. Resterna av en konservativ hållning överlever politiskt endast genom en fusion med den dominerande liberalismen i ett slags liberalt färgad konservatism. I övrigt lever den konservativa hållningen och tänkandet ett vegetativt och undanskymt liv vid universitet och i fristående tankesmedjor. Det är från denna slummer Andrew Bacevich önskar väcka den konservativa idétraditionen i Amerika. Jag tror inte att han kommer att lyckas, i varje fall inte med denna bok, som betraktad som helhet slirar på lamellerna.

Det blir tydligt genom att flera av de bidrag som Bacevich valt ut ger uttryck för en liberal snarare än en konservativ samhällssyn. Några av bidragen har till och med drag av en libertariansk uppfattning, helt oförenlig med en konservativ grundsyn.

Amerikansk konservatism har i likhet med konservatism i allmänhet brottats med problemet att finna en harmonisk förening mellan stat och marknad. Konservativa tänkare och politiker intar inte samma entydigt fientliga hållning till staten som liberaler eller libertarianer. De förnekar inte statens betydelse för samhällets stabilitet eftersom den genom traditionen är given en central plats i alla civiliserade samhällens maktstruktur. Men genom marknadens avgörande roll i amerikansk ekonomi blir balansgången mellan stat och marknad särskilt besvärlig. Det är svårt, kanske omöjligt, att precisera exakt vilken makt staten skall, bör och måste ha. Bör den äga makt att ingripa och reglera marknaden eller ej? Bör den ha makt och rätt att reglera individens livsval? Bör den ha rätt att ingripa

Sociala medier: ett ynkligt substitut.

FOTO: SHUTTERSTOCK

i fördelningen av det kollektiva produktionsresultatet? Vanligen har amerikansk konservatism ansett att marknaden och individerna bör stå fria från all statlig tvångsmakt. Det är också den hållning som bäst rimmar med arvet från livet vid frontlinjen. Men då uppstår problemet, som redan Burke pekade på, nämligen att idka handel inte är detsamma som att regera och att marknadens och individens intressen stundtals hamnar i konflikt med politikens mål.

I en intressant men rätt svårbegriplig essä uttrycker Randolph Bourne uppfattningen att staten egentligen är en mystifikation, ett begrepp utan reell förankring. Bourne hävdar att vi utan problem kan definiera företeelser och begrepp som landet, nationen, administrationen och regeringen. Landet kan förstås utifrån sin geografiska utsträckning; nationen som en kulturell och språklig gemenskap; administrationen ses som lagstiftningens och lagens maktapparat; regeringen utgörs av de aktörer som befolkar administrationen och genom sina beslut förverkligar dess vilja. Men när vi skall definiera staten stöter vi på problem. Den är på en och samma gång alla dessa funktioner men samtidigt ingen av dem. I Bournes perspektiv blir staten ett abstrakt, mystiskt väsen som skugglikt skymtar ovanför eller i bakgrunden av institutionerna, men som aldrig någonsin framträder i egen gestalt.

Den amerikanska konservativa traditionen har aldrig hämtat sig efter sydstatsaristokratins nederlag och undergång. Visserligen kan det sägas att det republikanska partiet har glidit åt höger under efterkrigstiden, men det är knappast en konservativ högerposition. Den republikanska Tea Party-högern är baserad på såväl marknadsorienterade intressen som på realpolitiska och religiösa krafter, och det vittnar inte om någon djupare förankring i den konservativa traditionen.

Den moderna konservatismens politiska svaghet förklarar Bacevich med att den i modern tid har begått två fatala misstag. Det första var att den ställde sig negativ till Roosevelts New Deal (nya given) och därmed valde uppgivenhetens och pessimismens väg inför den djupa depression som drabbade hela den industriella världen under 1930-talet. Därmed isolerade den sig från de breda folkliga lager som led svårt. Det andra misstaget var att den under andra världskriget envist förespråkade en isolationistisk politik. Det hjälpte inte att många konservativa svängde efter Pearl Harbor. Då var skadan redan skedd.

Slutligen måste jag dröja något vid Robert Nisbets analys av det moderna samhällets sociala kris och tillkortakommande. Det är visserligen just en filosofisk, sociologisk och kritisk randanmärkning till vår tids amerikanska samhälle, men i mina ögon är det också ett exempel på konservativ förmåga till originell iakttagelse och inträngande tankeskärpa som skär djupa sår i den segrande liberala ideologin.

Det problem Nisbet diskuterar rör det civila samhället, dess gemenskapsformer och organiska liv. Han anser att denna delvis osynliga och sköra värld befinner sig i snabb upplösning. Det civila samhället rymmer och bygger på spontana och självgrodda institutioner som familjen, släkten, arbetskollektivet och bostadskvarterens sociala nätverk. Alla dessa gemenskaper har under efterkrigstiden och kanske långt dessförinnan genomgått en förfallsprocess. Familjen och släkten, som var själva basen för samhällets sociala liv och dess centrala energiresurs, kunde bara fylla denna funktion genom att de var beständiga. Människor levde tillsammans hela eller större delen av livet och därmed skapades en intim gemenskap och en social kontroll som fungerade som ett moraliskt gyroskop i livets stormar. Idag har de inte längre dessa egenskaper. Människor lever inte i fasta, varaktiga och intima gemenskaper. Äktenskapen är numera tillfälliga förbindelser,

skilsmässor hör till vardagen och den sociala kontroll som utövades av institutioner som släkt, arbetskamrater och granngemenskap har förtvinat. Individen, som i liberalismens universum är den skapande kraften och skall vara det, lever i dagens västliga samhällen isolerad från nästan alla sociala sammanhang och framlever sitt sociala och moraliska liv i ett limbo.

Vår tids sociala medier är ett magert och ynkligt substitut för verklig mänsklig moralisk gemenskap. De saknar förmågan att ersätta de förlorade sociala institutioner som fanns i det traditionella civila samhället. Den sociala kontroll de utövar, för de utövar ändå en sådan, liknar inte den varma moraliskt stödjande gemenskapen i det civila samhället. Den är tvärtom distanserad och kylig och den kan ibland vara outhärdligt grym i sin utstötning av den som avviker från normen.

I Nisbets perspektiv är denna situation ett resultat av att det civila livets spontana organisation har utkonkurrerats och ersatts av statens professionella institutioner. Härigenom har medborgaren förvandlats till klient, ett föremål för en högre världslig makts fostran. Individens trygghet vilar inte längre hos självständiga organiska gemenskaper utan hos konstruerade byråkratiska apparater som betraktar människan kyligt och objektivt. De ser individen antingen som ett beskattnings- eller ett bidragsobjekt. I Nisbets ögon är det ett skrämmande och känslolöst samhälle vi har skapat. Det liknar en av Kafkas mardrömmar.

Antologin *American Conservatism* är bitvis snårig, abstrakt och tung. Ändå är den viktig, kanske till och med en av fjolårets viktigaste amerikanska böcker och därför mödan värd. Den ger ett perspektiv på konservatismen som är annorlunda och stundtals även överraskande.

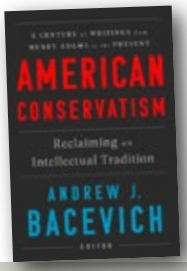

Håkan Arvidsson

AMERICAN CONSERVATISM
RECLAIMING AN INTELLECTUAL TRADITION
ANDREW J BACEVICH (RED)
Library of America 2020

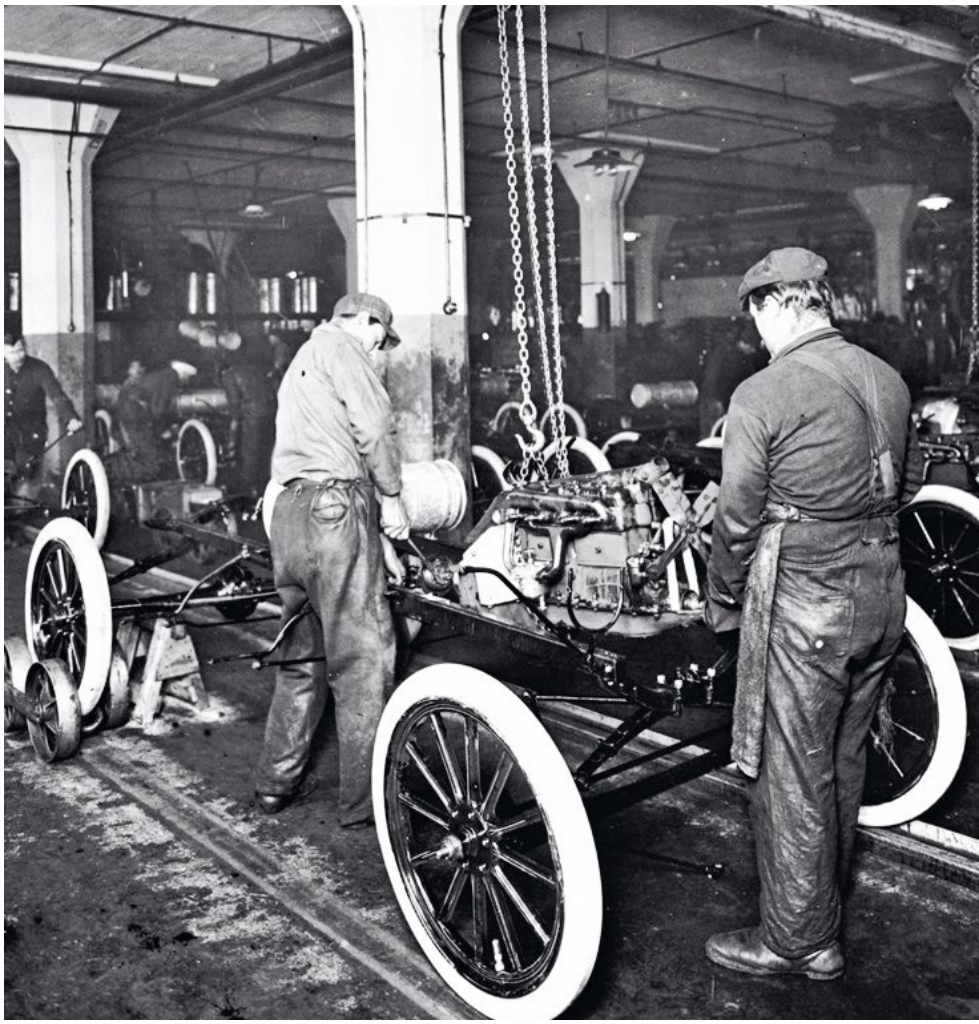

Fordism: spred sig över hela världen. FOTO: FORD MEDIA CENTER

På löpande band

HISTORIA

Det är alltid spännande när etablerade sanningar ifrågasätts. Vi har litet till mans fått lära oss att den industriella revolutionens globala expansion gick på sparlåga under den stora depressionen på 1930-talet. Och visst präglades detta årtionde av nationalistisk inåtvändhet och autarkisträvanden. Men innebar det att spridningen av industriella tekniker avstannade? Nej, tvärtom, svarar historikern Stefan J Link, verksam vid Dartmouth College i New Hampshire, USA, i boken *Forging Global Fordism*, byggd på hans doktorsavhandling från 2012.

Link inleder med att beskriva Detroit på 1930-talet som en magnet för ”alla modernister av postliberal övertygelse, vänster och höger, sovjetryssar och nazister, fascister och socialister”. Ständiga studiebesök ledde till bilprojekt byggda på massproduktionsteknik i de dominerande diktaturerna: Gaz i Sovjetunionen, Volkswagen i Tyskland, Fiat i Italien, Toyota i Japan.

Begreppet fordism spreds över världen sedan Henry Ford med hjälp av spökskrivaren Samuel Crowther 1922 släppt sina memoarer, *My Life and Work*. Det fick dock olika betydelse i olika miljöer. En uttolkare, Antonio Gramsci, såg i fordismen en ny fas av hegemonisk kapitalistisk utveckling som skulle etablera det löpande bandets disciplin i hela samhällen. Gramscis tolkning togs på 1970-talet upp av den franska regleringsskolan som beskrev den politiska ekonomin i västvärlden efter andra världskriget i termer av fordism. Från slutet av 1900-talet har utvecklingen fått nya etiketter: postfor- ››

dism och informationssamhälle.

Links utgångspunkt är att det finns obesvarade eller felbesvarade frågor i fordismens historia. En fråga är varför massproduktion och masskonsumtion utvecklades i USA. En annan handlar om fordismens globala spridning på 1930-talet. Link menar att depressionen inte bromsade utan accelererade fordismens framfart. Skälet var att de imperialistiska och autarkiska regimerna i Sovjetunionen, Tyskland, Italien och Japan var beroende av amerikansk teknik på kort sikt för att kunna ”slå Amerika med amerikanska metoder” på lång sikt. Fallande jordbrukspriser drev dessutom på industrialiseringen i länder som inte längre kunde finansiera importen av industrivaror med export av jordbruksprodukter. Link vill alltså berätta en historia om mellankrigstiden som handlar ”inte om en reträtt från globalisering, som man vanligtvis anser, utan om en era av ursinniga och avgörande försök att omvandla själva dess struktur”.

Link går till verket i fem kapitel som redogör för i tur och ordning massproduktionens populistiska rötter, Fords ”bibel” för den moderna tiden, fordismens genomslag i Sovjetunionen respektive Nazi-Tyskland, samt fordonsproduktionen i Sovjet och Tyskland under andra världskriget.

Låt oss följa detta upplägg och börja med fordismens rötter. Henry Ford och miljön i Detroit präglades av den populistiska traditionen i Mellanvästern. Tanken bakom ”producentpopulismen” var att tekniska innovationer skulle förbättra livet för de producerande klasserna och inte bara gynna ett priviligierat fåtal. Ford var emot patent och ville att innovationer skulle spridas. Han lanserade höga löner för att minska omsättningen på arbetskraft. Denna åtgärd har setts som ett sätt att skapa social kontroll – störningar i produktionen längs löpande band är kostsamma – men Link tycker inte att man helt kan bortse från hur den motiverades: som ett sätt att förbättra arbetarnas ekonomiska och moraliska status.

Utvecklingen bland Detroits biltillverkare gick i två riktningar. Henry Ford representerade alltså producentpopulismen och förklarade att företagets syfte var att producera för konsumtion, inte för spekulation, General Motors representerade investerarkapitalism. Ford hade 1937 tre aktieägare (Henry, hustrun Clara, sonen Edsel), medan konkurrenten General Motors hade 375 000. Ford återinvesterade tre fjärdedelar av vinsten, GM en fjärdedel. Ford satte teknikerna i centrum, GM satte företagsledaren i spetsen för en byråkrati. Ford producerade en modell för alla under lång tid, GM riktade in sig på olika inkomstsegment med ständigt nya modeller. De båda bolagen ”utvecklade inte bara olika affärspraktiker, de var också invecklade i en intensiv ideologisk rivalitet om det stora massproducerande företagets roll”. Vad som förenade dem var motståndet mot fackföreningar.

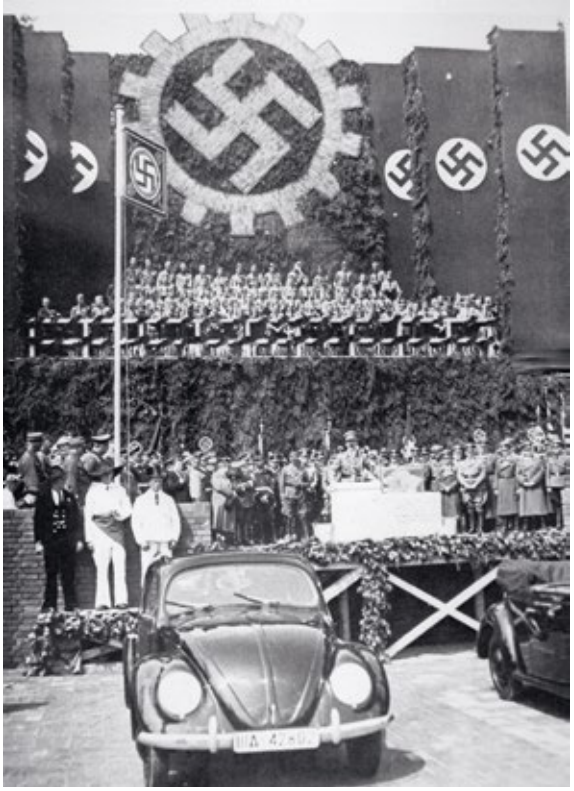

Volkswagen: militären tog över fabriken.

FOTO: TT

Man skulle, utifrån Thorstein Veblens terminologi, kunna säga att GM representerade det typiska kapitalistiska företaget kontrollerat av ”captains of industry”, medan det hos Ford var ingenjörer och tekniker som satt i högsätet. Fords teknik gick visserligen ut på att med hjälp av löpande band och långtgående arbetsdelning använda outbildad arbetskraft. Men samtidigt fanns i Fordfabrikerna en kärna av ingenjörer som oavbrutet finslipade produktionsmetoderna. Denna ambition att åstadkomma ständiga förbättringar ”på golvet” tyder på att skillnaden mellan fordism och toyotaism kanske inte är så stor som den ofta framställts.

My Life and Work översattes till ett dussin språk. Boken sålde i 200 000 exemplar i Tyskland där Henry Ford omtalades som ”en veritabel Nietzsche för 1900-talet”. Budskapet om höga löner och låga priser attraherade de tyska socialdemokraterna. Men det var högerut som Fords budskap uttolkades och gick hem på allvar: kredit och teknologi i producenternas tjänst, ledarskap och plikt, hierarkiska och ”organiska” gemenskaper – ”vore de fabrik, nation eller *Volk*”. Budskapet låg i linje med naziideologen Gottfried Feders upprop mot ”ränteslaveriet” (liksom för övrigt med socialisten Silvio Gesells räntefria ekonomi).

Adolf Hitler fick Fords memoarer av Ernst Hanfstaengl på nyåret 1924 när han (Hitler) satt på fästning i Landsberg. Link menar att Hitlers vision påverkades av Ford: Ett stort *Lebensraum* oberoende av världsmarknaden med en industriell massproducerande kärna i Tyskland och en agrar periferi i öster, med miljoner bilar ilande längs motorvägar och tiotusentals traktorer plöjande nya besittningar.

Gramsci läste Fords memoarer 1927 och sammanställde 1934 sina fängelseanteckningar om amerikanism och fordism. Han trodde att moderna fabriksmetoder, befriade från kapitalistiska fjättrar, kunde bibringa arbetarklassen självmedvetande, självkontroll och rationalitet. I Sovjetunionen attraherades planerarna först av taylorismen, men snart tog fordismen över. Här sålde Fords memoarer i 80 000 exemplar. Nikolaj Bucharin och Leo Trotskij drömde om att Sovjetmakt plus amerikansk teknologi skulle leda landet ur dess efterblivenhet och frambringa ”den nya människan”.

Fords budskap vann alltså återklang hos såväl höger som vänster. Högern tog till sig det ”organiska” och ”postliberala” budskapet, vänstern ville utveckla socialistisk massproduktion utan kapitalistiska förtecken. På båda sidor var Amerika ”modernitetens avgörande hemvist och Ford dess avatar”.

År 1927 fanns 18 000 motorfordon (bilar, lastbilar, bussar) i Sovjetunionen. Motsvarande siffra i USA var 22 miljoner. Året därpå antog den sovjetiska politbyrån en våldsamt ambitiös femårsplan som 1929 kompletterades med en fabrik med kapacitet att tillverka 100 000 fordon årligen, varpå Henry Ford skrev kontrakt med en viss Valerij Mezhlauk om att hjälpa Stalinregimen förverkliga detta projekt. En sovjetisk kommission instal-

lerade sig hos Ford Motor Company och stannade där i sex år för att föra över blåkopior, knowhow och produktionsteknik från Detroit till Nizjnij Novgorod (från 1932 Gorkij) i syfte att uppföra en anläggning som officiellt hette Gaz men som i folkmun kallades ”biljätten”.

Hos Ford gav chefsingenjören Charles Sorensen och dennes medarbetare ryssarna närmast obegränsad tillgång till företagets teknik. ”De stödde aktivt den sovjetiska sidan med omfattande kopiering och observation, anskaffning av maskiner och utbyte av personal”, konstaterar Link. ”I det tekniska nät som Sovjetunionen kastade över västerländsk teknologi under åren av industrialisering var förbindelsen med Ford en fet fångst.” Sorensen tycks ha blivit fäst vid Mezhlauk och var bekymrad när kontakten med denne bröts. Vad han inte visste var att hans vän, som så många andra, hade blivit avrättad 1938 under Stalins utrensningar.

Gaz blev navet i den sovjetiska fordonsindustrin. Fabriken brottades emellertid med stora problem. Arbetskraften bestod till större delen av outbildade ungdomar från landsbygden. Disciplinen upprätthölls med tayloristiska snarare än fordistiska metoder. Vissa arbetares produktivitet ökades med hjälp av prestationslön och stachanovitiska före-

”Volkswagenprojektet gick i stå. Mer än 300 000 tyskar lämnade sina besparingar till tyska arbetsfronten som avbetalning på bilar de aldrig fick se avgasröken av.”

bilder, men i andra delar av produktionen var disciplinen usel och tillförseln av komponenter opålitlig, vilket skapade flaskhalsar och ständiga stopp av det löpande bandet, vilket i sin tur medförde lönebortfall och ökad personalomsättning. Sovjetmakt och fordism passade inte som hand i handske. Det låg en del ironi i att kommunistiska metoder för individuell disciplinering av arbetare inte gick ihop med den kollektivistiska strömlinjeformning som utvecklats i de kapitalistiska fabrikerna. Men utvecklingen vid Gaz gick trots allt framåt. År 1932 tillverkades 0,34 bilar per anställd (man frestas att associera till svenska arbetsförmedlares produktivitet). Vid Ford var siffran 8,7. Fem år senare hade siffran vid Gaz stigit till 3.

Den tyska bilindustrin släpade på 1920-talet efter sina konkurrenter i USA, Storbritannien och Frankrike. Biltillverkarna i Weimarrepubliken var små eller medelstora företag som tillverkade alltför många modeller med föråldrade metoder. Såväl GM som Ford hade från 1929 fabriker i Tyskland, då GM köpte upp Opel i Rüsselsheim och Ford etablerade sig i Köln.

När Hitler tog makten lät han förstå att fordonsindustrin skulle spela en nyckelroll framöver. På bilutställningen i Berlin 1934 förklarade han att det gällde att utveckla en tysk folkbil. Men Volkswagenprojektet gick i stå. Mer än 300 000 tyskar lämnade sina besparingar till tyska arbetsfronten som avbetalning på bilar de aldrig fick se avgasröken av.

Naziregimen förklarade att utländskt kapital var välkommet så länge det underordnade sig statens behov. Den försökte tubba såväl Ford som GM att utveckla en folkbil och flytta sina fabriker bort från västgränsen. GM/Opel lydde delvis genom att starta produktion av lastbilen Opel Blitz nära Berlin. Opel blev största biltillverkaren i Europa och den huvudsakliga leverantören av lastbilar till tyska armén. Ford vägrade att flytta från Köln och ville inte anpassa sina tekniska standarder efter nationella krav. Henry Ford var visserligen populär i Tyskland men ”Ford Motor Company tyckte inte om att få tillsägelse om vad och hur de skulle producera”. Metoder för att kontrollera multinationella företag var att de inte fick föra vinster ur landet utan måste återinvestera dem, samt att de utsattes för hotelser från lokala nazikoryféer och tvingades att söka skydd på central nivå – alltså den strategi som brukar gå under beteckningen bad cop/good cop.

I juli 1936 presenterade Ferdinand Porsche sin ”skalbagge” för Hitler, som på stående stövelklack beslöt att detta var hans folkbil. Planerna på att etablera en kopia av Fords River Rouge-anläggning på tysk mark tog form. Ett år senare anlände en tysk delegation till Detroit, där Ford som vanligt öppnade alla dörrar. Nio ledande tyskamerikanska tekniker vid Ford rekryterades till Tyskland och i deras spår följde ytterligare ett par dussin tyskamerikanska arbetare. När kriget kom hade produktionen av Volkswagen emellertid ännu inte kommit igång och militären tog över fabriken.

Skillnaden mellan Sovjetunionen och Nazi-Tyskland var, kort sagt, den att Sovjet förbjöd utländska företag att verka i landet och satsade på att importera utländsk teknik medan Tyskland uppmuntrade utländska företag att verka i landet så länge de lydde staten och bidrog till upprustningen.

Under andra världskriget utklassades Tyskland av Sovjetunionen i fråga om produktion av krigsmateriel. Ryssarna var bättre förberedda på ”det totala kriget”, att dirigera arbetskraft och offra produktion för civila ändamål. Båda länderna led svår brist på arbetskraft, särskilt utbildad arbetskraft, och satsade på flödesproduktion men ryssarna satsade mer på kvantitet än kvalitet, vilket var en framgångsrik strategi.

Link använder ett ledande namn inom tysk bilindustri, William Werner, för att knyta samman början och slutet av sin historia. Werner var född i New York av tyska föräldrar, kom till Tyskland i tonåren men behöll sitt amerikanska medborgarskap, arbetade för Chrysler vid mitten av 1920-talet, återvände till Tyskland och arbetade för biltillverkarna Horsch och Auto-Union, kom på studiebesök till Detroit 1937, steg i graderna inom den tyska rustningsindustrin och blev ansvarig för produktionen av flygmotorer under Görings luftfartsministerium. Werner var en ivrig förespråkare av flödesproduktion men fick erfara att den inte automatiskt skapar disciplin. Disciplinen vid löpande bandet kunde under kriget upprätthållas endast med hot om våld.

Links bok uppvisar alla tecken på en gedigen forskningsprestation: Omfattande kunskap i ämnet från de stora linjerna ner till detaljnivå, slutsatser i varje kapitel, en rejäl notapparat (762 noter på 50 sidor), en dito bibliografi (30 sidor) och ett intressant bildmaterial. En randanmärkning är att slutsatskapitlet borde ha hetat epilog eftersom det snarare än att dra slutsatser ur de föregående kapitlen (vilket med tanke på kapitelslutsatserna knappast behövs) skisserar fordismens fortsatta öden och äventyr under efterkrigstiden.

Benny Carlson

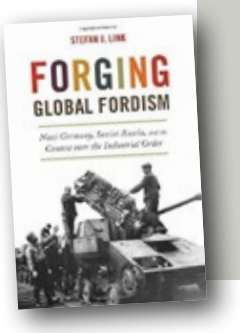

FORGING GLOBAL FORDISM
NAZI GERMANY, SOVIET RUSSIA, AND THE CONTEST OVER THE INDUSTRIAL ORDER
STEFAN J LINK
Princeton University Press 2020

Vaccination: många måste göra det. FOTO: JOHAN NILSSON/TT

En förtroendefråga

ANTROPOLOGI

En hög livskvalitet på ett hälsomässigt, socialt och ekonomiskt plan är beroende av vacciner. Vad både historien och nutiden lär oss om vacciner är dock att det inte bara handlar om att rent medicinskt kunna säkerställa fullvärdig immunitet, utan att vacciner i alla tider har tvingats undergå en politisk, social, kulturell eller rentav religiös debatt där man har argumenterat för och emot. Konsekvenserna av bristande acceptans av eller förtroende för vacciner har inte sällan varit kostsamma, också nu under senare år. Trots ökad kunskap, effektivare informationsspridning och bättre och säkrare vacciner är misstron mot vaccinering ett av de största hoten mot världshälsan som finns idag.

En som under nästan hela sin akademiska karriär har studerat vaccinmotstånd ur ett politiskt, socialt, kulturellt och religiöst sammanhang är den amerikanska antropologen Heidi J Larson. Hennes forskning har kommit att bli världsledande när det gäller att säkerställa de vaccinationsprogram som är synnerligen viktiga, inte bara ur ett lokalt utan också ur globalt hälsoperspektiv.

Larsons bok *Stuck* bygger till stor del på de studier hon har utfört under sina år med arbetet med det egna initiativet Vaccine Confidence Project, ett tvärvetenskapligt forskningsprogram som har sin bas vid London School of Hygiene & Tropical Medicine, och som har till syfte att stärka förtroendet för vacciner världen över.

Materialet i boken kommer från flera års erfarenheter och noggranna studier; det kom till både före och under den pågående coronakrisen och innan det eftertraktade vaccinet mot covid-19 fanns tillgängligt. Boken Stuck är aktuell på så sätt att den på ett genomgripande sätt fokuserar på alla de underliggande faktorerna – politiska, sociala, kulturella, religiösa – som driver ett ofta hårdnackat motstånd. Därmed blir det även möjligt att bilda sig en uppfattning om hur ett sådant motstånd kan mötas.

I sina mångfaldiga studier har Larson inte bara tittat på extrema rörelser som antivaxxare, utan även mer moderata varianter. Hennes poäng är att det sociala kontrakt som krävs för att man ska kunna genomföra en effektiv vaccination som resulterar i en fullgod flockimmunitet står och faller med det förtroende som finns, eller eventuellt inte finns, inom en bred allmänhet. Här är attityderna på många håll både splittrade och polariserade. Dessutom är de genomgående dåligt undersökta.

För att uppnå en effektiv vaccinering som leder till fullgod immunitet krävs alltså inte bara ett fungerande och säkert vaccin, det krävs också ett genuint och ömsesidigt respekterat socialt kontrakt mellan läkemedelsföretag, samhälle och medborgare om att vaccinering görs både för individen som samhällets bästa. Utan ett sådant socialt kontrakt, visar Larsons studier från flera håll i världen, står sig ett vaccinationsprogram ofta chanslöst, detta trots vaccinets kliniskt dokumenterade effektivitet, säkerhet och det kunskapsunderlag vi idag faktiskt har vad gäller vacciner.

Hotet mot ett sådant socialt kontrakt ligger, menar Larson i sin bok, mycket i den misstro som finns vida spridd inom en bredare allmänhet. Vaccinmotstånd går i det närmaste alltid hand i hand med ett större kluster av olika sorters folklig misstro. Återkommande komponenter i en sådan kontext är antiglobalism, nationalism och politisk populism eller extremism.

I Larsons bok återfinns många exempel på hur vaccinationsmotstånd fått förödande konsekvenser. Ett exempel i boken är ifrån Pakistan strax efter 11 september, då islamister genom en antivaccinationskampanj nästan lyckades förstöra ett viktigt vaccinationsprogram inriktat mot hepatit, en av landets mest utbredda och mest förödande virussjukdomar.

Motståndskampanjen i Pakistan gick ut på att vaccinationsprogrammet var skapat på inrådan av CIA och antimuslimska krafter för att komma åt Usama bin Ladin. Kampanjen var nära att stoppa alla vaccinationer mot hepatit i landet där den islamistiska ryktesspridningen och konspirationsteoerierna kring vacciner fortfarande stod starka och i vägen för att man skulle få bukt med det hepatitproblem som vållar landet så stor skada på alla nivåer. Att för extrema politiska och religiösa grupper angripa och desinformera kring vacciner är, precis som i exemplet från Pakistan, och som Larson ofta tar upp i sin bok, mycket tacksamt för att skada de goda diplomatiska relationer som vacciner är med och skapar.

Många exempel i boken är också hämtade ifrån väst där det kraftfulla vaccinmotståndet kan kopplas till politisk populism och extremism. Sannolikheten för att någon är vaccinmotståndare ökar bland dem som röstar populistiskt, särskilt där den allmänna misstron mot det etablerade samhället är stor.

Ur ett västligt perspektiv är det nog för många lätt att tro att USA är det land där den folkliga misstron mot vacciner är som störst, men faktum är, och det visar Larson i sina studier, att misstron

mot vacciner är minst lika utbredd bland Europas befolkningar. I maj 2020 gjordes en folkundersökning i USA där omkring häften av de tillfrågade svarade att de inte tänker vaccinera sig mot covid-19 när den möjligheten kommer. Liknande undersökningar gjordes även i delar av Europa med dystra resultat vad gäller folks tilltro till vaccinering – bland annat en folkundersökning i Storbritannien som visade att en av sex tillfrågade var mer eller mindre tveksamma till att låta vaccinera sig mot covid-19.

Även om ingen gedigen och säkerställd statistik gällande vaccinmotstånd i Sverige finns, så är det svenska samhället knappast fritt från vaccinmisstro och från den desinformation som sprids kring vacciner. Den nyligen visade dokumentären *Vaccinkrigarna* (SVT 2020) visar tydligt att antivaccinationsrörelsen i vårt land genomlever en renässans just nu när det gäller att sprida sitt budskap, ett budskap som ställer känslor och ryktesspridning före vetenskap.

Budskapet bland antivaxxare är inte sällan varvat med annat konspiratoriskt och extremt politiskt tankegods som kan kopplas till misstro mot det etablerade samhället, såsom Förintelseförnekelse. Även om antivaxare i Sverige och annorstädes bara har nått fram till en relativt liten grupp av oroliga föräldrar, kan man tycka att det ligger i alla samhällens intresse att nu undersöka mörkertalet bland den förmodligen betydligt större grupp som ställer sig osäker och tvivlande i frågor som rör vacciner, detta för att bättre kunna säkerställa det viktiga sociala kontrakt som nu krävs för att lyckas med framtida vaccinering. Det är just inom den osäkra delen av allmänheten som antivaxxare själva värvar nya anhängare, och Larson kan i boken visa flera exempel på hur desinformation sprids och tas emot mycket bättre än de fakta rörande vacciner som faktiskt finns.

Larson försöker inte övertyga läsaren om att alla vacciner är riskfria och utan biverkningar, något sådant går inte att med någon trovärdighet säga om något läkemedel. Men det får å andra sidan inte leda till att man ger fritt spelrum åt direkt felaktiga och skadliga rykten och absurda konspirationsteorier. Man kan kanske tro att ryktesspridning bara är ryktesspridning, men bakom den finns, menar Larson, i regel en berättelse om hur en fundamentalt viktig samhällstillit på något sätt har brustit.

Många inom den breda allmänheten i väst har länge ansett att vaccinationer är praktiskt taget onödiga, detta då allvarliga virussjukdomar praktiskt taget är utrotade i vår del av världen. Denna övertygelse parad med ryktesspridningar om vacciners skadlighet har ofta ansetts oskyldig, men faktum är att luckor i vaccinationen på senare år har lett till bland annat allvarliga utbrott av mässling med flera dödsfall i länder som Storbritannien och Tyskland.

Den bristande tilliten till vacciner beror, precis som samhällstilliten i stort, mycket på de senaste decenniernas växande individualism, menar Larson. Det gemensamma ansvaret för ett vaccinationsskydd har alltmer fått stå åt sidan. Med andra ord: Som med så mycket annat inom ett alltmer individualistiskt samhälle lämnas individen i sticket och blir så illa tvungen att ta eget ansvar även för en sådan sak som vaccinering. Även de läkemedelsföretag som tar fram vacciner sysslar mer med marknadsföring och reklam än med samhällsservice och samhällsinformation, vilket gör att deras auktoritet ofta brister – särskilt hos utsatta grupper där ett allmänt misstroende har lätt att få fäste.

”Trots ökad kunskap, effektivare informationsspridning och bättre och säkrare vacciner är misstron mot vaccinering ett av de största hoten mot världshälsan som finns idag.”

Går vi tillbaka några decennier, var det länge för de flesta vuxna en självklar del av föräldraskapet att vaccinera sina barn mot allvarliga virussjukdomar. Idag har synen på vacciner hos många föräldrar alltmer färgats av påverkan från aktivister och olika hälsorörelser, där tro och känslor dominerar över kunskap och seriös forskning. Samhället har genom att bli mer individualistiskt även i vaccinfrågan lämnat tämligen öppet mål åt alla möjliga alternativa och ovetenskapliga uppfattningar om vacciner, något som kan äventyra möjligheterna att kraftfullt minska smittan av covid-19.

Det paradoxala är att kunskapen och kunskapsspridningen vad gäller vacciner, som idag dessutom är säkrare och effektivare än någonsin, aldrig varit större eller mer utbredd än idag. Larson kommer ofta i boken in på detta, och det stöder en av hennes viktigaste teser väl: nämligen att det inte är en fråga om ett samhälles desinformation riktad till medborgare som skapar vaccinationsmotståndet, utan snarare en relationsproblematik där tilliten mellan parterna på något sätt har brustit.

Antivaxx: man saknar tillit.

FOTO: MARIO TAMA/GETTY IMAGES

Vidare klarlägger Larson att vad de vaccinmotståndare som ägnar sig åt ryktesspridning och mytbildning kring vacciner är så skickliga på, främst är att bygga och upprätthålla en stark relation till de människor som myndigheter av olika skäl inte längre kan nå. Lägg därtill att rykten kring vacciner idag sprids över världen på nolltid i form av digitala löpeldar. Bör vi då vara oroliga nu när covid-19-vaccinet finns tillgängligt för att en bristande tillit kommer att sätta käppar i hjulet för en immunitet?

Vad Stuck tydligt visar är att vi som samhälle knappast är immuna mot den ryktesspridning och felinformation som sprids gällande vacciner. Boken uppmanar oss därför attskapa en immunitet mot befintlig och kommande ryktesspridning och desinformation gällande vacciner, detta för att upprätthålla det viktiga sociala kontrakt som nu krävs; dock inte genom att peka finger och förstärka polariseringen, utan genom ett genuint engagemang och en vetenskaplig kommunikation som bäddar för en frispråkig och öppen dialog i offentligheten.

Tommy Gunnarsson

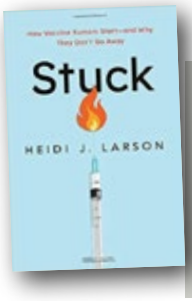

STUCK
HOW VACCINE RUMORS START – AND WHY THEY DON’T GO AWAY
HEIDI J LARSON
Oxford University Press 2020

Hans Blumenberg: tung, teoretisk tvärvigg. FOTO: GETTY IMAGES

Verklighetens absolutism

FILOSOFI

Vid en hastig blick kan nog Hans Blumenberg tyckas personifiera nidbilden av tyska filosofer. Tung, teoretisk, och något av en tvärvigg. Med tiden blev han också en enstöring, denne passionerat läsande och skrivande tänkare, som räknas som en av de mest betydande tyska 1900-talsfilosoferna, och som skulle fyllt 100 i år.

En stor och stadig tysskspråkig läsekrets har Blumenberg haft länge, och han har varit kult inom tysk humaniora i åratal; sedan en tid finns också ett återuppväckt bredare intresse för den solitäre filosofen. Inte minst tack vare en rosad roman med titeln *Blumenberg* av Sibylle Lewitscharoff från 2011, där även ett lejon har en viss roll i det som utspelar sig i filosofens tänkarkammare. Nu under jubileumsåret har ett par Blumenbergbiografier kommit ut, och ännu en volym ur hans gigantiska kvarlåtenskap, *Realität und Realismus*. Alltsammans grundligt uppmärksammat i tyska medier.

Bland svenskar är denne tyske efterkrigstänkare så gott som okänd. Ja, västtyske tänkare, skulle man kunna säga: hans gärning sammanfaller i tid så när som på några år med den västtyska förbundsrepublikens dagar. Och därmed också med en era präglad av kompakt svenskt ointresse för allt tyskt.

Blumenbergkännaren Rüdiger Zill har skrivit den omfattande och minutiöst utarbetade *Der absolute Leser* (Den absolute läsaren), en ”intellektuell biografi”, som det heter i undertiteln. Här skildras filosofens väg från bokslukande skolpojke i Lübeck, via akademisk karriär och ett inflytelserikt författarskap till de sista tio levnadsåren som ensling i ”skrivarhålan” i westfaliska Altenberge. Men den ger också en inblick i själva filosoferandet och hur det gick till i Blumenbergs tankeverkstad: läsaren får så att säga kika över hans axel, och kan i någon mån föreställa sig filosofen i arbete. Till exempel när det gäller hans noggranna antecknande på korten som utgjorde ett alltmer svällande kartotek – citat, referenser och annat som kan komma till användning – och hur han numrerar dem, och plitar ner ämne och nummer på listor innan de sorteras in. Zill har själv varit lika tålmodig och systematisk i sin genomgång av materialet. En bragd i sig. Blumenbergs omfattande kvarlåtenskap (han dog 1996) finns i *Deutschen Literaturarchiv* i Marburg: filosofens manuskript, förarbeten, brev, läs- och produktionslistor och listor över föreläsningar, en kronologisk förteckning över de tusentals kartotekskorten; sammantaget ett massivt och genomorganiserat litterärt och teoretiskt tänkarmaskineri.

Dryga 20-talet böcker ur Blumenbergs efterlämnade arbeten har kommit ut vid det här laget.

Läslistor över de böcker han slukade började Blumenberg göra redan i tonåren: han satte betyg på det lästa, både sakprosan och skönlitteraturen, och fortsatte så långt upp i åren. Fjodor Dostojevskij, Thomas Mann och Ernst Jünger hörde till läsfavoriterna. Strindbergs *Röda rummet* fick näst lägsta betyg, medan Axel Munthes *Boken om San Michele* fick toppomdöme, då de lästes i unga år.

Filosofi är människans medvetandegörande av sig själv, som Hans Blumenberg uttryckt det. Människans historicitet, som förhindrar henne att undkomma sin tid, var något av det mest avgörande i hans tankevärld. Till grundtankarna hör också den om ”verklighetens absolutism” och det mänskliga försöket att finna avlastning från detta absoluta: ”På ena sidan står verkligheten, den ångestskapande opålitliga övermakten hos den reala världen, vilken man kan likna vid en absolutistisk suverän. På andra sidan står olika åtgärder och ansträngningar till buds för de lika svaga och vanmäktiga som uppfinningsrika och begåvade människorna”, enligt Blumenberg.

Hur man förhåller sig till världen, och själva vår verklighetsuppfattning, är hans grundteman. Verkligheten kan vara ett ”godtyckligt övermäktigt herravälde”, som människan söker alla medel för att undfly eller skydda sig emot. Han ser metaforer, berättelser och begrepp som några av dessa medel för att skapa distans – till just den absoluta verkligheten; de hjälper människan att värja sig och överleva, som han skriver i sitt stora verk *Arbeit am Mythos*, Arbete på myten. Ett av Blumenbergs bidrag till filosofin är metaforologin, om just metaforens roll i den mänskliga tillvaron; ett slags filosofisk antropologi.

Blumenberg såg också samtalet som ett av de viktigaste överlevnadsverktygen. Retoriken. Något som samtidigt hör till motsägelserna hos honom, han som med jämna mellanrum kom på kant med kolleger, redaktörer och andra han hade att göra med på den intellektuella arenan: där var han omedgörlig, kunde skjuta skarpt med laddade formuleringar, lämnade flera samarbeten i ilska. Som exempelvis den renommerade forskargruppen *Poetik und Hermeneutik*.

I tänkandet var han beredd att gå omvägar, utforska sidosträk, omprova sina mål: med tiden blev det ett ideal,

han hyllade eftertanken, eftertänksamheten. Han bedrev filosofi vetenskapligt – men ville samtidigt skydda tänkandet mot samhällets och forskningens själsdödande effektivitets-, nytto- och relevanskrav. En kollega beskrev hans böcker som *problemdeckare*.

Historiciteten i Blumenbergs tänkande framträder tydligt i Zills detaljrika skildring av hans liv, tankearbete och verk (emellanåt lite väl detaljredovisande). Den konkreta historien bildar bakgrund: nazitiden, med judeförföljelser och luftkrig, präglar både filosofens person och innehållet i hans verk på djupet.

Biografin börjar mitt i kriget. ”Den 28 mars 1942 genomförde brittiska bombplan ett flygangrepp på Lübeck och förstörde stora delar av Hansastaden…” Den 21-årige Hans Blumenbergs alla böcker i filosofi och teologi, konsthistoria och naturvetenskap, och hela hans skönlitterära bibliotek, brann upp i lågorna. Zill kallar förlusten för ett slags ”första död”.

Det var alltså inte vilken verklighet som helst Blumenberg växte upp i. Han var 13 då nazisterna kom till makten, 19 då kriget började. Med en judiskfödd mor fick han snart känna av systematiska trakasserier. Den nazistiske rektorn på gymnasiet lät honom exempelvis inte hålla det traditionella festtalet vid examen, något som annars skolans årgångsbästa elever brukade göra. Rektorn skakade heller inte Blumenbergs hand.

Dessa ur-kränkningar präglar honom för alltid: detta att offentligen inte bli erkänd för sin anmärkningsvärda intellektuella förmåga. Sina teologistudier på universitetet fick han som *Mischling*, ”blandras”, lämna och istället göra ”arbetstjänst” på en fabrik (som tillverkade bland annat *die Volksgasmaske*), han blev deporterad till arbetsläger under två månader, gömde sig undan nazistaten och dess ännu trogna anhängare i en vindskammare under den sista krigsvåren; en dotter i skomakarfamiljen som ägde skrubben blev senare hans hustru. Blumenbergs mostrar mördades i Förintelseläger.

Senare sa han att det även hade funnits ”goda nazister”. Han hade fått hjälp, också av flera nazimedlöpare.

Tack vare dessa erfarenheter av räddning och stöd ogillade han efterkrigsårgångarnas fördömande av nazitidens äldrageneration; han såg det som alltför självrättfärdigt, ville aldrig agera domstol, utan valde det ”kommunikativa tigande” om den tyska närhistorien som större delen av befolkningen delade under decennier. Han kände obehag mot tidsandan i 68-rörelsen. Men sa också: ”För mig har det här landet förblivit kusligt. […] I detta land har inget av det som gjorde Hitler möjligt tunnats ut.”

Polarforskare Nansen: livsavgörande lektyr. FOTO: NORWEIGAN NATIONAL LIBRARY

”Mot slutet av 1970-talet slutade han att ordna seminarier för sina universitetsstudenter, höll endast föreläsningar, allt för att slippa diskutera och svara på tidens påträngande frågor.”

Sina filosofistudier påbörjade Blumenberg några månader efter krigsslutet, hösten 1945 – med känslan av att ha bråttom att ta igen den förlorade tiden. Hans kapacitet var exceptionell. Han var också obönhörligt skarpsinnig och välformulerad, doktorerade på medeltidsskolastikernas ontologi efter ett par år, blev snart vetenskaplig assistent och sedermera professor på flera tyska universitet. Han började tidigt skriva kulturartiklar för dagspress och tidskrifter, och inledde sitt tungt vägande författarskap en bit in på 1960-talet. *Die Legitimität der Neuzeit* – Den moderna tidens legitimitet – kom 1966. *Die Genesis der kopernikanischen Welt* och *Die Lesbarkeit der Welt* räknas också som moderna klassiker.

Under sin mest produktiva tid kunde Blumenberg skriva 20 sidor om dagen. Han arbetade gärna under dygnets mörka timmar; enligt en av legenderna om honom sov han bara sex nätter i veckan.

Mot slutet av 1970-talet slutade han att ordna seminarier för sina universitetsstudenter, höll endast föreläsningar, allt för att slippa diskutera och svara på tidens påträngande frågor. Snart drog han sig mer och mer tillbaka i sin *Schreibhöhle*. Där han bland mycket annat också odlade sin ironi, och självironin – också det en möjlig överlevnadsstrategi, en skyddande mantel mot världen, precis som det närmast besatta läsandet, det som ända sen pojkåren skänkt möjligheten att dra sig undan en yttre verklighets absolutism.

Som barn fascinerades han förresten av polarforskaren Fridtjof Nansen, och reseskildringen om hans strapatsrika expedition 1893-96 – en lektyr som satte livslånga spår och som dyker upp om och om igen i hans texter, ända till slutet. Något som väl säger något om Blumenbergs syn på tillvaron. Något annat som återkommer här och där i hans skrifter är teleskopet; en metafor för hans sätt att arbeta, om man så vill. Han var länge intresserad av just teknikutvecklingen och vad den betytt för människan. Men till en viss gräns. Något säger mig att han skulle ha fnyst åt dagens långtgående digitalisering på alla fronter. Så som han fnös åt kolleger som knappt läste böcker.

Ylva Herholz

DER ABSOLUTE LESER
HANS BLUMENBERG. EINE INTELLEKTUELLE BIOGRAPHIE
RÜDIGER ZILL
Suhrkamp Verlag 2020

De duktigaste

Bengt Ohlsson

EN DAG I höstas satt en lapp utanför hissen, handskriven och med röda tuschversaler. Det stod att vi hädanefter måste vara noga med att låsa till källaren eftersom ”uteliggare” hade tagit sig ner där. Lappskrivaren berättade att hon – jag är åttioprocentigt säker på att det rörde sig om en hon – hade hittat en bajskorv i papperskorgen när hon var nere i tvättstugan, och hon tillade för säkerhets skull: ”så äckligt!”

Jag fortsatte ut på gården och förvånade mig själv med att sända en medlidsam tanke till den stackars sate som inte ens hade en toalett att gå på. Man vet ju själv vilken pina det kan vara att ha ett naturbehov som pockar och larmar i bakhuvudet. Det är omöjligt att tänka på något annat. Blicken börjar flacka efter näringsställen som kan vara vänliga nog att låna ut sin toalett, och man försöker in i det längsta undvika toaletter som har nått en lite väl hög grad av offentlighet, eller hur man nu ska uttrycka det, alltså centralstationer och liknande.

För män som behöver uträtta ”pim-pim”, som det heter i överklassen (och alltså inte ”pom-pom”), blir det ibland nödvändigt att uppsöka täta buskage, men det är nu många år sen som jag, inte utan vemod, insåg att jag blivit för gammal för sånt. (Också.) Jag kan inte förklara varför. Det är som att bära jeans. Det kommer en dag när man bara vet att den epoken är över.

Men tänk att ha det så jämt. Loda omkring på stan med sina tillhörigheter i en medfaren kasse och veta att klockan är småtimme, att till och med Centralstationen har bommat igen för natten och samtidigt känna hur hela ens inre skriker efter ”pom-pom”.

Tanken förvånade mig, som sagt. Det är klart att man inte vill ha uteliggares bajskorvar i tvättstugan. Men jag lyckades alltså sätta mig över mina äckelkänslor och min bekvämlighet och sända en tanke till alla som inte ens har en toalettring att sänka ner sin ändalykt över. Jag blev riktigt stolt över mig själv. Och det händer inte överdrivet ofta.

MEN DET ÄR inte det intressanta. Det intressanta är vad som följde på mina storsinta och empatiska tankar: jag började förakta alla som inte var lika storsinta och empatiska som jag, som exempelvis kvinnan som skrev lappen och tejpade upp den vid hissen.

Jag kan förstås inte veta vad hon kände när hon skrev lappen, men om hon hyste något medlidande med uteliggarna skymtade det inte fram någonstans i hennes meddelande.

Under coronavintern har jag ibland tänkt på mitt självförhärligande skov.

Både i bekantskapskretsen och offentligheten har det utkristalliserats en hel solfjäder av förhållningssätt till pandemin. Just författarna har ofta konstaterat att livet inte förändrats nämnvärt. ”Själv har jag suttit i karantän sen -72”, som en kollega uttryckte det.

Men sen finns det också människor som har varit duktigare än andra. De har hängt som iglar framför Tegnells påbud och presskonferenser, de har undvikit folksamlingar och resor och krogar och inte sällan har de kastat sig in i hätska debatter om vad myndigheterna borde ha gjort och när de borde ha gjort det.

De har träffats på huttrande utefikor med fem meters mellanrum eller tänt ljus och tryckt på lådvinskranen framför sina dammiga datorskärmar, och de har gjort det av hänsyn till samhällets gamla och sjuka och svaga, för att inte tala om vårdpersonalen som ständigt ”går på knäna”.

OCH DET SLOG mig plötsligt att just dessa människor – låt oss kalla dem ”de duktigaste” – också har varit de duktigaste på alla andra områden, så länge jag kan minnas.

De har varit duktigast på mångfald. De har varit duktigast på jämlikhet och feminism. De har varit duktigast på klimatet. De har varit duktigast på postkoloniala perspektiv.

> ”Men människan är skapt till jämförelser.”

Gör själv ett överslag i din bekantskapskrets, och du ska inse att jag har rätt.

Och det här är väl helt i sin ordning. Det är inget fel i att vara duktig. Världen vore oändligt mycket sämre om den enbart bestod av näspetande skeptiker som jag.

Problemet är att det bara finns ett sätt för de duktigaste att få bekräftelse på att de är just duktigast – och inte bara småduktiga, eller i värsta fall halvhyggliga – och det är att se sig omkring och hitta människor som är mindre duktiga än dem själva. Att nagelfara omgivningen på jakt efter blottor och brister, halvmesyrer och hycklerier, misstag och motsägelser.

Precis som jag utanför hissen: det räcker uppenbarligen inte med att konstatera att jag själv är en ovanligt fin människa. Känslan av finhet är så berusande att jag vill förlänga och förstärka den maximalt, och det låter sig inte göras om jag inte manar fram bilden av en massa människor som inte är lika fina som jag, eller ännu hellre, inte fina alls.

Men problemet är olösligt.

Det är möjligt att världen vore behagligare om vi kunde avstå från dessa koleriska jämförelser mellan oss själva och de andra. Men människan är skapt till jämförelser. Att ständigt söka avvikelser, och att grubbla över om ett alternativ är bättre än ett annat.

Frågan är om vi är lika skapta till självöverskattning.

Förstå vad som händer. Innan det händer. Upptäck Fokus!

Ge bort till dig själv eller en vän:

8 nr

299:-

Stad mot land. Folk mot elit. Liberalism mot konservatism.

Världen polariseras i motsatspar. Det föder rädsla och ilska, i stället för nyfikenhet och lyhördhet, inte minst bland journalister. Det gör det i sin tur ännu svårare att förstå och känna igen sig i den värld som beskrivs. I den myllan växer konspirationsteorier, extremism och en misstro mot fakta.

Fokus tassar inte kring de brännande ämnena. Vi tror på fakta, även om de är oönskade. Vi tror att människor med olika åsikter och olika bakgrund kan ha utbyte av varandra. Vi tror att måttfullhet, i kombination med nyfikenhet och klarspråk, fortfarande är det bästa sättet att lära känna världen. Vi utmanar gärna våra läsare, men vi uppfostrar dem inte. Vi är oberoende och självständiga: politiskt, men också i förhållande till vår egen bransch. Vi finns i samtiden, utan att vara samtidens fångar. Och vi gillar god stilistik.

Johan Hakelius, politisk chefredaktör

☐ **Ja tack! Jag vill beställa 8 nummer av Fokus för 299 kronor** (lösnummerpris 552 kronor)

Du kan även beställa via webben: **order.flowy.se/fpgmedia/fokus** och fyll i kampanjkod **AXESS8** för 8 nummer.

Frankeras ej. Mottagaren betalar portot.

SKICKA TIDNINGEN TILL:

NAMN	
E-POST	
TELEFON/MOBIL	
ADRESS	
POSTNUMMER	POSTADRESS

JAG SOM GER BORT PRENUMERATIONEN HETER/
SKICKA INBETALNINGSKORTET TILL:

NAMN	
E-POST	
TELEFON/MOBIL	
ADRESS	
POSTNUMMER	POSTADRESS

Fokus/FPG Media AB

SVARSPOST

204 720 55

c/o Flowy AB

168 20 Bromma

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 15/3 2021 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av FPG Media AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om vår personuppgiftspolicy på www.fokus.se/personuppgiftspolicy.
Prenumerationsservice tel: 08-522 183 15, www.fokus.se

Posttidning B
Axess Magasin
Flowy Information AB
Box 610
832 23 Frösön

ROLEX

THE CELLINI MOONPHASE

Featuring one of the most classic complications in watchmaking, the Cellini Moonphase, with its patented moonphase module, will continue to be astronomically accurate for the next 122 years.

#Perpetual

CELLINI MOONPHASE

KRONS
STOCKHOLM
krons.se

1851
NYMANS UR
STOCKHOLM
WATCHES & JEWELRY
WWW.NYMANSUR.COM